

ISSN 1992-4437

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (15), 2011

Київ 2011

Внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України з юридичних наук: Постанова президії ВАК України від 26.01.2011 № 1-05/1

Схвалено до друку Координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України (протокол від 5 травня 2011 № 33)

Схвалено до друку Вченою радою НАВС (протокол від 21 червня 2011 № 15)

Редакційна рада:

В.І. Фаринник (голова) — нач. ГСУ МВС України; В.В. Коваленко — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., ректор Нац. акад. внутр. справ; **І.П. Красюк** (заст. голови) — засл. юрист України, канд. юрид. наук, нач. Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центру МВС України; **В.Д. Сущенко** — засл. юрист України, проф., перший проректор Нац. акад. внутр. справ

Редакційна колегія:

В.В. Коваленко (голов. ред.) — проф., ректор Нац. акад. внутр. справ;

В.П. Бахін — д-р юрид. наук, проф. (Нац. ун-т держ. податкової служби України);

В.Г. Гончаренко — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф. (Акад. адвокатури України); **О.М. Джужа** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **А.В. Іщенко** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **О.Є. Користін** — д-р юрид. наук, проф., вчений секретар секретаріату вченої ради Нац. акад. внутр. справ; **Н.І. Клименко** — д-р юрид. наук., проф. (Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка); **В.С. Кузьмічов** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **М.Я. Сегай** — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф.; **О.П. Снігерьев** — д-р юрид. наук, проф., проректор Харк. нац. ун-ту внутр. справ; **В.П. Черних** — чл.-кор. НАН України, д-р фармацевт. наук, д-р хім. наук, проф., ректор Нац. фармацевт. ун-ту; **В.О. Шаповалова** — д-р фармацевт. наук, проф. Нац. фармацевт. ун-ту; **В.В. Седнів** — д-р мед. наук, доц. Донец. наук.-дослід. ін-ту судових експертиз МЮ України, проф. Академії суддів України; **В.С. Печніков** — заст. дир. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **С.С. Барташук** (відп. секр.) — пров. спец. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України)

Криміналістичний вісник : [наук.-практ. зб. / голов. ред. Коваленко В. та ін.] / ДНДЕКЦ К82 МВС України; НАВС. — К. : ТОВ «Еліт Прінт». 2011. — №1 (15). — 218 с. : іл.

Містить праці з теоретичних, методичних, нормативно-правових, практичних, історичних, організаційних проблем судової експертизи та криміналістики. На сторінках вісника відображено матеріали багатого передового досвіду проведення криміналістичних досліджень, інтегровано все нове, що з'являється в галузі науки криміналістики.

Для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, а також науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

УДК 343.9
ББК 67.99 (4Укр) 94

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Бахин В.П., Чернявский С.С., Александренко Е.В.

Систематизация сведений о серийных сексуальных преступлениях как условие их эффективного раскрытия 6

Одерій О.В., Павлов С.В.

Розвиток наукових уявлень про завдання криміналістики 13

Чаплинский К.О.

Організаційно-тактичні основи проведення слідчого огляду 22

Пиріг І.В.

Класифікація судових експертиз за характером завдань, що вирішуються 30

Михайлов М.А., Михайлова Е.М.

Сравнительно-правовой анализ законодательных актов стран СНГ, регулирующих дактилоскопическую регистрацию 36

Ткаліч В.Є.

Щодо проблеми виявлення ознак злочинів у сфері інформаційних технологій 44

Ляш А.О.

Судові експертизи у справах про хабарництво 49

Смерницький Д.В.

Якість надання послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності 56

Степура С.А.

Спірні питання визначення зброї у криміналістиці 66

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Рыбальский О.В., Татарникова Т.А.

Системный анализ – основа методологии разработки методик и средств экспертизы технических объектов 72

Бордюгов Л.Г.

Загальна схема проведення судової інженерно-екологічної експертизи 76

Сокиран М.Ф.

Застосування технічних засобів фіксації процесу та результатів виїмки ... .83

Калужна О.М.

Доведення істотної схожості підроблених грошових знаків при провадженні у справах про злочини, передбачені Кримінальним кодексом України 89

Дроздов А.В.

Предмет доказывания по делам о разбоях 100

Патик Л.Л.

Співвідношення слідчого та експертного дослідження
паспорта громадянина України 107

Калюга К.В.

Значення дослідження на місці події негативних обставин
та ознак інсценування для якісного розслідування злочину
і встановлення особи злочинця 114

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Пілюков Ю.О., Поліщук С.А., Поліщук В.А.

Можливості використання результатів комп'ютерно-технічних
досліджень при організації розшуку безвісти зниклих та осіб,
які переходять від слідства і суду 119

Дяченко Н.М., Костильова О.А.

Мітохондріальна ДНК: сьогодення та перспективи розвитку 124

Станкевич Ю.В., Кормош Ж.О., Осип Ю.Л., Зубеня Н.В.

Використання іоноселективних електродів на основі іонних
асоціатів для потенціометричного визначення атропіну 127

Хомутова С.А., Чечиль Ю.А., Горишний Е.И.

Особенности проведения товароведческой экспертизы
ювелирных изделий 133

Бондар М.Б., Матвєєвський О.В.

Особенности огляда місця події за фактами розкрадання
сипучих вантажів з вагонів-хоперів 142

Бурлака В.В.

Типові способи незаконного позбавлення волі або викрадення людини
як елемент криміналістичної характеристики цього виду злочинів 148

Бухонський С.О.

Криміналістичні засади використання слідів засобів захисту рук
у процесі розслідування кримінальних справ 154

Крестьянполь Л.Ю.

Способи фальсифікації сокової продукції та їх ідентифікаційні ознаки 159

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Дяченко Н.М

Основні етапи розвитку молекулярно-генетичної експертизи в
Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному
центрі МВС України 165

Гоженко А.Д., Топчий В.А.

Возможности фиксации и изъятия следов орудий взлома
в экспертной практике 170

Пелюшок В.Г.

Можливості вирішення питань, пов'язаних зі встановленням відносної давності виготовлення документа та його реквізитів. Окремі випадки з експертної практики 176

Горбусёнок О.Е., Бергер О.С.

Установление фактов отцовства и материнства методом анализа ДНК путем исследования биологического материала в микроследах 181

Ярошевич М.С.

«Дизайн-наркотики» катинонового ряда. Пара-метилэтакатинон 186

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НА ТЕРЕНАХ ІСТОРІЇ

Чисніков В.М.

Вчений-криміналіст професор О.Д. Кісільов: невідомі сторінки біографії 195

Ищенко В.А.

Організація структурних підрозділів та зміст науково-почеркознавчих досліджень у діяльності експертних установ на території України на початку ХІХ ст. 208

До уваги авторів! 215

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.98 : 343.611

В.П. Бахин, доктор юридических наук, професор,
професор кафедри уголовного права, уголовного процесса
и криминалистики Национального университета
государственной налоговой службы Украины

С.С. Чернявский, доктор юридических наук, старший
научный сотрудник, начальник научной лаборатории проблем
предупреждения и раскрытия тяжких преступлений
Национальной академии внутренних дел

Е.В. Александренко, кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры уголовно-процессуальной деятельности
Национальной академии внутренних дел

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ СВЕДЕНИЙ О СЕРИЙНЫХ СЕКСУАЛЬНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ КАК УСЛОВИЕ ИХ ЭФФЕКТИВНОГО РАСКРЫТИЯ

Предпринята попытка обобщить сведения об обстоятельствах совершения серийных сексуальных убийств с целью использования данной информации при раскрытии преступлений.

Ключевые слова: серийные убийства, сексуальные маньяки, раскрытие преступлений, розыск преступника.

Здійснено спробу узагальнити відомості про обставини вчинення серійних сексуальних убивств з метою використання цієї інформації під час розкриття злочинів.

The attempts to generalize facts about the circumstances of serial sexual murders with the aim to use this information in disclosure of crimes were made.

Преступления против жизни и здоровья всегда вызывают особый резонанс в обществе. Из многочисленных видов убийств наибольшую опасность

представляют серийные убийства, совершенные на сексуальной почве, под которыми следует понимать два и более связанных между собой эпизодов причинения смерти человеку в связи с сексуальными переживаниями преступника.

Раскрытие серийных сексуальных убийств представляет значительную сложность в связи с психологическими особенностями самого преступника, который тщательно готовится к каждому новому эпизоду, выбирает для совершения преступлений безлюдные места, маскирует свою внешность, следит за отсутствием возможных свидетелей. Действия сексуальных маньяков поражают своей жестокостью, сопровождаются истязанием жертв, что входит в своеобразный обязательный «ритуал». Это впечатление еще больше усиливается, когда становятся очевидными факты каннибализма и прочего осквернения тел потерпевших. Количество жертв сексуальных убийц, которыми часто становятся дети, исчисляется десятками (только доказанных следствием у Чикатило насчитывалось 52 убийства, Михасевича — 36, Ткача — 40, «васильковского маньяка» Кузьменко — 13).

Как свидетельствует практика, почти все серийные сексуальные убийцы-маньяки были задержаны во многом благодаря случайности, а не своевременно проведенному розыску. В отношении многих из них не возникали подозрения (Михасевич, Сливко, Кулик, Ткач, Головкин и др.), а с некоторых вообще было снято подозрение (Михасевич, Чикатило).

Поскольку существование серийных сексуальных маньяков, как показывает история криминалистики, — явление перманентное и присущее всем странам независимо от их социально-экономического и государственного устройства, особенности раскрытия данных преступлений всегда привлекали внимание общественности и ученых различных научных специальностей. Описанию совершения таких преступлений, установлению и изобличению преступников посвящено много работ юристов и журналистов [1–8]. Авторы уделяют достаточное внимание анализу совершенных преступлений, однако не формулируют действенные методические рекомендации, способствующие своевременному пресечению деятельности маньяков, не приводят полный перечень признаков, которые бы свидетельствовали о совершении серии сексуальных убийств и которые можно было бы успешно использовать для их раскрытия и установления преступника.

Основной задачей криминалистики, как известно, является способствование оптимизации деятельности по расследованию преступлений собственными средствами и методами. Этому «...могут и должны помогать криминалистические рекомендации, выработанные на основе изучения и обобщения практического опыта, причем как положительного..., так и отрицательного характера (следственные и экспертные ошибки, просчеты, допущенные оперативно-разыскными подразделениями, и т. п.). Если на положительный опыт в криминалистической литературе, методические разработки и рекомендации, обобщения следственной и судебной практики имеется достаточно много ссылок, то отрицательные моменты порой замалчиваются...» [9, с. 322].

Ознакомление с имеющейся по этому вопросу литературой позволяет выделить основные недостатки в организации и проведении расследования таких преступлений, а именно неиспользование уже имеющихся для установления преступников данных.

Предметом рассмотрения в данной статье являются именно серийные сексуальные убийства. Почти всех серийных сексуальных убийц объединяет один мотив и одна цель — получение сексуального удовлетворения. Совершая преступления одного вида в течение длительного времени и оставаясь при этом не разоблаченными, преступники нередко воспроизводят примененный ранее и оправдавший себя механизм преступного поведения [10, с. 52].

В отличие от убийств, совершенных по иным мотивам («бытовым», «из мести» и прочим), где зачастую установление непосредственного исполнителя не вызывает трудностей (проводится тщательное изучение образа жизни и связей потерпевших, круга их общения и пр.), маньяков и их жертв ничего, кроме мотива влечения и избирательности выбора убийцы-маньяка (пол, возраст, телосложение, особенности внешности, одежды, поведение будущей жертвы), не связывает.

Именно это обстоятельство — отсутствие связи между преступником и его жертвами — делает неэффективным использование «традиционной» методики расследования. Традиционный путь, предполагающий изучение жертвы и ее окружения, во время которого могут быть установлены мотивы преступления и получены сведения о возможном преступнике, здесь не дает результата. Серийные убийцы-маньяки выбирают жертв только по им одним известным основаниям и признакам. С учетом этих особенностей иными должны быть и пути их раскрытия. «Ключ» к раскрытию таких преступлений состоит в умении заметить что-то, пусть даже незначительное, неброское, но схожее в серии убийств, увидеть «почерк» одного человека в деталях обстановки места происшествий, что поможет составить портрет преступника и провести его целенаправленный поиск.

Учитывая опасность указанных преступлений, их особую жестокость, характеристику личности преступников, трудности их установления (выявления) при раскрытии этих преступлений, нельзя пренебрегать ничем, следует использовать все, что имеется в данный момент расследования (информацию, следы, особенности способа совершения преступления и т. п.). В совокупности с другими полученными данными эти сведения могут составить целостную картину, указывающую на действие именно серийного сексуального убийцы, и помогут вести поиск именно в этом направлении, не отвлекаясь на проверку зачастую необоснованных версий. Учитывая количество жертв и способы их истязаний, следовать установленным канонам (правилам) криминалистики о том, что все версии должны проверяться одновременно (как бы это ни казалось кощунственным, попирающим каноны криминалистики), по нашему мнению, неправильно и чревато новыми жертвами, появлением преступного (злодейского) азарта у маньяков, которые весьма внимательно следят за раскрытием и расследованием совершенных ими преступлений и начинают игру «кто кого».

Анализ особенностей совершенных серийных сексуальных убийств позволил отметить более двадцати признаков, которые могут однозначно свидетельствовать о деятельности именно серийного сексуального убийцы-маньяка. С учетом этих признаков можно точнее, «прицельнее» вести поиск преступника или преступников, поскольку практике известны случаи, когда в одном регионе одновременно действовали несколько маньяков (к примеру, деятельность С. Головкина и С. Ряховского в Подмосковье в 90-е годы).

В данной статье на основе имеющихся сведений сделана попытка обобщить и привести наиболее характерные признаки серийных сексуальных убийств. Своевременное их выявление и правильная оценка будут способствовать накоплению, учету, анализу, более полному и продуктивному использованию информации, значимой для раскрытия преступлений этой категории.

С учетом того, что убийства на сексуальной почве, как правило, совершаются серийно на протяжении длительного времени, крайне важно своевременно собрать и всесторонне исследовать следы и обстоятельства, которые характеризуют преступления, а при их сопоставлении позволяют наиболее эффективно установить личность преступника и принять меры к его обнаружению.

Важным является также надлежащее ведение полного и детального систематизированного учета информации о таких преступлениях и обеспечение к ней доступа следователей и оперативных работников в любое время суток. В практике расследования серийных сексуальных убийств были примеры успешного использования совокупности имеющейся информации (хотя и на достаточно примитивном уровне) путем заполнения карточек на каждый эпизод (дело Г. Михасевича).

В такие учеты целесообразно включать и сведения о проведенных предварительных исследованиях и экспертизах, а также их основных результатах (характер имеющихся у потерпевших повреждений, время и причина наступления смерти, тип орудия преступления и пр.). В этом случае доступ к таким базам данных должны иметь работники экспертной службы, судмедэксперты. Сравнивая уже имеющиеся результаты (данные), эксперты могут поставить по своей инициативе (не дожидаясь, пока это сделает следователь) вопросы и ответить на них в своем заключении.

Организация и осуществление такого учета — дело достаточно сложное, и вопрос об этом будет предметом обязательного рассмотрения в последующих публикациях. В данной же статье мы остановимся лишь на основных сведениях (признаках), которые должны стать предметом обязательного тщательного установления и анализа.

На наш взгляд, в информационную карту (пока ограничимся таким названием) на убийство (или иное преступление сексуального характера) должны быть внесены следующие сведения:

1) период преступной деятельности (дата и время совершения всех эпизодов преступления);

2) количество жертв;

3) регион преступной деятельности: область, район, населенный пункт (должна прилагаться карта региона);

4) место совершения преступления: безлюдное место (в населенном пункте, вне населенного пункта), зеленая зона (участок леса, палисадник, парк, сквер), квартира, автомобиль, иное помещение (подъезд, чердак, подвал, офис) с его подробной схемой;

5) время совершения преступления: время года и суток, особенности погоды;

6) характеристика жертвы: пол, возраст, телосложение, физические особенности и особые приметы, стиль одежды (броская, модная, старая), социальное положение (работающие, учащиеся, безработные, проститутки, без определенного

места жительства), специальные признаки (ранее судимые, находящиеся в розыске, психически больные, наркоманы, хронические алкоголики), иные индивидуальные особенности жертвы;

7) способ нападения на жертву: внезапное (спонтанное) нападение, выслеживание, заманивание (попытка познакомиться, просьба о помощи), использование транспортных средств;

8) характер действий сексуального характера: половой акт в естественной форме, половой акт в извращенной форме (анальный, оральный), попытка изнасилования, насильственные действия сексуального характера;

9) имел ли место половой акт: имел (до убийства, во время убийства, после убийства), не имел;

10) способ совершения убийства: удушение (руками, подручными средствами), применение огнестрельного или холодного оружия, повешенье, сожжение, утопление, нанесение множественных травм различными предметами, комбинация нескольких способов;

11) характер издевательств: над живой жертвой, над мертвым телом;

12) способы издевательств: расчленение (при совершении преступления), вырезание органов тела (половых органов), разрезание частей тела, другие;

13) место совершения убийства: совпадает с местом нападения на жертву, недалеко от места нападения на жертву, перемещение с жертвой от места нападения, специально оборудованное место (погреб, сарай, подвал, автомобиль);

14) отношение жертвы к месту убийства: проживала недалеко от места убийства, проживала далеко от места убийства, имела контакты с местным населением, никому в данной местности не известна;

15) способ сокрытия следов преступления: сокрытие или уничтожение орудий и средств, инсценировка убийства (под другое преступление, под несчастный случай, под самоубийство, под естественную смерть), уничтожение трупа (сожжение, утопление, расчленение, закапывание), обезображивание внешности жертвы, сокрытие частей трупа (закапывание, утопление, разбрасывание в различных метрах), комбинация нескольких способов;

16) место обнаружения трупа: совпадает с местом совершения преступления, не совпадает с местом совершения преступления;

17) что обнаружено при осмотре места происшествия: следы ног преступника, следы рук преступника (на тканях одежды жертвы, на орудиях преступления, на иных предметах), следы применения орудий и средств совершения преступления, следы биологического происхождения (кровь, сперма, слюна, волосы, прочие выделения), микрообъекты, запах преступника, иные следы;

18) характер информации, полученной от жертвы, оставшейся живой: детальное описание внешности преступника, его особые приметы (родимые пятна, татуировки, шрамы и следы операций); обстоятельства, при которых жертва вступила в контакт; какие вопросы преступник задавал жертве, о чем рассказывал и о чем расспрашивал; каковы особенности речи, голоса, жестов и мимики преступника; рассказывал ли преступник о своих поездках; чем объяснил, что отпустил потерпевшую; известны ли жертве аналогичные случаи, имевшие место с ее родными, близкими, знакомыми (у этих лиц необходимо просмотреть фотоальбомы для сопоставления с фотопортретом подозреваемого);

19) сведения о лицах, которые проверялись на причастность к совершению преступления, личные данные этих лиц, особые приметы, по какой причине проверялись, результаты проверки;

20) данные проверки по аналогичным преступлениям вокруг района (зоны) расследования, в том числе на территории соседних (сопредельных) государств.

Своевременное выявление и установление указанных признаков, свидетельствующих о совершении серии убийств на сексуальной почве, их правильная оценка, на наш взгляд, будет способствовать аккумулярованию, учету, анализу, а также более продуктивному и полному использованию значимой для раскрытия этих преступлений информации, содержащейся в до того разрозненных уголовных и оперативно-розыскных делах, иных материалах оперативного учета.

Необходимо учитывать, что с течением времени и развитием научно-технического прогресса для эффективной деятельности по своевременному выявлению и изобличению лиц, совершающих серийные убийства, появляются новые возможности. Одержимые маниакальной страстью к удовлетворению своих самых невероятных сексуальных фантазий (побуждений), маньяки будут использовать в своих интересах сеть Интернет. Правоохранительные органы могут использовать имеющиеся порно- и другие сайты сексуальной направленности как для отслеживания интересующих их лиц, так и для получения изобличающих последних сведений. В качестве примера приведем действия по розыску серийного убийцы Джеймса Чарльза Коппа (США), который в конце 90-х годов прошлого века совершил ряд умышленных убийств врачей. Прослушивание телефонных разговоров его знакомых ни к чему не привело. Наблюдение же за их электронной почтой позволило установить время и место нахождения Коппа в другой стране, где он и был задержан полицией. Правоохранительными органами должны использоваться все имеющиеся возможности, в том числе современные технические средства, для быстрого установления и изобличения серийных сексуальных убийц.

Просим читателей по возможности дополнить и уточнить информацию для розыска сексуальных маньяков (адрес электронной почты — chernya_s@mail.ru) и готовы принять участие в совместной подготовке научных работ и практических рекомендаций по данной проблеме.

Список использованной литературы

1. *Водько Н.П.* Почему так долго искали Чикатило... / Н.П. Водько. — М., 1996. — 80 с.
2. *Модестов Н.* Серийные убийцы / Н. Модестов. — М., 1999. — 364 с.
3. *Дмитриев А.* Маньяк-убийца Михасевич / А. Дмитриев // Записки криминалистов. — 1994. — Вып. 4. — С. 198—202.
4. *Белоус С.* Лжедмитрий из Балашихи / Белоус С., Любин В., Слинко М. // Записки криминалистов. — 1994. — Вып. 3. — С. 3—22.
5. *Тарасов А.* Операция «Удав» / А. Тарасов // Записки криминалистов. — 1994. — Вып. 3. — С. 41—46.
6. *Кривич М.* Чикатило и его жертвы / М. Кривич, О. Ольгин. — М., 1996. — 160 с.
7. *Глазунов С.* Портрет иркутского монстра / С. Глазунов // Записки криминалистов. — 1994. — Вып. 3. — С. 262—267.
8. *Лавров Н.Н.* Маньяки: охотники на людей / Н.Н. Лавров. — Ростов-на-Дону, 2008. — 252 с.

9. *Фомина А.С.* Ошибки, допускаемые при тактических операциях: постановка проблемы / А.С. Фомина // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. тр. ; под ред. О.Я. Баева. — Воронеж, 2008. — 376 с.

10. *Расследование* многоэпизодных убийств, совершенных на сексуальной почве : науч.-метод. пособ. ; под ред. А.И. Дворкина. — М., 2003. — 416 с.

УДК 343.98

О.В. Одерій, кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри криміналістики Донецького
юридичного інституту Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

С.В. Павлов, кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри криміналістики Донецького
юридичного інституту Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

РОЗВИТОК НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

Розглянуто розвиток уявлень науковців про завдання криміналістики упродовж її існування, наведено висновок про те, що запропоновані на сучасному етапі системи завдань криміналістики не повністю відображають її наукове та суспільне призначення.

Ключові слова: криміналістика, методологічні дослідження, соціальна функція, завдання, мета.

Рассмотрено развитие представлений ученых о задачах криминалистики в течение ее существования, сделан вывод о том, что предложенные на современном этапе системы задач криминалистики не полностью отражают ее социальное и научное предназначение.

The scientist's ideas of the criminalistics'tascs during she history of its existence are examined in the article. In she result of the present research the authors draw a conclusion that on the modern stage the offered systems of tasks of criminalistics do not represent its complete social and scientific purpose.

Однією з головних методологічних проблем, що існують упродовж усього існування криміналістики, є проблема її суспільної ролі та наукового призначення, місця означеної галузі в системі наукового знання в цілому та в юридичній науці зокрема.

Дослідженню суті призначення криміналістики приділяли увагу такі вчені, як В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, С.І. Коновалов, І.І. Котюк, В.С. Кузьмічов, Г.А. Матусовський, С.П. Мітричев, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько та інші. У літературі, присвяченій проблемам розвитку теоретичних засад криміналістики, провідне місце займає висвітлення поглядів і дискусій навколо її предмета. Питання призначення галузі, її суспільної та наукової ролі на різних етапах її існування в літературі практично не розглядається. Водночас вивчення питання щодо цілей, функцій та завдань криміналістики має дуже важливе значення для розуміння підґрунтя сучасних поглядів і різних підходів до висвітлення проблеми її призначення.

Слід зазначити, що проблема призначення будь-якої галузі знань (філософія, соціологія тощо) висвітлюється через визначення її цілей, завдань і функцій.

У деяких виданнях означені категорії певним чином ототожнюються. Потрібно дотримуватися чіткого розподілу цих понять, що з методологічної точки зору є більш доцільним.

Розмежовуючи категорії «мета» та «завдання», Н.І. Клименко зазначає: «Мета — поняття стратегічне, яке визначає напрям та результат діяльності, а завдання — поняття тактичне, складова частина мети, яка займає підпорядковане положення та пов'язана з певною ситуацією. При цьому мета повинна бути постійною, а завдання можуть виникати, розвиватися, зникати у певний проміжок часу» [1, с. 59].

Отже, мета — це уявлення про сталий, остаточно сформований кінцевий результат певної діяльності. Визначивши певні цілі, окрема галузь знань проголошує своєрідний підсумок її науково-дослідної роботи, якого хотілося б досягти, ту мету, заради якої вона існує.

А.В. Іщенко, досліджуючи співвідношення таких категорій, як «функція» та «завдання», стверджує, що «завдання — це постанова, продиктована певними потребами конкретного періоду практичної діяльності. Цілком зрозуміло, що на різних етапах розвитку науки її завдання, детерміновані практикою, виступали функціями науки, що формувалася. Та з розвитком науки завдання видозмінювалися, уточнювалися, натомість формувалися функції науки як притаманні їй якісні характеристики. Тому... завдання науки доцільно розглядати як конкретизовані цілі науки на певний проміжок часу» [2, с. 54].

Отже, цілі, завдання та функції науки взаємопов'язані, їх можна уявити лише в певному співіснуванні. Виконання завдання передбачає усвідомлення мети, заради якої його виконують. Функції науки потребують конкретизації через завдання різного рівня, що їх виконує і ставить перед собою окрема галузь, оскільки завдання відрізняються обмеженістю у часі, більш-менш вузькою спрямованістю, конкретним колом виконавців, а також вони здебільшого залежні від предмета та об'єкта науки.

Проблема призначення криміналістики, визначення її цілей, завдань та функцій, які вона виконує, має власну історію розвитку. На різних етапах становлення криміналістики розуміння її призначення було зумовлено станом та глибиною науково-дослідної діяльності в галузі, потребами практики боротьби зі злочинністю.

У 1925 році І.М. Якимов, надавши визначення предмета криміналістики, вбачав її мету у науковій допомозі практиці боротьби зі злочинністю та правосуддю в розкритті істини у кримінальній справі. Для цього, на його думку, повинні використовуватися досягнення природничих і технічних наук [3, с. 125].

Б.М. Шавер висловив думку, що існує спільна мета криміналістики та кримінального процесу, яка полягає в удосконаленні та пошукові найкращих форм розслідування злочинів. Самостійна мета криміналістики, на його думку, полягає у створенні системи прийомів та методів знаходження і дослідження доказів, необхідних для встановлення істини у справі [4, с. 66—68].

У 1940 році у підручнику «Криміналістика» його автори Б.М. Шавер і А.І. Вінберг надали своє визначення предмета криміналістики, зазначивши, що її наукові дослідження потрібні для розкриття злочинів і знаходження злочинця. «Завдання криміналістики полягає в тому, щоб розробляти наукову систему прийомів і

методів виявлення, збирання, фіксації та дослідження доказів, вміло користуючись якими можна було б своєчасно розкрити будь-який найскладніший та заплутаний злочин» [5, с. 3].

Слід зазначити, що питання про вивчення окремих аспектів призначення криміналістики потрібно відокремлювати від предмета науки. Предмет науки визначає, що саме вивчає галузь, коло певних закономірностей, явищ та процесів об'єктивної дійсності. Крім предмета криміналістики, дуже важливим є усвідомлення того, для чого існує ця наука, яку суспільну роль вона виконує, які основні напрями її науково-дослідної діяльності. Усвідомити призначення криміналістики, як і будь-якої іншої дисципліни, можливо лише через вивчення цілей, які ставить перед собою галузь, і тих функцій та завдань, які вона виконує для досягнення мети свого існування.

На початковому етапі розвитку науки криміналістики ще не йшлося про глибоку розробку проблем її методології. Тому в перших дефініціях криміналістики можна натрапити як на те, що саме вивчає криміналістика, так і на те, заради яких практичних цілей вона це робить. З розвитком теоретичних засад криміналістики на певному етапі почався розподіл змісту, предмета, цілі та завдання криміналістики. Хоча предмет і завдання криміналістики тісно пов'язані між собою, цілком природно, що з розвитком науки ці дві проблеми почали розглядатися окремо з усвідомленням їх взаємопов'язаності.

А.І. Вінберг, розглядаючи зміст предмета криміналістики, ввів до його складу такий елемент, як знаходження способів запобігання злочинам [6, с. 4—9].

Заслуга вченого полягає в тому, що він вказав на таку складову галузі, як профілактика. З того часу розробка та вдосконалення засобів запобігання злочинній діяльності практично всі науковці вважали одним з окремих завдань криміналістики.

Ще одним з головних завдань криміналістики того періоду І.П. Тарасов-Родіонов вважав зосередження зусиль учених на розумінні криміналістики як дійсно правової науки, а не допоміжної технічної дисципліни [7, с. 13].

Надання криміналістиці юридичного статусу дозволило визначитися з її місцем у загальнонауковій класифікації як суспільної науки, а в середовищі правознавства — як спеціальної юридичної науки. Вирішення цього завдання вплинуло на сприйняття криміналістики як суто технічної або переважно технічної дисципліни (хоча уявлення про призначення технічних наук здебільшого відрізняється від призначення суспільних). Отже, визначеність з класифікаційним статусом криміналістики стала значним досягненням, спираючись на яке вже можна було говорити про плідну роботу в галузі розробки методологічних засад науки. Завдяки цьому поступово створювалася основа для побудови загальної теорії криміналістики.

Водночас вивчення навчальної та монографічної літератури не дозволяє дійти висновку про системне та глибоке вивчення цілей і завдань криміналістики, не кажучи вже про її функціональне навантаження майже до кінця 60-х років ХХ ст. Головне завдання криміналістики впливало з мети, яка ставилася на той час перед усіма правоохоронними органами і полягала у знищенні злочинності взагалі. Тому трапляються різні трактування головного завдання криміналістики, але їх загальний зміст сприймається однаково.

Так, на думку С.П. Мітричева, криміналістика є наукою про розкриття та розслідування злочинів, головне завдання якої полягає в тому, щоб шляхом вивчення та узагальнення слідчої, судової, експертної практики й активного використання

даних природничих і технічних наук розробляти найбільш досконалі прийоми і методи розкриття та розслідування злочинів. Автор додає до цього визначення ще й розробку наукових методів запобігання злочинам. При цьому наголошується, що в боротьбі зі злочинністю головним є саме запобігання злочинам, в основі якого лежить виховання людини [8, с. 3].

С.А. Голунський назвав криміналістику наукою про розслідування злочинів з метою їх розкриття та запобігання їм. Завдання криміналістики він вбачав у розширенні наукових основ розслідування за допомогою втілення у слідчу практику наукових методів розслідування. Це, на його думку, сприяє зміцненню законності у діяльності органів дізнання, слідства та суду [9, с. 5].

О.М. Васильєв підкреслював, що спеціальні засоби криміналістики покликані надавати ефективну допомогу в розкритті та розслідуванні злочинів, а також у запобіганні їм [10, с. 4].

У 1968 році Р.С. Белкін уперше запропонував систему завдань криміналістики, яка складалася з головного та спеціальних завдань. Зміст і розвиток криміналістики, на думку автора, повинні бути підпорядковані головному завданню, яке полягає у сприянні боротьбі зі злочинністю. Це завдання є головним і загальним для наук кримінального права, кримінального процесу тощо. Відобразити специфіку кожної науки можна через визначення спеціальних завдань, що виходять з головного завдання і є характерними для конкретної галузі [11, с. 13].

А.Я. Гінзбург, базуючись на системному аналізі властивих криміналістиці цілей та завдань, поділив цілі криміналістики на загальні та окремі. Загальні, на думку автора, відображають закономірності розвитку криміналістики в цілому та полягають у тому, що вона:

- розробляє та вдосконалює криміналістичні засоби і методи;
- пізнає закономірності виникнення, виявлення, дослідження, оцінки та використання доказів;
- забезпечує високий науковий рівень діяльності в галузі судового дослідження злочинів та запобігання їм.

Окремі цілі криміналістики детермінуються для окремих систем та криміналістичних теорій.

На думку А.Я. Гінзбурга, система завдань криміналістики складається із загальних, окремих та спеціальних. До окремих завдань автор відносить:

- сучасне керування науковими криміналістичними дослідженнями на базі науково обґрунтованого перспективного планування;
- координацію наукових криміналістичних досліджень;
- колективізм у науково-дослідній праці;
- турботу про підготовку криміналістів;
- поширення криміналістичних знань [12, с. 38—43].

В окреслених окремих завданнях вже простежується визначення напрямів діяльності криміналістики, властивих будь-якій самостійній галузі науки, що регулює внутрішні стосунки, інтегрує співробітників, турбується про навчання та передавання досвіду новим поколінням, виконує комунікативну функцію. Такий підхід до визначення завдань криміналістики можна вважати кроком уперед у розумінні її суто прикладного покликання із забезпечення діяльності з розкриття, розслідування злочинів та запобігання їм.

У 1977 році Р.С. Белкін провів поглиблений аналіз призначення криміналістики, сформулювавши своє бачення її завдань та цілей. Цілі науки він поділив на зовнішні та внутрішні. «Зовнішні» — цілі, заради досягнення яких існує наука; «внутрішні» — цілі, досягнення яких забезпечує реалізацію «зовнішніх цілей». Загальна «зовнішня» мета криміналістики ототожнюється автором з її головним завданням, спеціальні «зовнішні» цілі полягають у вирішенні спеціальних і конкретних завдань. Загальна «внутрішня» мета криміналістики передбачає пізнання свого предмета і слугує досягненню зовнішньої мети або виконанню криміналістикою службової, суспільно значимої функції. Спеціальні «внутрішні цілі» полягають у пізнанні окремих сторін, елементів предмета науки.

Досягнення окреслених цілей забезпечує розвиток окремих криміналістичних теорій і вирішення конкретних завдань.

Уперше Р.С. Белкін запропонував визначення службової функції криміналістики, яка полягає у задоволенні потреб практики боротьби зі злочинністю, наукових методах розслідування, розкриття злочинів та запобігання їм.

Загальне завдання криміналістики, на думку вченого, полягає у сприянні боротьби зі злочинністю своїми специфічними силами та засобами. Автор вважає, що у вирішенні цього завдання і полягає мета розвитку та існування криміналістики [13, с. 118—119].

Отже, зміст службової функції, загальної мети та завдання криміналістики можна розуміти майже однаково. Усі ці три категорії, через які виражається призначення криміналістики, впливають одна з одної, органічно співіснують. Але автор чітко розмежовує ці поняття, що з методологічної точки зору має дуже велике значення. Висунуті ним пропозиції щодо системи цілей криміналістики відображають не тільки прикладну роль криміналістики, а й її пізнавальне призначення. Проте у подальших дослідженнях вченого було конкретизовано лише прикладний (службовий) напрям діяльності криміналістики через визначення її головного, окремих та конкретних завдань.

О.М. Васильєв намагався з'ясувати призначення криміналістики, але зупинився на висвітленні службової ролі криміналістики та кримінального процесу стосовно кримінального закону. Для розкриття особливостей взаємовідносин цих наук і завдань криміналістики він запропонував графічну схему, яка доводить, у чому полягає різниця між завданнями криміналістики та кримінального процесу.

Крім того, О.М. Васильєв зазначав, що завдання сприяння впровадженню вимог кримінально-процесуального закону у розслідування є загальним для криміналістичних методів та оперативно-розшукової діяльності. При цьому, на його думку, слід враховувати, що:

- на відміну від криміналістики, яка заснована на даних спеціальних наук та узагальненні слідчої практики, оперативно-розшукові дії спираються на практику розвідувальної діяльності;

- криміналістика застосовується у межах розслідування, а оперативно-розшукові дії поширюються не тільки на розслідування, а й на виявлення злочинних задумів і злочинних угруповань до вчинення злочину, а також на виявлення злочинів, їх припинення і запобігання їм оперативними засобами та заходами до порушення кримінальної справи [14, с. 7—11].

З останнім положенням можна погодитися не повністю. Технічні засоби і методи виявлення, фіксації, збереження та дослідження матеріальних об'єктів широко використовуються під час оперативно-розшукової діяльності. Наприклад, робота з розшуку безвісти зниклих і невпізнаних трупів не передбачає порушення кримінальної справи, але при цьому використовуються методи ідентифікації особи, розроблені криміналістикою. Тому завданням оперативно-розшукової діяльності буде вивчення можливостей використання криміналістичних засобів, прийомів і методів для власних практичних цілей. У цьому контексті криміналістика повинна вивчати і узагальнювати не тільки практику розслідування злочинів, а й практику оперативно-розшукової діяльності заради сприяння підвищенню ефективності цієї структури правоохоронних органів.

У 80-х роках питання щодо призначення криміналістики не залишилось поза увагою вчених. Було запропоновано нові погляди на систему та зміст завдань криміналістики. У цей час висловлювалися думки щодо призначення криміналістики через визначення системи її функцій.

М.О. Селіванов не поділяв поглядів Р.С. Белкіна щодо головного та спеціальних завдань, зазначаючи взаємопов'язаність понять предмета й завдання криміналістики: «Криміналістика не може сприяти боротьбі зі злочинністю, не розробляючи відповідних засобів і методів, а сприяння не може не проявлятися у розробці цих засобів та методів. Таким чином, сприяння боротьбі зі злочинністю шляхом розробки відповідних засобів і методів є одним завданням» [15, с. 13—14].

На думку В.Я. Колдіна, криміналістика за своїм походженням та соціальним призначенням є наукою прикладною. Її завдання він поділив на загальні, що зумовлені її місцем у системі наук, та внутрішні (часткові), які забезпечують виконання її суспільного призначення та відображають структуру і методологію науки [16, с. 140].

Є.Ф. Коновалов зазначив, що запропоновані М.О. Селівановим положення з вивчення способів вчинення та приховування злочинів, а також аналіз і вдосконалення практики боротьби зі злочинністю навряд чи можна вважати завданнями криміналістики. Погляди автора на головне завдання криміналістики не відрізняються від загальноприйнятої точки зору. Система спеціальних завдань теж принципово не відрізняється від поглядів більшості криміналістів. Але він звертає увагу на таке завдання, як розробка криміналістичних прийомів і методів вивчення поведінки злочинця після вчинення ним злочину (посткримінальна поведінка), вивчення вибору ним у цей період різних дій з метою запобігання викриттю [17, с. 15—21].

На той час це завдання було дійсно актуальним, хоча і сьогодні проблема вивчення посткримінальної поведінки залишається недостатньо розробленою.

Початок 90-х років ХХ ст. можна вважати новим етапом розвитку науки криміналістики. Основні національні школи криміналістики, які сформувалися та той час, продовжували розвиватися вже у межах відповідних суверенних держав. Спільна історія виникнення та розвитку цих національних шкіл сприяє тісним взаємозв'язкам та науковому обміну здобутками.

Українські вчені-криміналісти також вивчають питання щодо призначення криміналістики.

Н.І. Клименко вважає, що цілі та завдання криміналістики визначаються її соціальною функцією. Головна мета криміналістики визначається її функцією, яка полягає у вдосконаленні розкриття, розслідування злочинів та запобігання їм.

Вона досягається шляхом розв'язання її загальних та конкретних завдань. Загальні завдання є відображенням особливостей розвитку, формулюються для криміналістики в цілому. Часткові завдання ставляться для окремих галузей, часткових теорій, теоретичних конструкцій. Конкретні завдання відображають тенденції розвитку криміналістичних знань [1, с. 61—65].

М.В. Салтевський дотримується думки про трирівневу систему завдань криміналістики, яка складається з головного, часткових і конкретних завдань. Соціальна функція криміналістики, на його думку, полягає у сприянні державним структурам і правоохоронним органам у розбудові незалежної демократичної держави України, створенні її правових основ, зміцненні її державності та законності. Загальне завдання науки криміналістики полягає у сприянні правоохоронній діяльності своїми специфічними методами і засобами виявлення, фіксації, дослідження та використання доказів.

Автор називає такі часткові завдання криміналістики:

- подальше вивчення об'єктивних закономірностей, які лежать в основі механізму вчинення злочину; вивчення джерел доказової інформації; розвиток теоретичних засад для розроблення нових методів і створення технічних засобів для проведення досудового і судового слідства та запобігання злочинам;

- розроблення нових і вдосконалення існуючих криміналістичних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо збирання, дослідження, оцінки та використання доказів;

- розроблення заходів для зупинення злочинів, що розпочалися, і запобігання тим, що готуються;

- формування слідчих, експертних методів і засобів виявлення причин злочинності, розроблення на їх основі головних напрямів криміналістичної діяльності;

- розроблення і вдосконалення організаційних, тактичних і методичних основ досудового та судового слідства;

- активне вивчення та узагальнення слідчої і судової практики та розроблення автоматизованих інформаційних баз даних для забезпечення прийняття рішень під час розслідування злочинів та запобігання їм.

Часткові завдання, на думку вченого, можуть змінюватися залежно від соціальних змін у суспільстві і повинні слугувати потребам практики боротьби зі злочинністю, зміцненню законності та правопорядку. Конкретні завдання визначаються залежно від напрямів боротьби зі злочинністю [18, с. 19—20].

Останнє із сформульованих автором завдань відповідає закону прискорення темпів розвитку криміналістичної науки в умовах науково-технічного прогресу і набуває сьогодні дедалі більшої актуальності. Сучасний етап розвитку науково-технічного прогресу характеризується прискореним темпом розвитку комп'ютерних та інформаційних технологій, широким застосуванням їх в усіх сферах практичної та науково-дослідної діяльності. Українські криміналісти вже роблять свій внесок у вирішення цього завдання: створені й застосовуються у практиці програми, за допомогою яких комп'ютер може запропонувати слідчому певний набір (алгоритм) дій у певній слідчій ситуації з розслідування окремих видів злочинів. Зрозуміло, що вирішення означеного завдання повинно передбачати запозичення позитивного досвіду, накопиченого за кордоном. І хоча цей напрям тільки формується, він має великі перспективи розвитку.

Ретроспективний розгляд формування уявлень про призначення криміналістики дає змогу дійти висновку, що проблема усвідомлення її суспільної та наукової ролі набувала актуальності з розвитком галузі. Постійне зростання рівня науково-дослідної діяльності, підвищення теоретичного статусу спонукали фахівців замислитися над чітким визначенням власного покликання у науковому світі. Очевидно, що сприйняття криміналістики тривалий період як суто службової дисципліни можна пояснити відсутністю розвитку в дослідженні проблем власного призначення. Вивчення літературних джерел свідчить, що практично до кінця 60-х років минулого століття вчених нібито задовольняло висвітлення призначення криміналістики через формування її головного завдання, яке полягало у сприянні боротьби зі злочинністю.

Дотепер призначення криміналістики більшість фахівців висвітлює через перелік завдань, в яких відображається саме прикладний напрям діяльності. Проте у запропонованих різними вченими системах завдань не повною мірою відображено її суто наукове покликання. Усі ці системи є своєрідним розширенням тлумачення елементів, що входять до предмета криміналістики та складових її системи. Безумовно, такий підхід на сучасному етапі не може вирішити питання щодо адекватного відображення призначення галузі. Тому в літературі останнім часом частіше трапляються спроби висвітлити перелік функцій криміналістики та розкрити їх зміст. Найдоцільнішим для подальшої розробки є підхід, що передбачає визначення системи функцій, властивих криміналістиці, а також системи завдань, через які реалізується кожна з них. Це дозволяє розкрити як прикладну, так і пізнавальну її роль. При цьому можна сприйняти означену наукову дисципліну одночасно як систему знань, певну діяльність та суспільний інститут. Отже, принципово розширюється уявлення про призначення криміналістики на сучасному етапі її розвитку.

Список використаної літератури

1. *Клименко Н.И.* Криминалистика как наука / Н.И. Клименко. — К., 1997. — 148 с.
2. *Ищенко А.В.* Методологичні проблеми криміналістики : монографія / А.В. Ищенко. — К., 1997. — 98 с.
3. *Якимов И.Н.* Криминалистика. Руководство по судебной технике и тактике / И.Н. Якимов. — М., 1925. — 415 с.
4. *Шавер Б.М.* Предмет и метод советской криминалистики / Б.М. Шавер // Социалистическая законность. — 1938. — № 6. — С. 66—79.
5. *Криминалистика* : учебн. / [под ред. Б.М. Шавера, А.И. Винберга]. — М., 1940. — 344 с.
6. *Криминалистика* / [под ред. А.И. Винберга и С.П. Митричева]. — М., 1950. — Ч. 1. — 304 с.
7. *Тарасов-Радионон П.И.* Советская криминалистика (предмет и метод) / П.И. Тарасов-Радионон // Социалистическая законность. — 1951. — № 7. — С. 10—13.
8. *Криминалистика* : учеб. для юрид. фак. и ин-тов / [отв. ред. С.П. Митричев, М.П. Шамапов]. — М., 1966. — 608 с.
9. *Криминалистика* : учеб. для юрид. вузов / [отв. ред. С.А. Голунский]. — М., 1959. — 512 с.
10. *Криминалистика* : учеб. для юрид. фак. и ин-тов / [отв. ред. А.Н. Васильев]. — М., 1963. — 620 с.
11. *Криминалистика* : учеб. для юрид. вузов / [под ред. Р.С. Белкина, Г.Г. Зуйкова]. — М., 1968. — 696 с.
12. *Гинзбург А.Я.* Принципы советской криминалистики / А.Я. Гинзбург. — Караганда, 1974. — 140 с.

13. *Белкин Р.С.* Курс советской криминалистики : в 3 т. / Р.С. Белкин. — М., 1977. — Т. 1. : Общая теория советской криминалистики. — 408 с.
14. *Криминалистика* / [под ред. А.Н. Васильева]. — М., 1980. — 496 с.
15. *Селиванов Н.А.* Советская криминалистика: система понятий / Н.А. Селиванов. — М., 1982. — 150 с.
16. *Колдин В.Я.* Актуальные вопросы теории и методологии криминалистики / В.Я. Колдин // Методологические и теоретические проблемы юридической науки : сб. научн. тр. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. — С. 140 — 158.
17. *Коновалов Е.Ф.* Предмет, система и задачи советской криминалистики, ее прикладное значение в раскрытии, расследовании и предотвращении преступлений / Е.Ф. Коновалов. — Минск, 1989. — 39 с.
18. *Салтевський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі) / М.В. Салтевський. — К., 2005. — 588 с.

УДК 343.985.4

К.О. Чаплинський, кандидат юридичних наук,
доцент, начальник кафедри криміналістики, судової
медицини та психіатрії Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ

Висвітлено актуальні проблеми проведення слідчого огляду, проаналізовано наявні в юридичній літературі точки зору щодо цього питання, запропоновано тактичні прийоми проведення слідчої дії.

Ключові слова: слідчий огляд, тактика, тактичні прийоми, тактичне забезпечення.

Освещены актуальные проблемы проведения следственного осмотра, проанализированы имеющиеся в юридической литературе точки зрения по этому вопросу, предложены тактические приемы проведения следственного действия.

This scientific article is about treatment of the actual problem questions of carrying out of investigatory inspection.

The author have analyzed the points of view available in the legal literature on these questions and offered the tactical method of carrying out of investigatory actions.

Одним з головних, специфічних і найскладніших видів діяльності правоохоронних органів є повне і швидке розслідування та розкриття злочинів, викриття винних у злочинній діяльності. Останнім часом злочинність в Україні має тенденцію до стабілізації, що зумовлено поєднанням законодавчих та організаційних заходів і наукових розробок, спрямованих на підвищення результативності розслідування, і вдосконаленням проведення окремих слідчих дій.

Особливе місце серед усіх слідчих дій, спрямованих на збирання інформації зі слідів-відображень, займає слідчий огляд. Слідчий огляд є поширеною слідчою дією під час проведення досудового розслідування, що підтверджує вивчення кримінальних справ. Так, вивчення 1270 кримінальних справ свідчить, що під час розслідування злочинів проти особи, власності тощо слідчі огляди було проведено у 100 % випадків.

Значення слідчого огляду під час проведення розслідування є надзвичайно великим. Вказана дія дозволяє слідчому безпосередньо оглядати місце події, а також об'єкти з метою виявлення слідів злочину та з'ясування обставин події, що мають значення для кримінальної справи, скласти уявлення про механізм вчинення злочину та особу злочинця, висунути слідчі версії та правильно визначити напрями розслідування. Від своєчасності та якості проведення слідчих оглядів у багатьох випадках залежить успіх розкриття та розслідування злочинів.

Організаційно-тактичне значення слідчого огляду зумовлено активною протидією досудовому розслідуванню, багатоепізодністю і складністю кримінальних справ, тривалістю злочинної діяльності, наявністю численних суперечностей та істотних розбіжностей. Тому ефективне проведення цієї слідчої дії багато в чому залежить від правильного та ефективного володіння й оперування слідчими тактичними прийомами і застосування їх у правоохоронній практиці.

Водночас результати анкетування співробітників слідчих підрозділів свідчать про потребу оновлювати та вдосконалювати організаційно-підготовчі і тактичні заходи проведення слідчого огляду з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики — це зазначали 79 % опитаних.

Загальну тактику слідчого огляду доволі повно висвітлили вчені-криміналісти та процесуалісти у криміналістичній літературі. Вагомий внесок у розробку наукових основ проведення слідчого огляду зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.Є. Биховський, Г.І. Грамович, С.П. Єфімичев, В.П. Колмаков, В.С. Кузьмічов, Н.І. Кулагін, Є.І. Макаренко, Г.А. Матусовський, В.І. Попов, М.В. Салтевський, В.М. Тертишник, Ю.Д. Федоров, В.Ю. Шепітько, І.М. Якімов, М.П. Яблоков, О.Ю. Ямпольський та багато інших. Значущість проведених наукових досліджень є безсумнівною, оскільки слідчий огляд широко застосовується у правоохоронній практиці і є доволі поширеним способом збирання фактичних даних. Однак детальнішого висвітлення потребують питання організації й тактики проведення слідчого огляду.

Отже, мета цієї статті — висвітлення особливостей тактичного забезпечення проведення слідчого огляду з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Слідчий огляд належить до початкових, неповторних і незамінних слідчих дій. Правоохоронна практика свідчить, що цю дію не можна замінити іншими слідчими діями, зокрема допитами осіб, які є очевидцями злочинної події, оскільки жоден свідок не в змозі надати у своїх свідченнях потрібного обсягу інформації, яку може виявити слідчий безпосередньо під час проведення огляду місця події, застосовуючи засоби криміналістичної техніки та допомогу спеціалістів. Під час огляду місця події оглядаються усі об'єкти, які можуть стосуватися злочину, залежно від конкретної слідчої ситуації та переконань слідчого. Тому інформативність слідчого огляду є набагато вищою, ніж, наприклад, обшуку, виїмки чи відтворення обстановки та обставин події.

Слідчий огляд є однією з першочергових і невідкладних слідчих дій, яка регламентується ст. 190—193, 195 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК): «Огляд — це слідча дія, яка полягає у безпосередньому сприйнятті об'єктів з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обставин події, а також обставин, що мають значення у справі» [1, с. 217].

У криміналістиці та слідчій практиці вироблено загальні вимоги, що стосуються усіх видів слідчих оглядів, до яких належать:

- 1) *єдине керівництво оглядом*. Цією слідчою дією завжди керує слідчий, а підпорядковані йому учасники допомагають, що сприяє плановірності та узгодженості у діях. Вказівки слідчого з приводу огляду є обов'язковими для всіх учасників слідчої дії. Неузгодженість призводить до необ'єктивності, неповноти та безсистемності оглядів;

2) *своєчасність та невідкладність огляду*. Слідчий огляд повинен здійснюватися негайно після отримання повідомлення про вчинення злочину, що забезпечує отримання всебічної інформації про подію й оперативність під час здійснення розшукових заходів. Огляд може бути відкладено у зв'язку з несприятливими умовами, але з обов'язковим забезпеченням охорони місця події. Оптимальний проміжок часу між одержанням вихідної інформації про вчинення злочину і початком проведення слідчого огляду (прибуттям слідчо-оперативної групи) не повинен перевищувати 15 хв. Однак правоохоронні органи не завжди мають можливість своєчасно реагувати на повідомлення про вчинені злочини. Це зумовлено низкою чинників, зокрема різними термінами повідомлення про вчинений злочин. Так, вивчення та аналіз кримінальних справ дозволяє дійти висновку, що повідомлення про вчинений злочин від громадян надходили:

- негайно (упродовж 15—30 хвилин) — 7 %;
- упродовж 1 год — 25 %;
- упродовж 3 год — 29 %;
- упродовж 1 доби — 24 %;
- упродовж кількох діб — 15 %.

Коли слідчий огляд проводився через 1 год після повідомлення про злочин, сліди та інші речові докази виявлялися у 39 % оглядів, після 3 год з моменту вчинення злочину — у 31 %, упродовж 1 доби — у 22 %, а впродовж кількох діб — лише у 8 % оглядів.

Отже, ігнорування цього принципу, необґрунтоване та невиправдане зволікання огляду може призвести до негативних наслідків, зокрема зміни обстановки на місці події, знищення слідів злочину та речових доказів;

3) *об'єктивність, всебічність та повнота огляду*. Усі ділянки та об'єкти, які пов'язані з механізмом вчинення злочину і несуть будь-яку інформацію, що має значення для справи, повинно бути виявлено, зафіксовано, вилучено та досліджено (оцінено). Поверхневий огляд не сприяє розслідуванню, а створює певні труднощі та безлад на місці злочину;

4) *планомірність, системність та послідовність огляду*, що передбачає правильну його організацію і певний порядок проведення, визначення меж огляду, послідовність пересування пошукової групи територією, застосування найбільш ефективних методів та прийомів огляду;

5) *застосування науково-технічних засобів*, без яких виявлення, огляд, фіксація, вилучення і транспортування слідів злочину та інших речових доказів у багатьох випадках є неможливими. Вивчення слідчої практики свідчить, що злочинці часто-густо застосовують спеціальні заходи для знищення слідів злочинної діяльності, а зважаючи на те, що сліди нечисленні, огляд слід проводити ретельно із застосуванням усіх криміналістичних можливостей для виявлення слідів та використання їх під час досудового розслідування;

6) *використання спеціальних знань*. У разі потреби слідчий може залучати до слідчої дії осіб, які володіють певними спеціальними знаннями у певній галузі, що дозволить провести огляд більш якісно та вчасно висунути правильні слідчі версії;

7) *використання оперативно-розшукової інформації*, що дозволяє отримати додаткові відомості про характер події, осіб, причетних до злочинів, місцезнаходження

та ознаки об'єктів, які мають значення у справі, уточнити межі та порядок проведення огляду;

8) *взаємодія слідчого з іншими суб'єктами правоохоронної діяльності*, що дозволяє більш ефективно та якісно проводити цю слідчу дію;

9) *використання допомоги громадськості*, яка може брати участь у слідчому огляді як у процесуальній (поняті), так і в непроцесуальній формах (для обстеження значної за площею території, охорони місця події тощо).

Однією з умов ефективного проведення слідчого огляду є якісна, ретельна та всебічна підготовка. Відсутність організаційно-підготовчих заходів призводить до поверхневого та неповного огляду.

Після проведення підготовчих заходів слідчий переходить до робочого етапу огляду, який складається з низки тактичних заходів, які передують самому огляду та супроводжують його. Під тактикою слідчого огляду потрібно розуміти комплекс найбільш раціональних та ефективних дій або найдоцільнішу лінію поведінки слідчого, що забезпечує виявлення максимальної кількості слідів злочину та речових доказів, інформації про досліджувану подію.

До основних організаційно-тактичних заходів слідчого огляду належать:

- правильне визначення меж слідчого огляду;
- розстановка сил та засобів (їх використання);
- обрання найдоцільнішого порядку пересування місцем події під час огляду;
- визначення методу (тактичних прийомів) огляду обстановки місця події та окремих її елементів.

Так, головною особливістю огляду є специфіка визначення його меж. Як свідчить слідча практика, помилки у визначенні меж огляду допускалися саме у випадках механічного фіксування слідів і обстановки на місці події, хоча саме характер події та обстановка визначають у кожному конкретному випадку межі території, яку потрібно ретельно оглянути. Через необґрунтоване звуження меж залишаються без огляду ті ділянки місцевості, на яких можуть бути об'єкти, безпосередньо пов'язані зі злочинном. Тактика огляду має певні особливості, які залежать від конкретної слідчої ситуації або від того, що оглядається — місце вчинення злочину чи місце події.

Під час слідчого огляду важливе значення має послідовність його проведення. Як зазначають Є.І. Макаренко, О.В. Негодченко і В.М. Тертишник, послідовність огляду зумовлюється певними обставинами у кожному конкретному випадку і повинна дотримуватися до кінця, забезпечуючи огляд усіх об'єктів, які мають значення для справи [2, с. 52].

На думку М.В. Салтевського, методи слідчого огляду можна умовно класифікувати за різними чинниками:

1) за глибиною дослідження:

– загальний (оглядовий). Слідчий, не змінюючи обстановки, обходить територію місця події, складає уявлення про характер злочинної події, встановлює положення предметів і явищ, аналізуючи їх взаємозв'язок, а після цього визначає межі огляду, розстановку сил та засобів, порядок руху учасників огляду, методи дослідження обстановки в цілому та окремих її елементів;

– детальний, що полягає у ретельному дослідженні слідів злочину, речових об'єктів, які стосуються справи. Детальний огляд можна розпочинати лише тоді,

коли обстановку місця події зафіксовано у протоколі або за допомогою фотозйомки чи відеозапису. Застосовуючи тактичні і науково-технічні засоби, слідчий виявляє і фіксує сліди злочину та інші речові докази, перевіряє дані загального огляду;

2) за повнотою дослідження:

– вибірковий (суб'єктивний) — передбачає дослідження об'єкта (обстановки) тільки у місцях розташування слідів злочину та інших речових об'єктів, визначених відповідно до механізму його вчинення, тобто вибірково;

– суцільний (об'єктивний) — полягає у всебічному дослідженні усієї території (обстановки) місця події в цілому, не оминаючи жодного об'єкта;

3) за характером дослідження:

– статичний — передбачає огляд місця події без порушення обстановки і механічного переміщення окремих слідів злочину та інших речових доказів з місця виявлення. Під час огляду слідчий пересувається місцем події, орієнтуючись у матеріальній обстановці, та визначає об'єкти, що можуть стосуватися події злочину;

– динамічний — дозволяє застосовувати засоби дослідження до об'єктів пізнання, що перебувають у динаміці. Під час огляду об'єкти дослідження можна брати в руки, пересувати, описувати, вимірювати, моделювати та всебічно досліджувати їх ознаки, не змінюючи предмета;

4) за послідовністю застосування:

– концентричний — огляд місця події проводиться за спіраллю від периферії до центру. Цей метод найдоцільніше використовувати у тих випадках, коли немає чітко визначеного центру місця події і проведення огляду пов'язане з виявленням слідів прибуття та відходу злочинців з місця злочину, засідки або очікування об'єкта злочину чи з виявленням інших слідів та речових доказів. Про доцільність застосування такого методу слідчого огляду зазначав І.М. Якімов [3, с. 79];

– ексцентричний — огляд місця події проводиться за спіраллю від центру місця події до периферії. Цей метод доцільно використовувати для огляду місця події, яке має певний центр (наприклад, наявність у приміщенні трупа, слідів зламу тощо). Про доцільність застосування такого методу слідчого огляду зазначав В.І. Громов, вказуючи, що огляд повинен завжди проводитися ексцентричним методом;

– фронтальний (лінійний) — застосовується для огляду значних за площею ділянок місцевості (наприклад, узбережжя річки, ліс, парк, поле, ангар тощо). Для цього залучається допоміжна група, члени якої шикуються у лінію (шеренгу) і рухаються фронтально. Іноді цей метод називають «прочісуванням» території, коли група шикуються у розгорнутий стрій і рухаючись обстежує відразу велику територію. На думку С.П. Єфімічева, М.І. Кулагіна та О.Ю. Ямпольського, лінія руху може бути прямою (наприклад, огляд траси, залізничної колії) або ламаною (наприклад, огляд узбережжя річки) [4, с. 19];

– секторний — полягає у дослідженні території за секторами. Слідчий, перебуваючи у центрі досліджуваної території, за компасом встановлює напрям магнітного меридіану (північ — південь) і за рухом годинникової стрілки визначає сектор, наприклад, з кутом 30°. Оглянувши територію одного сектора, він визначає другий, після його дослідження — третій і т. д., доки не дослідить усю територію [5, с. 146];

– за квадратами — полягає у дослідженні території за квадратами. Слідчий «розбиває» досліджувану територію (наприклад, окрему ділянку місцевості) на

певні квадрати. Оглянувши територію одного квадрату, він переходить до іншого. Орієнтирами у цьому випадку можуть бути будинки, споруди, дерева, кущі тощо;

– комбіновані — застосовуються залежно від слідчої ситуації, що склалася під час проведення слідчої дії. Наприклад, під час огляду значної за площею ділянки місцевості слідчий «розбиває» всю територію на квадрати, кожний з яких оглядає концентричним, ексцентричним або фронтальним методами залежно від характеру місцевості та слідчої картини злочину.

Наведені методи огляду місця події у конкретній слідчій дії є тактичними прийомами дослідження, адже, як зазначають П.Д. Біленчук і А.П. Гель, сама слідча дія є методом пізнання злочину і сукупністю систематизованих прийомів і засобів дослідження об'єкта [6, с. 27]. Питання щодо послідовності огляду місця події слідчий повинен вирішувати залежно від обставин, умов і обстановки огляду та слідчої ситуації, що склалася на певному етапі досудового розслідування [7, с. 33].

Слідчий огляд потрібно поєднувати з комплексом оперативно-розшукових заходів. Враховуючи позиції О.В. Синеокого, М.В. Жогіна, Ф.Н. Фаткулліна та В.І. Попова, оперативно-розшукові заходи, які застосовуються під час розслідування різних видів злочинів, можна поділити на три групи:

– загороджувальні та охоронні (патрулювання, посилення охорони, оточення території, організація засідок, блокування місцевості);

– попереджувальні (сповіщення населення та усіх територіальних органів про вчинений злочин з метою організації спільних заходів);

– допоміжні заходи (застосування службово-розшукових собак, переслідування злочинців за «гарячими слідами», використання криміналістичних обліків, інформаційно-пошукових систем, візуального спостереження) [8, с. 54—55; 9, с. 160; 7, с. 183—193].

Слідчий огляд можна вважати закінченим, якщо на всі питання, що впливають з події злочину, одержано повну інформацію, зокрема щодо механізму і способу вчинення злочину, встановлення особи (ознак) злочинця тощо.

Заклучний етап слідчого огляду полягає в узагальненні, аналізі, оцінці зібраної інформації та фіксації його результатів. Про проведення огляду слідчий складає протокол з додержанням правил ст. 85 і 195 КПК України. До додаткових засобів фіксації належать фотозйомка, відеозапис, складання планів, схем, графіків, креслень тощо.

Як зазначає В.В. Бірюков, слід мати на увазі, що деякі плани і схеми, які долучаються до протоколів слідчих дій, не завжди відповідають дійсності. Основною причиною цього є недотримання співвідношень розмірів зображених об'єктів (перекручування масштабів), а також те, що у багатьох слідчих і співробітників органів дізнання відсутні елементарні навички складання таких документів. Такі схеми не лише не сприяють з'ясуванню обстановки досліджуваної події, а й дезорієнтують тих осіб, які не бачили її безпосередньо [10, с. 11].

Результати дослідження 120 протоколів огляду місця події з фототаблицями довели, що жодна фототаблиця не відповідала змісту протоколу. Ці результати певною мірою збігаються з дослідженням, проведеним В.І. Поповим [11, с. 62]. Як зазначає В.В. Бірюков, під час складання протоколу огляду та додатків до нього слід враховувати, що кожна ілюстрація повинна збігатися з певним текстовим фрагментом документа і доповнювати його [12, с. 56]. Крім того, на думку

В.Ю. Шепітька, протокол має відобразити логіку огляду місця події, тобто послідовність усіх виконаних дій. Такий опис дозволить доволі повно уявити картину місця події, а отже, побудувати уявну модель події злочину [1, с. 245].

Якщо проведений огляд неповно відображено у протоколі, доказова значущість інформації суттєво знижується, а нерідко і втрачається. Звідси захисники намагаються будувати свій захист, базуючись на помилках і прогалинах, допущених під час виявлення та фіксації доказової інформації.

Отже, від повноти, всебічності та об'єктивності огляду і детального описання його результатів багато у чому залежить доказове значення цієї слідчої дії. Неуважне та поверхневе проведення слідчого огляду призводить до втрати речових доказів і до зупинення кримінальної справи.

Таким чином, досягнення мети слідчого огляду є можливим за умови своєчасного його проведення, використання різних тактичних прийомів і методів. Для визначення послідовності проведення огляду слід враховувати слідчу ситуацію, що склалася, і використовувати наявну інформацію про вчинений злочин, визначаючи найбільш імовірні місця знаходження слідів злочину та інших речових доказів. Слідчий огляд можна вважати позитивним, якщо досягнуто його кінцевої мети — виявлено сліди злочину, є достатньо інформації для висунення загальних і окремих слідчих версій, отримано достатньо відомостей для організації розшуку та затримання злочинців і викраденого майна, встановлення свідків тощо.

Працівники правоохоронних органів, зокрема слідчі, оперуповноважені, експерти, дільничні інспектори міліції, повинні широко застосувати весь арсенал загальних та спеціальних методів криміналістики, особливо техніко-криміналістичних засобів і методів роботи зі слідами та іншими речовими об'єктами, що дозволить ефективно та якісно проводити слідчий огляд.

Список використаної літератури

1. *Криміналістика* : підр. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / [Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. — К. : Ін Юре, 2001. — 684 с.
2. *Макаренко Є.І.* Огляд місця події : навч. посіб. / Макаренко Є.І., Негодченко О.В., Тертишник В.М. — Дніпропетровськ : ДЮІ МВС України, 2001. — 156 с.
3. *Якимов І.Н.* Криміналістика. Уголовная тактика / І.Н. Якимов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1929.
4. *Следственный осмотр* : учеб. пособ. ; отв. ред. Кулагин Н.И. — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983.
5. *Салтевський М.В.* Криміналістика : підруч. / М.В. Салтевський. — Харків : Консум, 2001. — Ч. 2. — 528 с.
6. *Біленчук П.Д.* Основи криміналістичної тактики : курс лекцій / П.Д. Біленчук, А.П. Гель. — Вінниця : Вінницька філія МАУП, 2001. — 116 с.
7. *Попов В.И.* Осмотр места происшествия / В.И. Попов. — М., 1959. — 231 с.
8. *Синеокий О.В.* Планування та організація розслідування кримінальних справ про умисні вбивства, які скоєні в умовах неочевидності : наук.-прак. вид. для прокурорів, слідчих та оперативних працівників карного розшуку / О.В. Синеокий. — Запоріжжя : Дике Поле, 1999.
9. *Жогин Н.В.* Предварительное следствие в советском уголовном процессе / Н.В. Жогин, Ф.Н. Фаткуллин. — М. : Юрид. лит-ра, 1965.
10. *Бірюков В.В.* Використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації у процесі розслідування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.В. Бирюков. — К., 2001. — 20 с.

11. Попов В.И. Необходимость повышения качества фиксации следов на месте происшествия / В.И. Попов // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. — 2005. — С. 57—63.

12. Бирюков В.В. Фиксация доказательств. Криминалистический и процессуальный аспекты / В.В. Бирюков // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. — 2005. — С. 52—57.

УДК 343. 148

І.В. Пиріг, кандидат юридичних наук,
докторант Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

КЛАСИФІКАЦІЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ЗА ХАРАКТЕРОМ ЗАВДАНЬ, ЩО ВИРІШУЮТЬСЯ

Наведено класифікацію судових експертиз за характером завдань, що вирішуються під час її проведення. Обґрунтовано поділ експертиз за цим критерієм на ідентифікаційні та діагностичні.

Ключові слова: експертна діяльність, експерт, судова експертиза, органи внутрішніх справ.

Представлена классификация судебных экспертиз в соответствии с характером задач, решаемых при ее проведении. Обосновано разделение экспертиз по этому критерию на идентификационные и диагностические.

In the article classification of judicial examinations is given depending on the tasks decided at her production. The division of examinations is reasonable on this criterion on identification and diagnostic.

У теорії судової експертології та криміналістики значну увагу приділено класифікації судових експертиз. На сьогодні існує багато неоднозначних думок вчених-криміналістів щодо цієї проблеми. Є критерії класифікації, за якими думки науковців майже збігаються, а є й такі, що спричиняють багато дискусій. Одним з дискусійних питань є класифікація судових експертиз за характером завдань, що вирішуються.

Проблемам класифікації судових експертиз приділяли увагу провідні українські науковці та вчені близького зарубіжжя: Т.В. Аверьянова, Л.Ю. Ароцкер, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, О.О. Ейсман, Н.І. Клименко, Ю.Г. Корухов, В.К. Лисиченко, Н.П. Майліс, В.С. Мітричев, Ю.К. Орлов, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, О.Р. Шляхов, М.Г. Щербаковський та інші. Проте в їх роботах немає однастайності щодо класифікації судових експертиз за характером завдань, що вирішуються. Оскільки класифікацію та систематизацію знань у будь-якій науковій теорії, в тому числі судовій експертології, покладено в її методологічну основу, актуальність розгляду зазначеного питання у теоретичному аспекті не викликає сумнівів.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі узагальнення наукових поглядів щодо класифікації судових експертиз визначити види експертиз залежно від завдань, що вирішуються.

Класифікація експертиз за зазначеним вище критерієм базується на двох фундаментальних теоріях криміналістики: ідентифікації та діагностиці. Поняття криміналістичної ідентифікації як процес дослідження, в результаті якого можна

буде дійти висновку щодо наявності або відсутності тотожності, вперше у 1940 році на теоретичному рівні визначив С.М. Потапов [1, с. 25]. Теорія криміналістичної діагностики сформувалася у 70-х роках ХХ ст. на основі визначення В.А. Снеткова як вчення про закономірності розпізнання криміналістичних об'єктів за їх ознаками [2, с. 104]. Але більш ґрунтовне узагальнююче дослідження проблем криміналістичної діагностики провів Ю.Г. Корухов. На його думку, «предметом криміналістичної діагностики є пізнання змін, що відбулися у результаті вчинення злочину, причин і умов цих змін на основі вибіркового вивчення властивостей і стану об'єктів, що взаємодіють, з метою визначення механізму злочину в цілому або окремих його фрагментів» [3, с. 96]. На сьогодні наведені положення не спричиняють принципових дискусій серед науковців.

На основі зазначених положень сформувалися класифікації судових експертиз залежно від завдань, що вирішуються, які можна поділити на три групи. Перша група науковців поділяє експертизи на ідентифікаційні та діагностичні (Т.В. Аверьянова, О.Р. Росинська, Р.С. Белкін, М.Г. Щербаковський). Друга група, крім ідентифікаційних та діагностичних, виокремлює групу класифікаційних експертиз (Ю.Г. Корухов, В.Ф. Орлова, О.Р. Шляхов, Н.П. Майліс). Третя група вчених разом з названими називає ще групу ситуалогічних або ситуаційних експертиз (А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, Г.Л. Грановський, Н.І. Клименко, М.Я. Сегай).

Під класифікаційними завданнями слід розуміти такі, що визначають належність об'єктів до певного класу. У науковій літературі, крім терміна «класифікація», використовуються також терміни «встановлення групової належності» (А.І. Вінберг, О.О. Ейсман), «групова ідентифікація» (М.О. Селіванов), «групофікація» (М.В. Салтевський), «встановлення єдиного джерела походження» (В.С. Мітричев). Дискусія виникає щодо належності цих понять до ідентифікації чи діагностики або виокремлення їх у самостійну групу завдань. Так, на думку М.О. Селіванова, «за природою встановлюваної тотожності ідентифікація поділяється на індивідуальну та групову» [4, с. 144]. Визначаючи різницю між класифікаційними та ідентифікаційними завданнями, Ю.Г. Корухов відносить до ідентифікаційних також встановлення групової належності [3, с. 68]. Водночас Р.С. Белкін вважає термін «групова ідентифікація» некоректним для криміналістики, зважаючи на те, що під криміналістичною ідентифікацією слід розуміти «тотожність як рівняння самому собі одиничного індивідуально-визначеного об'єкта» [5, с. 432]. Поділяючи думку Р.С. Белкіна та інших вчених, слід категорично розмежовувати класифікаційні та ідентифікаційні дослідження.

Слушною є також думка про відсутність принципової різниці між поняттями «класифікація», «встановлення групової належності», «групофікація», «встановлення єдиного джерела походження». Водночас Ю.Г. Корухов розмежовує терміни «класифікація» та «встановлення групової належності» за двома ознаками:

– у разі встановлення групової належності може досліджуватися як сам об'єкт, так і його відбиток, а у разі класифікації — тільки об'єкт;

– у разі класифікації об'єкт відносять до відомого раніше загальноприйнятого класу, а у разі встановлення групової належності дослідник визначає групу вільно за будь-яким критерієм.

Проте у розмежуванні зазначених понять за наведеними критеріями немає потреби. Сліди від об'єктів, які залишаються після вчинення злочину, майже

завжди вилучаються, є у справі речовими доказами, а отже, об'єктами проведення експертизи. Тому немає різниці, що підлягає класифікації — самі об'єкти чи залишені ними сліди. Питання, що вирішує експертиза, у цьому випадку буде однотипним: до якої групи належить наданий на експертизу об'єкт (предмет чи слід). Віднесення предмета до загальноприйнятого класу чи того, який визначає дослідник, також є умовним. Наприклад, якщо досліджується газовий пістолет, перероблений у вогнепальну зброю шляхом видалення з дула розсіювача газів, то, на думку Ю.Г. Корухова, класифікувати цей об'єкт можна як «вогнепальну зброю», а встановити групову належність — за способом виготовлення — «перероблений шляхом видалення з дула розсіювача газів газовий пістолет». Зрозуміло, що це те саме дослідження, яке відрізняється ступенем звуження поняття від загальноприйнятого до більш конкретного. Тобто між класифікаційними дослідженнями та дослідженнями зі встановлення групової належності немає різниці.

Встановлення єдиного джерела походження як окреме дослідження вперше виокремив В.С. Мітричев. Аналізуючи його наукові праці, Р.С. Белкін визначає джерело походження як:

«1) конкретний цілий предмет, частини якого виявлено у зв'язку з певними обставинами справи і тому є доказами;

2) певну кількість однорідних предметів, яка за наявністю випадкових для цих обставин ознак відрізняється від інших предметів того самого роду і має інше походження;

3) підприємство-виробник чи місце вирощування, чи місце переробки;

4) визначену масу рідини чи сипучого тіла» [5, с. 433].

Зважаючи на широке трактування поняття єдиного джерела походження, на думку В.С. Мітричева, джерело походження може бути як об'єктом ідентифікації, так і об'єктом встановлення групової належності. Аналогічної думки дотримується М.В. Салтевський, який зазначає, що «встановлення спільного джерела походження предметів зі стійкою зовнішньою формою — це ідентифікація, а сипучих, рідких і газоподібних речовин — групофікація» [6, с. 37]. Тобто встановлення цілого за частинами або двох об'єктів, виготовлених на одному й тому самому обладнанні, є ідентифікаційними дослідженнями, а встановлення підприємства-виробника певної продукції, місця вирощування, переробки чи природного походження для рідких або сипучих тіл — це групофікація.

Це твердження цілком логічне та обґрунтоване, але виникає питання щодо доцільності використання терміна «єдине джерело походження», зважаючи на те, що у першому випадку дослідження можна назвати ідентифікаційними, а у другому — класифікаційними (встановленням групової належності). З огляду на зазначене можна дійти висновку щодо відсутності принципової різниці між поняттями «класифікація», «встановлення групової належності», «групофікація» та «встановлення єдиного джерела походження».

Не є безспірною і думка вчених щодо виокремлення встановлення цілого за частинами в окремих вид ідентифікації [7, с. 25]. Наприклад, у разі розлому ножа (викрутки, стамески тощо), коли лінія поділу відображена на обох частинах, до того ж відображення є дзеркальним, йдеться про той самий матеріальний слід-відбиток (вид ідентифікації — за матеріально-фіксованим відображенням ознак).

Ідентифікація зі встановлення тотожності двох об'єктів, виготовлених на одному пристрої, не є самостійним видом ідентифікації. Так, у випадку ототожнення двох деталей, виготовлених на одному верстаті, або двох пломб з одного пломбувального пристрою ідентифікація проводиться за спільними для них ідентифікаційними ознаками за загальною методикою — аналогічно тому, як проводиться ідентифікація кусочок та перекушеного дроту, коли експерт на стадії порівняльного дослідження проводить ідентифікацію слідів на дроті та на експериментальних зразках, зроблених ним цими кусочками на стадії проведення експериментів. Слід також зазначити, що встановлення тотожності за описом ознак не потребує виокремлення. У такому випадку описуються ознаки особи або предметів зі слів тих людей, які їх бачили. Тобто фактично матеріалізується уявний образ об'єктів, які запам'ятала людина. Отже, вид ідентифікації — за слідами пам'яті. Слушною є думка М.В. Салтевського, який виокремлює два види ідентифікації: за слідами пам'яті і за матеріальними слідами-відображеннями [6, с. 37]. Як відомо, джерелами доказів у кримінальній справі є протокол слідчої дії, пред'явлення для впізнання (у разі ідентифікації за слідами пам'яті) та висновок експерта (у разі дослідження слідів-відображень під час проведення ідентифікаційної експертизи).

Розглянемо співвідношення класифікаційних та діагностичних завдань. Вище було наведено визначення криміналістичної діагностики, запропоноване Ю.Г. Коруховим. Базуючись на ньому, доцільно виокремити типові групи експертних діагностичних завдань за характером властивостей та умов, що вивчаються: «а) внутрішні: властивості та стан об'єкта; б) зовнішні, обстановочні: час, місце, функціонування об'єктів; в) ті, що досліджують механізм виникнення та протікання процесів, взаємодію об'єктів між собою; г) ті, що досліджують співвідношення об'єктів» [3, с. 74—75].

Класифікаційні завдання, як зазначалося раніше, вирішують питання віднесення об'єкта до певного класу після детального вивчення властивостей об'єкта з наступним його порівнянням (співвідношенням) з властивостями об'єктів у групі, до якої він належатиме за результатами дослідження. Тобто фактично вирішуються діагностичні завдання, але не зрозуміло, чому автор виділяє класифікаційні завдання в окремий вид, що є «проміжним ланцюгом між ідентифікаційними та діагностичними дослідженнями» [3, с. 72]. Як приклад діагностичних завдань зі встановлення властивостей та стану об'єкта, Ю.Г. Корухов наводить типові класифікаційні завдання — віднесення об'єкта до вогнепальної зброї [3, с. 75].

Виокремлення класифікаційних експертиз підтримують також О.М. Зінін і Н.П. Майліс, які зазначають, що їх «не можна віднести до діагностичних, бо об'єкт дослідження у класифікаційному процесі статичний, а віднесення об'єкта до групи не рівноцінно встановленню елементарної окремої події» [8, с. 29]. На наш погляд, зазначене твердження не зовсім зрозуміле та потребує додаткового обґрунтування у частині розуміння авторами суті діагностичних завдань. Не погоджується з думкою цих вчених і О.Р. Росинська, яка визначає спрямованість класифікаційних завдань на «встановлення відповідності об'єкта визначеним характеристикам і віднесення його на цій підставі до певного класу, роду, виду» та відносить їх за своєю гносеологічною сутністю до діагностичних [9, с. 32]. Такої самої думки дотримується і Т.В. Аверьянова, яка зазначає: «...перш ніж віднести той чи інший об'єкт до певного класу, необхідно визначити його природу, а визначення

природи — це вже завдання діагностики» [10, с. 172]. Цілком підтримуючи наведену думку, автор вважає, що класифікаційні експертизи не можна виокремлювати у самостійний вид, тому що вони є складовою діагностичних досліджень.

Аналізуючи існуючі в літературі завдання так званої ситуаційної експертизи, слід зазначити, що вона «встановлює механізм події або її елементів шляхом вивчення характеру слідів та інших об'єктів матеріального середовища» [11, с. 63]. Прихильники виокремлення такої експертизи обґрунтовують свої думки по-різному. Так, Н.І. Клименко стверджує, що «характерним для діагностичної експертизи є встановлення типових ознак того чи іншого об'єкта в певній ситуації. А ситуаційна експертиза встановлює комплекс різних ознак, об'єктів, окремих ситуацій, з яких складається цілісна картина всієї досліджуваної події...» [12, с. 139]. О.М. Зінін та Н.П. Майліс вважають, що під час проведення класифікаційних експертиз «об'єктом виступає система подій, а не одна елементарна окрема подія, як при вирішенні діагностичних завдань» [11, с. 63]. Вважаючи ці доводи необґрунтованими, приєднуємося до думки Ю.Г. Корухова, який зазначає, що «будь-яка криміналістична діагностика фрагментів або злочинної події в цілому — це аналіз кримінальної ситуації... Однак називати на цій підставі завдання, що вирішується, ситуаційним було б невірно» [3, с. 78]. Порівнюючи зміст понять «діагностика» та «ситуалогія», Т.В. Аверьянова вважає, що завдання, які вони вирішують, мають однакові цілі [10, с. 173]. О.Р. Росинська також не виокремлює ситуаційні експертизи. Наводячи власну класифікацію діагностичних завдань та поділяючи їх на прості і складні (прямі та зворотні), вона відносить ситуаційні завдання до складних зворотних діагностичних завдань [9, с. 34].

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що розглянуте питання класифікації експертиз за характером завдань, які вирішуються, незважаючи на зовнішню простоту, спричиняє багато дискусій серед науковців. Аналіз наукових поглядів дозволяє дійти висновку щодо двохелементної класифікації завдань, які вирішуються під час проведення експертиз: усі експертизи за характером завдань, які вирішуються, потрібно поділяти на ідентифікаційні та діагностичні. Ця класифікація відповідає фундаментальним поняттям теорії криміналістики та судової експертології. Вона може бути продовжена більш детальною розробкою різновидів експертиз у межах кожного з видів, що є перспективним напрямом для подальших наукових розробок.

Список використаної літератури

1. *Потапов С.М.* Принципы криминалистической идентификации / С.М. Потапов // Советское государство и право. — 1940. — № 1.
2. *Снетков В.А.* Проблемы криминалистической диагностики / В.А. Снетков // Труды ВНИИ МВД СССР. — М., 1972. — № 23. — С. 103—106.
3. *Корухов Ю.Г.* Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : науч.-практ. пособ. / Ю.Г. Корухов. — М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. — 288 с.
4. *Селиванов Н.А.* Актуальные теоретические вопросы криминалистической идентификации / Н.А. Селиванов // Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1971. — Вып. 14. — С. 143—146.
5. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики : учеб. пособ. для вузов / Р.С. Белкин. — 3-е изд., доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. — 837 с.

6. *Салтевський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. / М.В. Салтевський. — К. : Кондор, 2005. — 588 с.

7. *Криміналістика* : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти / [кол. авторів: Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2001. — 684 с.

8. *Зинин А.М.* Судебная экспертиза : учеб. / А.М. Зинин, Н.П. Майлис. — М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. — 320 с.

9. *Россинская Е.Р.* Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е.Р. Россинская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2009. — 688 с.

10. *Аверьянова Т.В.* Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т.В. Аверьянова. — М. : Норма, 2008. — 480 с.

11. *Гончаренко В.Г.* Экспертизы в судебной практике / В.Г. Гончаренко ; за ред. В.Г. Гончаренка. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 388 с.

12. *Клименко Н.І.* Судова експертологія. Курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н.І. Клименко. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2007. — 528 с.

УДК 343.982.34

М.А. Михайлов, кандидат юридических наук, доцент,
заведующий кафедрой уголовного процесса и криминалистики
Таврического национального университета им. В.И. Вернадского

Е.М. Михайлова, старший эксперт
Научно-исследовательского экспертно-криминалистического
центра при ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТОВ СТРАН СНГ, РЕГУЛИРУЮЩИХ ДАКТИЛОСКОПИЧЕСКУЮ РЕГИСТРАЦИЮ

Проанализирован зарубежный опыт законодательства, регулирующего дактилоскопическую регистрацию, проведен его сравнительный анализ по странам СНГ. Приведено понятие оборота дактилоскопической информации.

Ключевые слова: дактилоскопическая регистрация, всеобщее дактилоскопирование, идентификация личности, идентификация неопознанных трупов, сравнительно-правовой анализ законодательства.

Проаналізовано закордонний досвід законодавства, що регулює дактилоскопічну реєстрацію, проведено його порівняльний аналіз по країнах СНД. Наведено поняття обігу дактилоскопічної інформації.

Foreign experience of legislation which regulates dactyloscopic registration is analyzed. Its comparative analysis of the CIS countries is presented. The concept of turn of dactyloscopic information is described.

С момента введения в криминалистическую практику идентификации человека по его пальцевым узорам возникла необходимость в регламентации получения образцов для такого отождествления. Если технически данная процедура разработана достаточно давно и детально (хотя и продолжает совершенствоваться с развитием научно-технического прогресса), то на правовые аспекты этой деятельности было обращено внимание лишь в последние годы.

После первых успешных случаев дактилоскопической идентификации появилась идея создания определенных массивов отпечатков пальцев с целью решения задач криминалистической регистрации для постоянного использования. Такие массивы постоянно росли, и мировая практика знает пример попытки всеобщей дактилоскопической регистрации населения (Аргентина, Буэнос-Айрес, 1911 год, закон № 8129) [1, с. 91]. Однако в те годы законодательное закрепление

всеобщего дактилоскопирования не привело к успеху, и правовые акты, регулирующие эту деятельность, были отменены, так и не заработав.

Возможности дактилоскопической регистрации в эпоху ручной обработки данных «сдерживались» несовершенством классификации и систематизации папиллярных узоров. Десятипальцевый метод регистрации позволял использовать накопленные массивы для установления личности только при наличии всех (или почти всех) десяти пальцевых узоров. Это значительно сужало возможности установления личности и сводило основную работу ручных дактилоскопических картотек лишь к установлению личности трупов преступников или иных лиц, чьи отпечатки пальцев ранее были внесены в картотеку.

Техническая революция конца XX века и внедрение высоких технологий в различные сферы человеческой деятельности значительно изменили жизнь, облегчив решение тех или иных задач. Не будет преувеличением сказать, что компьютерная обработка дактилоскопических данных осуществила настоящий прорыв в криминалистической регистрации и использовании ее возможностей для установления личности человека по пальцевым узорам. Путем использования быстродействующей компьютерной техники и совершенного программного обеспечения стали возможными создание и эффективная эксплуатация многотысячных и даже миллионных баз данных пальцевых узоров¹.

Соблазн воплощения в жизнь идеи всеобщего дактилоскопирования населения вновь охватил не только ученых и практиков, но и законодателей. В большинстве стран СНГ уже приняты и действуют законы, регламентирующие государственную дактилоскопическую регистрацию. К сожалению, Украина еще не входит в перечень этих государств, и проблема правового регулирования этой деятельности для нас по-прежнему актуальна.

18 июня 1999 года народными депутатами С.И. Синенко и Н.А. Кириченко был представлен проект Закона Украины «О дактилоскопии», ст. 5 и ст. 7 которого предусматривали, что в целях создания правовых условий для оптимального установления гражданско-правового состояния лица проводится дактилоскопирование всех граждан Украины и лиц, находящихся на ее территории более одного месяца. И хотя этот законопроект так и не был принят, он в какой-то мере обозначил проблему правового регулирования получения, сосредоточения, хранения и использования дактилоскопических данных в целях идентификации личности [2].

Проблема правового обеспечения этой деятельности в той или иной степени затрагивалась в работах Р.С. Белкина, В.П. Бахина, В.К. Лисиченко, Н.И. Клименко, Е.А. Лапина, М.Н. Мельничука, В.В. Бирюкова, А.А. Полтавского, Н.А. Сергатово. Однако спектр мнений ученых чрезвычайно широк: от сокращения уже существующего сегодня круга субъектов, подлежащих дактилоскопированию, до всеобщей дактилоскопической регистрации населения.

Следует отметить, что в Советском Союзе дактилоскопирование регламентировалось ведомственными документами МВД, согласно которым обязательной дактилоскопической регистрации подлежали лица, задержанные по подозрению в совершении преступления, приговоренные к лишению свободы, задержанные и

¹ Например, в настоящее время электронная дактилоскопическая база данных Индии уже превысила 30 млн единиц.

помещенные в специальные приемники-распределители за занятие бродяжничеством и попрошайничеством, а также неопознанные трупы [3, с. 2—3].

Однако после появления автоматизированных дактилоскопических информационных систем, позволяющих делать выборку из объемных массивов, возникла необходимость в наполнении этих баз данных, была активизирована деятельность по дактилоскопической регистрации, которая нередко принимала «повальный» характер. Круг дактилоскопируемых был значительно расширен без законных на то оснований. Он определялся формулировкой «лица, представляющие оперативный интерес», которая законодательными актами не предусматривалась. Появились и первые иски, оспаривающие внесение дактилоскопических данных того или иного лица в электронные массивы.

Возникла необходимость в специальном и достаточно детальном правовом регулировании этой деятельности.

Первой из стран СНГ специальный Закон «О государственной дактилоскопической регистрации» в июле 1998 года приняла Российская Федерация [4]. Несмотря на то, что данный Закон существенно расширял круг лиц, подлежащих обязательной дактилоскопической регистрации, и вводил в действие так называемую добровольную регистрацию, заметного беспокойства у депутатов при обсуждении законопроекта не наблюдалось. После выступления представителя МВД, который привел статистику преступности, иммиграции в страну, фактов обнаружения неопознанных трупов, а также сослался на западный опыт в этой области, депутаты предложили использовать дактилоскопические данные даже вне рамок МВД [5].

Используя российский опыт, другие государства СНГ также приняли законы, регулирующие оборот дактилоскопической информации на своей территории. В сентябре 1999 года законы приняты в Республике Таджикистан [6], в феврале 2000 года — в Азербайджанской Республике [7], в декабре 2002 года — в Республике Молдова [8], в ноябре 2003 года — в Республике Беларусь [9], в ноябре 2004 года — в непризнанной Приднестровской Молдавской Республике (далее — ПМР) [10], в августе 2006 года — в Республике Абхазия [11].

Сравнительный анализ этих законодательных актов свидетельствует о том, что разные государства не одинаково определили ключевые составляющие оборота дактилоскопической информации, например, круг субъектов обязательной регистрации, сроки хранения сведений и цели их использования.

Самый узкий круг лиц, подлежащих «принудительной» регистрации, определен азербайджанским законодателем. Помимо подозреваемых, обвиняемых и осужденных, в него вошли лица, выдворяемые из страны, беженцы и иностранцы, ходатайствующие о предоставлении убежища. Такая регистрация может применяться и к лицам, не способным по состоянию здоровья или в связи с возрастом сообщить информацию о себе, если установить личность другими способами не представляется возможным. Также все неопознанные трупы должны проходить «принудительную»² дактилоскопическую регистрацию.

Законодатели других стран СНГ дополнили перечень субъектов обязательной регистрации представителями опасных профессий. К таковым отнесены: все

---

² Возможно, это нюансы перевода.

призываемые на военную службу, а также проходящие службу в силовых структурах, налоговой службе, службе судебных приставов, таможенных органах, органах государственной охраны, уголовно-исполнительной системе, а также профессиональные спасатели, экипажи воздушных судов (ст. 9 Федерального закона РФ), служащие прокуратуры (п. «г» ч. 1 ст. 10 Закона Республики Молдова), призванные на альтернативную службу, работающие в инспекции охраны животного и растительного мира, органах финансового расследования Комитета госконтроля, на опасных производственных объектах, члены экипажей морских и речных судов (ст. 7 Закона Республики Беларусь), служащие в штабах гражданской защиты (ст. 9 Закона ПМР). Функция определения конкретного перечня должностей, относящихся к опасным профессиям, возложена на правительства стран.

Кроме того, основанием для обязательной дактилоскопической регистрации может стать владение источником повышенной опасности, таким как огнестрельное оружие (ч. 3 ст. 6 Закона Республики Таджикистан), холодное и газовое оружие (п. «к» ст. 9 Закона ПМР), автотранспортные средства (ч. 3 ст. 10 Закона Республики Молдова), также выезд за рубеж в целях трудоустройства (ч. 4 ст. 10 Закона Республики Молдова).

Отдельные страны расширили круг лиц, подлежащих дактилоскопической регистрации правонарушителей, административно арестованными (п. 6 ст. 10 Закона Республики Молдова; п. 1.8 ст. 7 Закона Республики Беларусь; п. 3 ст. 9 Закона ПМР), лицами, состоящими на профилактических учетах в ОВД, в отношении которых применены принудительные меры безопасности и лечения (п. 1.8 ст. 7 Закона Республики Беларусь; п. «з» ст. 9 Закона ПМР), иностранцами, незаконно находящимися на территории страны, а также лицами, совершившими любое административное правонарушение, если установить их личность другим способом невозможно (пп. «к» и «ж» ст. 9 Федерального закона РФ).

Отмечается и повсеместное исключение из числа дактилоскопируемых лиц, занимающихся бродяжничеством и попрошайничеством, а Таджикистан счел возможным избавить от этой процедуры и неосторожных преступников.

В Республике Абхазия еще в 2006 году вступил в силу Закон «О государственной дактилоскопической регистрации в Республике Абхазия», согласно ст. 7 которого дактилоскопической регистрации подвергаются все граждане Республики при получении паспорта, за исключением лиц, достигших 55-летнего возраста. К сожалению, нет данных об эффективности результатов принятия такого закона, но это один из регионов бывшего СССР, где создана реальная законодательная предпосылка для внедрения всеобщей дактилоскопической регистрации населения.

Что касается Украины, то в ст. 11—15 законопроекта от 2001 года (в сравнении с прежним, вышеупомянутым законопроектом «О дактилоскопии») речь не идет о всеобъемлющей регистрации, а повторяются положения актов соседних стран СНГ: преступники, представители опасных профессий, беженцы, неизвестные больные и неизвестные дети [12]. Новациями отечественного законопроекта следует считать дактилоскопическую проверку кандидатов на выборах (ст. 22 законопроекта) и разрешение на использование дактилоскопической информации в целях безопасности в банках и других коммерческих структурах (ст. 23 законопроекта). Этот проект так и не был принят Верховной Радой

Украины³ [13], и до настоящего времени в нашей стране дактилоскопирование регулируется лишь Законом Украины «О милиции»⁴ [14].

В странах Запада уже оценили возможности дактилоскопической регистрации и ее роль в противодействии преступности, в частности терроризму. Несмотря на протесты поборников прав человека, даже в государствах, считающих себя эталоном демократии, сочли необходимым признать, что дактилоскопирование обязательно при выдаче виз на въезд в страну, причем если ранее для этого требовалось получение узоров лишь двух пальцев, то теперь всех десяти [15]. А в Евросоюзе существует директива, согласно которой дактилоскопическая информация всех граждан будет содержаться в их идентификационных документах (в электронном виде), а также в специальной базе данных. Регламентирован также обмен между государствами электронной информацией из дактилоскопических баз данных (пока в режиме «да — нет», то есть инициатор запроса информируется только о наличии в базе сведений о личности, а все дальнейшие процедуры проходят в рамках договоров о правовой помощи) [16].

Что касается вопроса о месте и продолжительности хранения дактилоскопической информации, то законодатели стран СНГ также взяли за основу российский опыт. Хранение основных массивов данных предполагается осуществлять там, где они сейчас и находятся, то есть в подразделениях МВД. Сроки хранения дактилоскопической информации о лице определены вплоть до достижения им 80-летнего возраста. Для представителей опасных профессий основанием для уничтожения может служить также их смерть. Дактилоскопические данные должны быть уничтожены в случае прекращения дела в отношении подозреваемого или обвиняемого либо в случае оправдания лица судом в течение 30 суток после вынесения решения (ст. 15 Федерального закона), а в Беларуси — не позднее одного года. Информация, полученная в ходе добровольной дактилоскопической регистрации, уничтожается по заявлению этого лица либо его законных представителей. Пальцевые узоры неопознанного трупа хранятся вплоть до установления личности, но не более 10 лет. Белорусский законодатель срок хранения не ограничивает.

Относительно так называемой добровольной дактилоскопической регистрации следует отметить, что ее функционирование, на наш взгляд, целесообразно лишь на переходном этапе. В ходе дискуссии в прямом эфире (посредством телемоста), организованной Таврическим национальным университетом им. В.И. Вернадского, с участием сотрудников сектора дактилоскопических исследований НИЭКЦ при ГУ МВД в Автономной Республике Крым, ученых и практиков Луганска и Омска, российские коллеги сообщили, что только за девять месяцев 46 тыс. жителей Омска и области обратились в милицию с желанием пройти

³ Интересны аргументы против этого законопроекта, высказанные депутатом В. Баулиным из Запорожья: «...законодательно принуждать к регистрации людей, исповедующих истинно православную, каноническую веру... неискупаемо большой грех. Законопроект — это новый итог происков дьявола: теперь не только хотят всех закодировать сатанинскими числами, но и пометить отпечатки пальцев или, по-научному, провести дактилоскопию народа Украины. Я понимаю: безбожным атеистам не понять человека верующего, неверующему — все едино. Наверное, за это и свалилось столько бед на нашу грешную землю».

⁴ Упоминание о дактилоскопировании можно найти и в проекте Закона Украины «О государственной миграционной службе».

добровольную дактилоскопическую регистрацию, аргументируя свое решение получением возможности быстрой идентификации в случае какой-либо трагедии [17, с. 407]. Думаем, что в ряде случаев это решение было им все-таки навязано, ведь для целей идентификации можно пройти дактилоскопирование в частном порядке и хранить дактилокарту у родственников.

Одним из доводов противников широкого внедрения дактилоскопической регистрации является ненадежная охрана дактилоскопической информации в экспертных подразделениях МВД, а значит, возможность ее фальсификации и использования в противоправных целях. Так, по результатам ознакомления с технологиями копирования пальцевых узоров и возможностью неконтролируемого использования этих копий экспериментально удалось изготовить слепки с копиями пальцевых узоров, позволившими преодолеть защиту электронных дактилоскопических сканеров [17, с. 408].

Это подтверждает необходимость серьезной защиты дактилоскопической информации как технической, так и правовой, но не может служить аргументом для полного отказа от дактилоскопической регистрации. Проблема охраны такой информации уже поднималась, но сегодня она становится все более актуальной [18, с. 232]. Конечно, разрешить общий доступ к базе данных дактилоскопической информации, позволяющий идентифицировать сотрудников специальных подразделений милиции, службы безопасности или разведки, было бы неразумно, но и необоснованное дробление массивов по разным ведомствам существенно снижает эффективность дактилоскопической регистрации. Идеальным вариантом является создание единого центра дактилоскопической информации, но это предложение требует тщательного финансового анализа. Думаем, что и сроки хранения дактилоскопической информации, а также требования к ее уничтожению напрямую связаны с серьезными расходами. Чем чаще придется уничтожать эти сведения и вновь пополнять базу, тем дороже это обойдется.

Немаловажным фактором, сдерживающим распространение дактилоскопической регистрации, является и техника ее проведения. Ведь используемые больше века приспособления, такие как стекло, типографская краска и бланк дактилокарты, устарели и требуют повсеместной замены на «живой сканер», не использующий краску.

Подводя итоги, можно сделать вывод о том, что развитие научно-технического прогресса, необходимость быстрого и простого отождествления личности в повседневной жизни⁵, а также решение задач противодействия преступности и такому наиболее опасному ее проявлению как терроризм вынудит общество к повсеместному внедрению дактилоскопической регистрации. Однако эта задача должна решаться в рамках соблюдения прав человека, без вмешательства в его личную жизнь с соблюдением гарантий охраны конфиденциальной информации.

Дактилоскопическую регистрацию необходимо не навязывать административными мерами, а предлагать как выгодную альтернативу при решении каких-либо юридических вопросов. Показателен опыт западных стран в облегчении

⁵ В Уже сегодня в одном из подмосковных лицеев проходит проверку система регистрации учеников с помощью пальцевого узора. При входе и выходе из лицея его учащийся обязан прикоснуться к дактилоскопическому сканеру, после чего на мобильный телефон родителей в автоматическом режиме отправляется SMS-сообщение.

визового режима для лиц с биометрическими паспортами, содержащими дактилоскопические данные. Необходимо проанализировать опыт граждан при получении ими лицензий и разрешений на право пользования источниками повышенной опасности (оружия, транспортных средств), при страховании (жизни, имущества), при получении кредитов и осуществлении крупных сделок.

Распространение в быту устройств, использующих дактилоскопическую информацию (замки, датчики доступа к электронным устройствам, банковским счетам, контроль служащих, студентов и т. п.), также позволит снизить настороженность и критическое отношение к дактилоскопической регистрации.

Опыт организации и проведения дактилоскопической регистрации может быть использован и в ходе аналогичной деятельности по внедрению в жизнь новых технологий идентификации личности (по внешности, строению радужной оболочки глаза или молекулы ДНК).

Список использованной литературы

1. Торвальд Ю. Сто лет криминалистики (пути развития криминалистики) / Ю. Торвальд / [пер. с нем. М.Б. Колдаевой] ; под ред. Н.С. Алексеева. — М. : Прогресс, 1975. — 439 с.
2. Проект Закона України «Про дактилоскопію» [Электронный ресурс] // Верховна Рада України. — Офіц. веб-сайт. — Режим доступа : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=6306.
3. Хазиев Ш. Из истории отечественной дактилоскопии / Ш. Хазиев // Бюллетень Российского отделения Международной ассоциации по идентификации. — № 2. — 1996.
4. О государственной дактилоскопической регистрации в Российской Федерации : Федеральный закон от 25.07.98 № 128-ФЗ [Электронный ресурс] // Портал «Юридическая Россия». — Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1267265>.
5. Стенограмма заседания Государственной Думы Российской Федерации от 17.12.97 [Электронный ресурс] // Офіц. веб-сайт Государственной Думы РФ. — Режим доступа : <http://www.cir.ru/docs/duma/302/372515?QueryID=3031050&HighlightQuery=3031050>.
6. О государственной дактилоскопической регистрации : Закон Республики Таджикистан от 03.09.99 № 830 [Электронный ресурс] // База данных «Законодательство стран СНГ». — Режим доступа : http://www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?Regnom=2250.
7. О государственной дактилоскопической регистрации в Азербайджанской Республике : Закон Азербайджанской Республики от 22.02.2000 № 816-I [Электронный ресурс] // База данных «Законодательство стран СНГ». — Режим доступа : http://www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?-Regnom=2636.
8. О государственной дактилоскопической регистрации : Закон Республики Молдова от 19.12.2002 № 1549-XV [Электронный ресурс] // База данных «Законодательство стран СНГ». — Режим доступа : http://www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?Regnom=5111.
9. Закон Республики Беларусь от 04.11.2003 № 236-З // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. — 2003.
10. О государственной дактилоскопической регистрации в Приднестровской Молдавской Республике : Закон Приднестровской Молдавской Республики от 05.11.2004 № 489-З-III [Электронный ресурс] // Поисковая система «Закон и порядок». — Режим доступа : <http://pravo.ictcorp.biz/go.php?searchname=&searchnumber=&searchdate1=&searchdate2=&searchtext=%E4%E0%EA%F2&ViewScopeSelect=sep&view=&AuthScopeSelect=sep&auth=&page=0>.
11. 14 тысяч жителей Абхазии получили национальные паспорта [Электронный ресурс] // Информационное агентство «Regnum». — 2006. — Режим доступа : <http://www.regnum.ru/news/693339.-html?forprint>.

12. *Проект* Закону України «Про дактилоскопію» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — Офіц. веб-сайт. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=-&pf3511=10986.

13. *Проект* постанови Верховної Ради України від 25.09.2000 № 3363/П «Про проект Закону «Про ідентифікацію особи і про дактилоскопію» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — Офіц. веб-сайт. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=9053.

14. Закон України від 20.12.90 р. № 565-ХІІ «Про міліцію».

15. *Американские* власти ужесточают правила въезда для лиц, в первый раз посещающих Соединенные Штаты [Электронный ресурс] // Радио «Свобода». — 2005. — Режим доступа : <http://archive.svoboda.org/hotnews/2005/07/14/1.asp>.

16. *Германия* и Австрия приступили к электронному обмену данными об отпечатках пальцев [Электронный ресурс] // Российский биометрический портал. — Режим доступа : <http://www.biometrics.ru/print.asp?nItemID=2306>.

17. Михайлов М.А. Международная конференция-телемост «Всеобщее дактилоскопирование населения: утопия или перспектива ближайшего будущего» позволила ученым и практикам из Симферополя, Луганска и Омска обменяться мнениями / М.А. Михайлов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. — Серия «Юридические науки». — Т. 21 (60) — № 2. — С. 406—408.

18. Михайлова Е.М. Трансляция фотоинформации в целях раскрытия преступлений по горячим следам / Е.М. Михайлова // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. тр. / [под ред. О.Я. Баева]. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2010. — Вып. 12. — С. 231—238.

УДК 343.985

В.Є. Ткаліч, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики Одеського
державного університету внутрішніх справ

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Висвітлено проблемні питання виявлення ознак злочинів у сфері інформаційних технологій, зокрема потребу створення загальнодержавних спеціальних інформаційно-аналітичних підрозділів, які б надавали кваліфіковану організаційно-технічну допомогу з виявлення злочинів у сфері інформаційних технологій, та інтегрованої інформаційно-аналітичної системи правоохоронних органів.

Ключові слова: інформаційно-аналітичні підрозділи, комп'ютерна розвідка, інформаційне забезпечення, виявлення ознак злочинів.

Освещены проблемные вопросы выявления признаков преступлений в области информационных технологий, в частности необходимость создания общегосударственных специальных информационно-аналитических подразделений, которые бы предоставляли квалифицированную организационно-техническую помощь по выявлению преступлений в области информационных технологий, а также интегрированной информационно-аналитической системы правоохранительных органов.

The article reflects the problematic issues of exposure of signs of crimes in the area of information technologies. It is modified the need of forming special national information and analytical unions that would provide expert organizational and technical assistance for the detection of crimes in the sphere of information technologies, and integrated information-analytical system of law enforcement.

Важливим напрямом роботи органів дізнання та досудового слідства є діяльність з виявлення злочинів, що зумовлює можливість ефективної протидії злочинності, швидкого розкриття злочинів і викриття винних, запобігання та припинення протиправних дій.

Виявлення та розкриття злочинів потребують використання криміналістичних знань не лише на стадії їх розслідування, а й під час проведення організаційних та оперативно-розшукових заходів до порушення кримінальної справи. Отже, під час проведення оперативно-розшукових заходів щодо виявлення злочинів не лише можна, а й вкрай необхідно застосовувати напрацювання криміналістичної науки щодо способів підготовки, вчинення злочину, приховування його слідів, характеристики поведінки злочинця тощо. Тобто процеси виявлення та розкриття злочинів повинні мати відповідне криміналістичне забезпечення техніко-криміналістичними засобами, тактичними прийомами та методичними рекомендаціями [1, с. 212—213].

У криміналістиці цей напрям діяльності органів дізнання та досудового слідства називають також пошуковим. Так, М.Г. Шурухнов зазначає, що пошукова діяльність слідчого — це комплекс процесуальних і непроцесуальних засобів, які слідчий реалізує під час розслідування злочину з метою забезпечення збирання доказів і пізнання всіх обставин, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи [2, с. 261]. В.Л. Васильєв наголошує, що основна суть пошукової діяльності полягає у вибиранні із зовнішнього середовища інформації, яка є значущою для розкриття злочинів певної категорії [3, с. 88]. Про пошуковий аспект діяльності слідчого зазначає і В.І. Галаган [4, с. 129].

Зважаючи на те, що пошукова діяльність є складовою оперативно-розшукової діяльності (ОРД), І.П. Козаченко подає пошукові заходи ОРД як «дії оперативних працівників щодо встановлення невідомих подій злочину і винних осіб, а також злочинів, які готуються або вчинені невстановленими особами» [5, с. 15]. Пошукову діяльність оперативних служб органів внутрішніх справ, спрямовану на виявлення злочинів та осіб, які готують або вже вчинили злочини, досліджують багато російських вчених [6, с. 52]. Так, на думку Д.І. Сулейманова, основою пошуку джерел криміналістично значущої інформації є комплекс слідчих та оперативно-розшукових дій [7, с. 25].

В.В. Степанов справедливо зазначає, що виявленню злочинів у криміналістиці приділено недостатньо уваги, попри те, що своєчасна поінформованість компетентних органів про вчинений злочин дозволяє ефективно організувати роботу з його розкриття [8, с. 147].

Потреба у проведенні спеціальних заходів з виявлення та розкриття злочинів виникає внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Це пов'язано, по-перше, з тим, що особи, які вчиняють злочин, приховують його сліди, а по-друге, окремі суспільно небезпечні діяння характеризують високим ступенем латентності.

Не маючи належних теоретичних напрацювань і правових засобів протидії, правоохоронні органи України практично не займаються моніторингом повідомлень засобів масової інформації (ЗМІ) для виявлення ознак злочину та оперативного реагування. Це пов'язано з тим, що специфіка основної роботи оперативно-уповноваженого, слідчого, прокурора не містить у собі елемента пошуку інформації з газет, журналів, теле- та радіопередач, Інтернету. Водночас після ознайомлення з матеріалами різних кримінальних справ, в яких для вчинення злочинів злочинцями використано повідомлення ЗМІ, слідчий може виявити схожі обставини вчинення злочинів. Установлення їх схожості дозволить дійти висновку про діяльність однієї особи або групи осіб. Зрозуміло, що проведення такого порівняльного аналізу слідчим або слідчо-оперативною групою буде обмежуватися лише територією міста чи регіону, зважаючи на те, що охопити весь масив інформації, яка міститься у повідомленнях ЗМІ (від загальнодержавних до регіональних), людина фізично не в змозі. Не повинні цим займатися і працівники ЗМІ. Вирішити цю проблему можна було б шляхом створення загальнодержавних спеціальних інформаційно-аналітичних підрозділів, які б займалися моніторингом повідомлень ЗМІ та Інтернету і надавали б кваліфіковану організаційно-технічну допомогу з виявлення, документування та встановлення місця перебування підозрюваних осіб тощо. Після виявлення потрібної інформації вони б могли передавати її відповідним підрозділам для перевірки та реагування.

Підрозділи, які здійснюють моніторинг відкритих джерел інформації з метою виявлення криміналістично значущої інформації, вже давно існують у США, ФРН та багатьох інших країнах. Так, фахівці ФБР запевняють, що близько 90 % інформації стратегічного характеру можна взяти з відкритих джерел: газет, журналів, телебачення, радіо, комп'ютерів [9, с. 109]. Спеціальні підрозділи комп'ютерної розвідки США (ФБР) і ФРН (ВКА) відслідковують кримінальні явища в мережі Інтернет [10, с. 325].

Слід зазначити, що відповідно до законів України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» (ст. 9) та «Про Службу безпеки України» (ст. 10) у МВС та СБУ створено інформаційно-аналітичні підрозділи. Проте покладені на них функції потребують суттєвого розширення з метою здійснення моніторингу мережі Інтернет і ЗМІ (повідомлень у пресі, на телебаченні, радіо тощо) для пошуку відомостей щодо кримінальної активності осіб та груп, а також для накопичення, первинного аналізу та систематизації інформації, отриманої у процесі комп'ютерної розвідки, з метою її подальшого використання заінтересованими оперативними підрозділами. За умови розширення функцій цих підрозділів вони могли б з дозволу суду за завданнями оперативних підрозділів отримувати негласний доступ через комп'ютерну мережу до певного віддаленого комп'ютера шляхом зламу системи логічного захисту та дистанційного зняття або знищення (перекручення) інформації, яка міститься на ньому, а також розробляти пропозиції щодо вдосконалення механізмів дотримання прав і свобод людини під час підготовки та проведення оперативно-технічних заходів.

До типових тактичних прийомів здійснення комп'ютерної розвідки (пошук та отримання відкритої інформації з комп'ютерних систем та мереж, які не пов'язані з обмеженням прав особи і не потребують дозволу суду на її проведення) належать:

- прийоми, спрямовані на здійснення в комп'ютерній мережі активних заходів для здобування інформації (створення сайтів-пасток для виявлення осіб, причетних до злочинної діяльності, моделювання певної ситуації на форумі, який відвідує особа, що становить оперативний інтерес, з метою здійснення її зашифрованого оперативного опитування);

- прийоми, спрямовані на забезпечення конспірації під час комп'ютерної розвідки (застосування проху-серверу);

- застосування сучасних технологій стільникового зв'язку з мережею Інтернет;

- «легендування» належності IP-адреси комп'ютера, що використовують для здійснення розвідки;

- прийоми подолання протидії пошуку та отримання інформації [11, с. 22—23].

У Департаменті ДСБЕЗ МВС України створено відділ боротьби з правопорушеннями у сфері високих технологій. Одним з його завдань є здійснення моніторингу мережі Інтернет з метою виявлення фактів поширення інформації злочинного змісту та протидії злочинам, що готують або вчиняють з використанням інтернет-технологій та телекомунікаційних систем, у тому числі екстремістської та терористичної спрямованості [12].

На базі Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ України створено Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, на яку покладено функції реалізації державної політики у сфері

захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних, криптографічного і технічного захисту інформації (саме цей підрозділ спроможний виконувати функції Національного контактного пункту, створення якого передбачено ст. 35 Конвенції про кіберзлочинність).

За ініціативи МВС в Україні здійснено спробу створити міжвідомчу інтегровану інформаційно-аналітичну систему (*далі — МІІАС*) правоохоронних органів. Проект створення МІІАС правоохоронних органів визначено у вказівці МВС України від 25.09.97 р., в якій зазначено, що головною метою функціонування МІІАС є всебічне інформаційне забезпечення діяльності оперативних служб, експертно-криміналістичних та слідчих підрозділів МВС, СБУ, Генеральної прокуратури, Державної податкової інспекції, Держкомкордону, Міністерства оборони, Державної митної служби та інших заінтересованих відомств під час розслідування злочинів і в розшуковій роботі, підготовка для органів державної влади інформації із цих питань та інтеграція у відповідні інформаційні системи [13]. Однак ідею створення такого підрозділу до кінця не реалізовано.

Сьогодні надзвичайно актуальним для України залишається створення інтегрованої інформаційно-аналітичної системи правоохоронних органів, передбаченої Законом України «Про концепцію національної програми інформатизації» [14], запровадження національної інформаційної мережі відомостей про осіб, події та факти, так необхідної для проведення ОРД.

Отже, створення централізованої інформаційної мережі є доволі важливим чинником, адже правовідносини між регіональними підрозділами органів внутрішніх справ і суб'єктами, що володіють необхідною інформацією, здійснюються неформально переважно на рівні особистих стосунків і лише інколи — на рівні міністерств та відомств. Зазначена фрагментарність масивів інформації суттєво ускладнює взаємний її обмін навіть у межах одного регіону і практично унеможливорює міжрегіональний обмін такою інформацією між оперативними структурами. Опрацьовуючи питання щодо організації інтегрованої інформаційно-аналітичної системи правоохоронних органів, слід визначити особливості юридичного статусу інформації, яку має бути покладено в основу інформаційних масивів системи. Така інформація є конфіденційною, належить до інформації про особу і може перебувати у володінні тільки відповідних суб'єктів.

Список використаної літератури

1. Лисенко В.В. Проблеми виявлення злочинів, пов'язаних з несплатою податків / В.В. Лисенко, О.С. Задорожний // Науковий вісник Національної академії Державної податкової служби України. — 2007. — № 2 (37). — С. 212—219.
2. Криміналістика : учеб. для вузов] / [Волынский А.Ф., Аверьянова Т.В., Александрова И.Л. и др.]; под ред. проф. А.Ф. Волынского. — М. : Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 615 с.
3. Васильев В.Л. Психологические аспекты раскрытия убийств, совершенных в условиях неочевидности / В.Л. Васильев / Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности. — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1989. — С. 87—95.
4. Галаган В.І. Проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів внутрішніх справ України : монографія / В.І. Галаган. — К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. — 300 с.

5. *Про оперативно-розшукову діяльність* : Закон України : наук.-практ. комент. / [Кондратьєв Я.Ю., Козаченко І.В., Обушевський І.Ф. та ін.]. — К. : РВВ МВС України, 1993. — 120 с.

6. *Сущность и понятие оперативно-розыскной деятельности, ее основные задачи* / [Гущин А.Н., Колдин В.А., Лисоволенко В.В., Громов Н.А.] // Следователь. — 2004. — № 7 (75). — С. 50—55.

7. *Сулейманов Д.И.* Концептуальные основы использования информации при раскрытии преступлений : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Д.И. Сулейманов. — К., 1997. — 45 с.

8. *Выявление преступлений как элемент криминалистики* / Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. науч. сб. — Уфа, 1989. — С. 146—150.

9. *Джинчарадзе Н.Г.* Інформаційна культура : навч. посіб. / Н.Г. Джинчарадзе. — К., 1999. — 147 с.

10. *Овчинский С.С.* Оперативно-розыскная информация / С.С. Овчинский ; под ред. А.С. Овчинского, В.С. Овчинского. — М. : ИНФРА, 2000. — 367 с.

11. *Орлов Ю.Ю.* Застосування оперативної техніки в оперативно-розшуковій діяльності міліції (теоретичні, правові та організаційно-тактичні проблеми) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 21.07.04 «Оперативно-розшукова діяльність» // Ю.Ю. Орлов. — К., 2008. — 35 с.

12. *Обертинський О.* Комп'ютер як засіб та об'єкт злочину / О. Обертинський // Іменем закону. — 2005. — 21—27 січня.

13. *Щодо узгодження проекту Тимчасового положення про створення першої черги міжвідомчої інтегрованої інформаційно-аналітичної системи правоохоронних органів* : вказівка МВС України від 25 вересня 1997 р. № 5030/Бч. — К., 1997. — 3 с.

14. *Про концепцію Національної програми інформатизації* : Закон України : станом на 4 лютого 1998 року // Юридичний вісник України. — 1998. — № 18.

УДК 343.148

А.О. Ляш, кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та процесу
Київського національного університету культури і мистецтв

СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ У СПРАВАХ ПРО ХАБАРНИЦТВО

Розглянуто порядок призначення і проведення судових експертиз у справах про хабарництво, права підозрюваного та обвинуваченого, право керівника експертної установи призначати експерта, якщо проведення експертизи доручено експертній установі.

Ключові слова: доведення, спеціальні знання, судова експертиза, експерт, керівник експертної установи, хабарництво.

Рассмотрен порядок назначения и производства судебных экспертиз по делам о взяточничестве, права подозреваемого и обвиняемого, право руководителя экспертного учреждения назначать эксперта в случае, если производство экспертизы поручено экспертному учреждению.

The order of appointment and manufacture of judicial examinations on affairs about a bribe, the rights suspected and accused, the rights of the head of expert establishment to appoint the expert in a case when examination manufacture is entrusted to expert establishment is considered.

Як відомо, судові експертизи відіграють важливу роль у процесі доведення у кримінальному судочинстві, сприяють встановленню істини. Водночас окремі норми законів, що регулюють призначення і проведення експертизи, є недосконалими і повною мірою не відповідають сучасним вимогам. Тому нагальною є потреба їх удосконалення з метою дотримання прав та законних інтересів учасників (суб'єктів) кримінального процесу.

Питання судової експертизи у своїх працях розглядали В.Г. Гончаренко, М.В. Костицький, В.Т. Нор, Б.В. Романюк, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, Л.Д. Удалова, В.Д. Юрчишин та інші українські науковці.

Метою цієї статті є спроба дослідити правове регулювання і практику призначення та проведення експертиз у справах про хабарництво.

Судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», далі — Закон) [1]. Експертиза є слідчою дією, яку призначають у випадках, коли для вирішення певних питань під час провадження у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні

знання (ч. 1 ст. 75 Кримінально-процесуального кодексу України, далі — КПК) [2].

На думку В.К. Лисиченка і В.В. Циркаля, спеціальні знання — це незагальновідомі у судочинстві наукові, технічні і практичні знання, здобуті в результаті професійного навчання чи роботи за визначеною спеціалізацією особою, залученою як спеціаліст або експерт з метою надання допомоги слідчому чи суду під час з'ясування обставин справи або надання висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх використання [3, с. 22]. Наявність таких знань у слідчого не надає йому права не призначати експертизу. Він зобов'язаний призначити експертизу та доручити її проведення іншій особі, оскільки законодавство (п. 2 ч. 1 ст. 60 КПК) не дозволяє поєднання в одній особі двох різних функцій [2].

Судовим експертом може бути особа, яка має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань, відповідає вимогам статті 10 Закону [1] і якій за постановою слідчого чи іншої уповноваженої законом особи (органу) доручено проведення експертизи і надання за її результатами висновку. Як експерт може бути призначена будь-яка особа, що відповідає вимогам Закону. Не можуть бути експертами особи, зазначені у статті 11 Закону [1], та особи, що перебувають у службовій чи іншій залежності від обвинуваченого, потерпілого або які раніше були ревізорами у справі (ч. 7 ст. 75 КПК) [2].

Відповідно до ч. 2 ст. 196 КПК у разі потреби проведення експертизи слідчий виносить мотивовану постанову, в якій, крім даних, зазначених у ст. 130 КПК, вказує підстави для її проведення, прізвище експерта або назву установи, експертам якої доручається провести експертизу, питання, з яких експерт повинен надати висновок, об'єкти, які мають бути досліджені, а також перелічує матеріали, що надаються експертові для ознайомлення. За потреби слідчий виносить постанову про вилучення або відібрання зразків почерку та інших зразків, необхідних для експертного дослідження, про що складає протокол (ст. 199 КПК). Провадження будь-яких слідчих дій з метою одержання необхідних для проведення експертизи матеріалів, як правильно зазначає А.Я. Дубинський, не можна доручати експерту. Проте експерт має право одержати зразки, необхідні для дослідження [4, с. 74].

Особа, призначена експертом, зобов'язана з'явитися за викликом і надати відповіді на поставлені запитання. Слідчий, упевнившись в особі експерта, вручає йому копію постанови про призначення експертизи, роз'яснює обов'язки і права, встановлені ст. 77 КПК, і попереджає його про кримінальну відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків за ст. 385 Кримінального кодексу України (далі — КК), про відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку (ст. 384 КК), а також за злісне ухилення від явки до органів досудового розслідування (ч. 2 ст. 1853 або ст. 1854 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Про таке попередження він складає протокол, в якому, крім даних, передбачених ст. 85 КПК, зазначає також відомості про експерта, його компетентність у певній галузі знань і зроблені ним заяви (ч. 3 ст. 196 КПК) [2].

Згідно з ч. 2 ст. 121 КПК у разі потреби експерта попереджають про кримінальну відповідальність за розголошення даних досудового слідства або дізнання (ст. 387 КК). Закон не передбачає обов'язкової письмової форми попередження слідчим (прокурором, особою, яка проводить дізнання) осіб, які брали участь у провадженні слідчих дій або були присутні при цьому, про обов'язок не розголошувати

без його дозволу даних досудового слідства або дізнання. Окремі автори вважають, що таке попередження може бути усним [6, с. 188]. Із цим не можна погодитися. Слушною є думка про те, що попередження про недопустимість розголошення і дозвіл на розголошення (якщо такий був) доцільно фіксувати або у протоколі певної слідчої дії, результати якої слідчий (прокурор, особа, яка проводить дізнання) забороняє розголошувати, або в окремому протоколі чи іншому документі [7, с. 226—227]. Крім того, у таких випадках слід вимагати від експерта та інших учасників процесу, яких попереджено згідно зі ст. 387 КК, розписку. Складені документи мають значення під час вирішення питання щодо притягнення винної особи до кримінальної відповідальності.

Питання, які ставлять експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта (ч. 2 ст. 75 КПК). Якщо питання виходить за межі його повноважень або надані йому матеріали недостатні для надання висновку, експерт у письмовій формі повідомляє орган, що призначив експертизу, про неможливість надати висновок (ч. 4 ст. 77 КПК).

Закон (ст. 198, ч. 4 ст. 196 КПК) передбачає проведення експертизи в експертній установі. Схоже положення закріплено і в КПК Російської Федерації (ч. 1 і 2 ст. 199 КПК РФ) [5]. Тому слушною є думка Б.В. Романюка про сумнівність положення Закону, яке надає право керівнику експертної установи призначати експерта, якщо проведення експертизи доручено експертній установі. У такому разі експерт діє відповідно до вимог ч. 4 ст. 196 і ст. 198 КПК. Отже, на думку науковця, слідчий позбавлений не тільки законного права залучати конкретного спеціаліста для проведення експертизи, а й особисто з'ясувати його зацікавленість у справі, стосунки з підозрюваними, обвинуваченими, потерпілими та інші передбачені законом підстави для його відводу, вивчати його ділові та професійні якості, роз'яснювати права та обов'язки (ст. 53 КПК) [8, с. 87—89].

За такої форми відносин слідчого та експертної установи порушуються право експерта на самовідвід [9, с. 118] та інші його права, передбачені ч. 3 ст. 77 КПК, а також права обвинуваченого, який під час ознайомлення з постановою про призначення експертизи не може повною мірою реалізувати свої права, передбачені ст. 197 КПК, а отже, не можна повністю виключити можливість істотного порушення прав обвинуваченого (п. 5 ч. 2 ст. 370 КПК).

У зв'язку з викладеним В.М. Ліщенко справедливо пропонує виключити зі ст. 198 та ч. 4 ст. 196 КПК положення, що стосується проведення експертизи в експертній установі, і таким чином усунути суперечність ст. 198 КПК з ч. 3 ст. 196 КПК, адже особа, яка не є суб'єктом процесу (керівник експертної установи), не може вступати у кримінально-процесуальні правовідносини з іншими учасниками процесу і не має права доручати проведення експертизи певній особі. На стадії досудового розслідування це виняткове право особи, у провадженні якої перебуває кримінальна справа: слідчого, особи, яка провадить дізнання, прокурора [10, с. 144]. Лише ці особи, на нашу думку, повинні попередити експерта про кримінальну відповідальність за відмову від виконання обов'язків експерта, за надання завідомо неправдивого висновку та за інші правопорушення, і лише вони повинні скласти протокол про виконання процесуальних дій, пов'язаних з призначенням судової експертизи. Керівник експертної установи не має права скласти такий протокол. Він повинен виконувати лише організаційну роботу, зокрема визначати коло

експертів, з яких слідчий має обрати того, кому доручить проведення відповідної експертизи і виконає необхідні для цього процесуальні дії.

Однією з гарантій дотримання права обвинуваченого (підозрюваного) під час призначення і проведення експертизи є ознайомлення його з правами, передбаченими законом, зокрема бути присутнім під час проведення експертизи і надавати необхідні пояснення. Тому слушною є пропозиція А.Я. Дубинського щодо ознайомлення з постановою про призначення експертизи особи, яка не є підозрюваною чи обвинуваченою, якщо від результатів експертного дослідження істотно залежать її права та інтереси [4, с. 73].

Обвинуваченому за його клопотанням слідчий може дозволити бути присутнім під час проведення експертом окремих досліджень і надавати пояснення. Підозрювані (обвинувачені) в одержанні хабара у справах, вивчених В.М. Ліщенком, таких клопотань не заявляли, у проведенні експертиз участі не брали, на стаціонарну судово-медичну чи судово-психіатричну експертизу не направлялися¹.

Слідчий, одержавши висновок експерта, згідно зі ст. 202 КПК пред'являє матеріали експертизи обвинуваченому, про що складає протокол, в якому зазначає пояснення, зауваження, заперечення обвинуваченого і його клопотання. Рішення про задоволення чи відхилення клопотання обвинуваченого слідчий приймає згідно з вимогами ст. 129 КПК [2].

У законодавстві не визначено термінів ознайомлення обвинуваченого (підозрюваного) з постановою про призначення експертизи та висновком експерта, а тому пропонується доповнити ст. 197 і ст. 202 КПК (за аналогією з положеннями ст. 133 КПК), передбачивши в них термін ознайомлення із зазначеними документами, наприклад, не пізніше двох днів з дати винесення постанови та/або одержання висновку експерта, а у разі неявки обвинуваченого (підозрюваного) за викликом слідчого — з дня його явки або приводу [9, с. 120].

У кримінальних справах про одержання хабара, вивчених В.М. Ліщенком, найчастіше призначалися фізико-хімічні (судово-хімічні) експертизи (94,3 %), експертизи матеріалів та засобів відео-, звукозапису (судово-фоноскопичні) (3,6 %), почеркознавчі (1,6 %) та дактилоскопічні (0,5 %)².

Фізико-хімічну експертизу призначають і проводять у випадках вилучення у запідозреної особи предмета хабара, позначеного спеціальною хімічною речовиною (далі — СХР). Як відомо, у процесі давання-одержання хабара зі слідами маркування СХР з предмета хабара (упаковки) на тіло (руки) та одяг особи, яка передає хабар, і особи, яка його одержує, можуть переноситися окремі мікрочастки або речовини. Під час огляду місця події, предмета хабара, упаковки, одягу та рук цієї особи з їхніх поверхонь беруть зразки мікрочасток, які упаковують в окремі пакети. Фізико-хімічні дослідження проводяться з метою встановлення природи і механізму перенесення мікрочасток або речовин. Такі дослідження можуть бути

¹ Усього вивчено 185 кримінальних справ про одержання хабара, розглянутих судами м. Києва, Київської, Рівненської, Тернопільської, Житомирської та інших областей України.

² За результатами проведеного В. М. Ліщенком опитування найчастіше у справах про одержання хабара призначають і проводять судово-хімічну експертизу, про що заявили 156 (94,6 %) респондентів; дактилоскопічну — 4 (2,4 %); почеркознавчу — 2 (2,4 %); товарознавчу, медичну, психіатричну — по 1 (0,6 %).

достовірними лише завдяки дотриманню криміналістичних рекомендацій з виявлення, фіксації та вилучення речовин або мікрочасток, а також правильному формулюванню запитань експерту [8, с. 145]. У постанові про призначення фізико-хімічної експертизи експерту, як правило, ставлять такі запитання: «Чи є на поверхні вилученого предмета (грошових купюр) мікрочастки, барвники або будь-які інші речовини; якщо є, то які їх фізико-хімічні властивості?»; «Чи збігаються мікрочастки або речовини, виявлені на поверхні предмета (упаковки), і мікрочастки (речовини), надані експерту як зразки?» [11, с. 25—26].

Судово-фоноскопичну експертизу призначають і проводять для встановлення змісту розмови, записаної під час оперативно-розшукових заходів під час документування протиправних дій запідозреної особи, ідентифікації голосів фізичних осіб та інших звуків, визначення виготовлення фонограми на конкретному технічному засобі, відсутності на фонограмі монтажу тощо. На дослідження експертам надають фонограми записів розмов заявника з хабарником, технічний засіб, за допомогою якого здійснено запис, а також вільні та експериментальні зразки голосів зазначених осіб (чи інших джерел звуку) [10, с. 146]. Заслугує на увагу і підтримку рекомендація щодо необхідності здійснення запису розмов на магнітний носій (магнітну плівку), а не на цифровий засіб фіксування інформації, оскільки методики експертних досліджень цифрових носіїв є недосконалими і висновки їх доволі спірні [12, с. 7], що може бути істотною перешкодою під час встановлення істини.

Судово-почеркознавча експертиза може встановити [13, с. 482]:

- хто із числа певних осіб виконав рукописні записи у документі чи на інших матеріальних об'єктах;
- чи виконано підпис від імені певної особи саме цією особою або його виконала інша конкретна особа;
- чи виконано підпис і текст документа однією особою;
- чи виконано підпис (рукопис) навмисно зміненим почерком;
- особа якої статі виконала текст документа;
- до якої вікової групи належить виконавець тексту;
- чи виконано спірний рукопис двома особами водночас;
- скільки часу минуло після написання тексту (підпису) у разі значного розриву в часі;
- чи придатний певний текст для дослідження з метою ідентифікації особи виконавця.

У практиці досудового розслідування хабарництва можуть бути призначені та проведені судово-авторознавча, дактилоскопічна, техніко-криміналістична експертиза документів, фінансово-економічна, товарознавча, судово-бухгалтерська [14, с. 174—177; 13, с. 481—482], судово-біологічна експертизи тощо.

Судово-авторознавча експертиза дає змогу встановити [13, с. 482]:

- чи є автором документа конкретна особа;
- одна чи різні особи є авторами наданих на дослідження документів;
- рівень грамотності автора документа і ступінь володіння ним письмово-мовленнєвими навичками;
- чи складено окремі фрагменти наданого на дослідження документа різними особами.

Якщо службова особа одержала хабара за виконання протиправних дій, які супроводжувалися фальсифікацією документів, внесенням до них змін, підробок, а також для встановлення особи, яка виконала певні записи у записниках, інших паперах, призначають техніко-криміналістичну експертизу документів і почеркознавчу експертизу, в межах яких також може бути досліджено реквізити документів, відбитки печаток і штампів, тексти, виконані друкарською машинкою чи іншим друкарським апаратом, поліграфічну продукцію, матеріали документів [10, с. 147].

Психологічний аналіз злочинів, що здійснюється у процесуальній формі проведення судово-психологічної експертизи, особливо важливий під час доведення фактів хабарництва та сприяє успішному викриттю осіб, які вчинили злочин (про це свідчить судова практика у Російській Федерації). Таку експертизу призначають і проводять у разі підозри особи в одержанні хабара, коли вона не визнає своєї вини, заперечує факти вимагання та одержання хабара. Об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи є психологічні особливості особистостей свідків і обвинувачуваних (підсудних), а також реакції їхньої поведінки, що належать до предмета доведення і зафіксовані встановленим процесуальним способом. На дослідження експерту-психологу надають матеріали кримінальної справи, відеозаписи слідчих дій за участю обвинувачуваного. На вирішення експертизи можуть виноситися такі питання:

- ретроспективна психологічна характеристика особи, обвинуваченої в одержанні хабара;
- найімовірніша мотивація дій такої особи в ситуації, що склалася у певний момент (напередодні та в день давання-одержання хабара).

Під час експертного дослідження вивчають особливості особистості, виявляють її характерну рису, яка може бути головною під час формування протиправної поведінки. Ці якості особи враховують під час застосування окремих тактичних прийомів під час допиту та інших слідчих дій. Для вибору дати допиту використовують допомогу біоритмолога, що надає можливість встановити дні найбільш уразливого стану психіки особи, яка підлягає допиту. Одержані відомості разом з іншими доказами сприяють викриттю хабарників, що є позитивним досвідом роботи органів досудового розслідування та суду [15, с. 20—23].

Список використаної літератури

1. *Про судову експертизу* : Закон України : станом на 25 лютого 1994 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — С. 232.
2. *Кримінально-процесуальний кодекс України* : станом на 1 грудня 2005 р. / Верховна Рада України. — К. : Парлам. вид-во, 2006. — 207 с.
3. *Лисиченко В.К.* Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособ. / В.К. Лисиченко, В.В. Циркаль. — К. : КГУ, 1987. — 100 с.
4. *Дубинский А.Я.* Производство предварительного расследования органами внутренних дел : учеб. пособ. / А.Я. Дубинский. — К. : КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1987. — 84 с.
5. *Уголовно-процесуальный кодекс Российской Федерации по состоянию на 22 ноября 2001 г.* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://imp.rudn.ru/Нес/juris/chrest/urc-w.html>.
6. *Михеєнко М.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / Михеєнко М.М., Шибіко В.П., Дубинський А.Я. ; відп. ред. В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко. — К. : Юрінком Інтер, 1997. — 624 с.

7. *Михеєнко М.М.* Кримінальний процес України : підруч. / Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибко В.П. — 2-е вид., перероб. і доп. — К. : Либідь, 1999. — 536 с.
8. *Романюк Б.* Призначення судової експертизи на досудовому слідстві: деякі проблемні питання / Б. Романюк // Право України. — 2003. — № 3. — С. 86—91.
9. *Ляш А.О.* Кримінальний процес. Особлива частина : навч. посіб. для дист. навч. / А.О. Ляш. — К. : Ун-т «Україна», 2006. — 470 с.
10. *Ліщенко В.М.* Доказування на досудових стадіях кримінального процесу у справах про одержання хабара : дис... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Ліщенко Владислав Миколайович. — К., 2010 — 261 с.
11. *Каминский М.К.* Расследование взяточничества : лекция / М.К. Каминский. — Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1978. — 36 с.
12. *Бюлетень* законодавчих актів, методичних розробок, слідчої практики у кримінальних справах про хабарництво. — Житомир : Прокуратура Житомирської області, 2009. — 27 с.
13. *Абрамова В.М.* Криміналістика : навч. посіб. для дист. навч. / В.М. Абрамова, А.О. Ляш ; за ред. А.В. Іщенка. — К. : Ун-т «Україна», 2007. — 557 с.
14. *Берекашвили Л.Ш.* Экспертиза при расследовании взяточничества / Л.Ш. Берекашвили // Сборник аспирантских работ Свердловского юридического университета. — Свердловск, 1964. — Вып. 4. — С. 173—178.
15. *Гармаев Ю.* Судебно-психологическая экспертиза при доказывании взяточничества / Ю. Гармаев, Н. Китаев // Законность. — 1998. — № 4. — С. 20—23.

УДК 347.77

Д.В. Смерницький, начальник відділу
Державного науково-дослідного інституту
МВС України

ЯКІСТЬ НАДАННЯ ПОСЛУГ ІЗ ЗАХИСТУ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Розглянуто питання забезпечення належного захисту інтелектуальної власності в Україні. Проаналізовано нормативно-правову базу у сфері надання послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності, внесено пропозиції щодо її вдосконалення.

Ключові слова: якість надання послуг, інтелектуальна власність, промислова власність, об'єкти інтелектуальної власності, патент, патентний повірений.

Рассмотрены вопросы обеспечения надлежащей защиты интеллектуальной собственности в Украине. Проанализирована нормативно-правовая база в сфере предоставления услуг по защите объектов интеллектуальной собственности, внесены предложения по ее усовершенствованию.

The items of providing the proper defence of intellectual property in Ukraine are observed. It is analysed normatively legal base in the field of providing the defence of objects of intellectual property. The ways of its improving are given.

Надання послуг із захисту інтелектуальної власності відповідно до норм, встановлених нормативно-правовими актами в цій сфері, передбачає: кваліфіковане визначення потреби правової охорони об'єкта інтелектуальної власності та належного ступеня цієї охорони; підготовку матеріалів для отримання охоронного документа на об'єкт інтелектуальної власності та дотримання конфіденційності під час їх підготовки; додержання термінів проведення необхідних робіт; проведення інших робіт, пов'язаних із захистом об'єктів інтелектуальної власності. Виконання зазначених завдань на належному рівні забезпечує якість надання послуг із захисту інтелектуальної власності, від яких залежить надійність самого захисту.

Отже, актуальність дослідження зумовлена потребою забезпечити належний рівень якості послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності.

Дослідження в сфері інтелектуальної власності викладено в працях вітчизняних вчених О.А. Підпригори, О.О. Підпригори, Є.Ф. Мельник, О.М. Мельник, О.Г. Германової, а також в працях іноземних вчених А.Г. Андрюшина, С.В. Майбурд, В.В. Писачкина, Н.А. Мягкової. Проте проведені дослідження не дають вичерпної відповіді на весь комплекс запитань у цій галузі та потребують подальшого системного наукового аналізу.

Метою статті є отримання нових наукових знань у сфері нормативно-правового забезпечення якості надання послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності.

Визначення потреби правової охорони об'єкта інтелектуальної власності — це встановлення доцільності подання матеріалів та отримання охоронних документів на об'єкт інтелектуальної власності чи збереження його як таємниці без оприлюднення з оформленням відповідних охоронних документів. Кваліфіковане визначення потреби правової охорони об'єкта інтелектуальної власності забезпечує ступінь його захисту, адже існує чимало прикладів, коли збереження в таємниці способу виготовлення продукту забезпечувало найнадійніший його захист та нікому не давало змоги його відтворити.

Визначення потрібного ступеня охорони об'єкта інтелектуальної власності — це визначення видів необхідних охоронних документів (патент на винахід, патент на корисну модель тощо), їх необхідної кількості на об'єкт інтелектуальної власності (достатньо оформити один патент на винахід, який надає можливість захистити конструкцію об'єкта, чи необхідно оформити ще один патент на винахід, яким буде захищено також спосіб виробництва, або на матеріал, з якого виготовлено об'єкт, тощо), території правової охорони (подання матеріалів на отримання охоронного документа в Україні чи в інших державах). Від правильного вибору зазначених чинників залежить ефективність захисту об'єкта інтелектуальної власності та подальша можливість його використання з отриманням відповідного прибутку.

Отже, суб'єкт який надає послуги із захисту об'єкта інтелектуальної власності, повинен на професійному рівні встановити потрібний ступінь захисту та запропонувати його автору (винахіднику) об'єкта інтелектуальної власності. Низький рівень виконання зазначених робіт не тільки призводить до погіршення захисту об'єкта інтелектуальної власності, а й взагалі до його втрати. За таких умов неможливо ефективно ввести об'єкт інтелектуальної власності в експлуатацію, що спричиняє втрату коштів від порушення майнових прав на цей об'єкт тощо.

Великого значення це питання набуває у разі збереження та закріплення за державою майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, які створено під час виконання службових обов'язків.

Важливий етап захисту об'єкта інтелектуальної власності — підготовка матеріалів для отримання на нього охоронного документа. Особливо це стосується промислової власності: винаходів та корисних моделей, які потребують складання формули винаходу чи корисної моделі.

Оформлення заявки на винахід і корисну модель здійснюється відповідно до Правил складання і подання заявки на винахід та заявки на корисну модель, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 22 січня 2001 року № 22, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 27 лютого 2001 року за № 173/5364 [1].

Згідно з п. 3.1 цих Правил до складу заявки входять:

- заява про видачу патенту України на винахід (корисну модель);
- опис винаходу (корисної моделі);
- формула винаходу (корисної моделі);
- креслення (якщо на них є посилання в описі);
- реферат.

При цьому вимоги до формули винаходу (корисної моделі) та її призначення визначено п. 7.1 цих Правил. Так, згідно з пп. 7.1.1 Правил формула винаходу (корисної моделі) призначена для визначення обсягу правової охорони, яка

надається патентом. Вона повинна виражати його (її) суть і викладатися ясно та стисло (пп. 7.1.2 Правил). Водночас формула винаходу (корисної моделі) визнається такою, що виражає суть винаходу (корисної моделі), якщо вона містить сукупність його (її) суттєвих ознак, достатню для досягнення зазначеного заявником технічного результату (пп. 7.1.3 Правил) [1].

Формула — це складний документ, від якості та професійної підготовки якого залежить правова охорона об'єкта промислової власності.

Підсумовуючи етап підготовки документів щодо захисту промислової власності (винаходів та корисних моделей), слід зазначити, що цю роботу повинні виконувати висококваліфіковані фахівці не тільки зі знанням нормативно-правової бази щодо інтелектуальної власності, але й зі знанням галузі, в якій було створено об'єкт інтелектуальної власності. Без цього неможливо на високому професійному рівні створити основний документ заявки, який призначається для визначення обсягу правової охорони, — формулу.

Оформлення матеріалів для отримання охоронного документа на промисловий зразок проводиться відповідно до Правил складання та подання заявки на промисловий зразок, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 18 лютого 2002 року № 110, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 6 березня 2002 року за № 226/6514 [2], а на топографію інтегральної мікросхеми — відповідно до Правил складання, подання та розгляду заявки на реєстрацію топографії інтегральної мікросхеми, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 18 квітня 2002 року, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 29 квітня 2002 року за № 406/6694 [3].

Матеріали заявки для отримання охоронного документа на промисловий зразок і топографію інтегральної мікросхеми не містять формул, на відміну від матеріалів на винахід чи корисну модель, що значно спрощує забезпечення належної якості під час їх підготовки. Слід лише дотримуватися норм, встановлених вказаними Правилами, та надати вичерпний обсяг матеріалів, які ідентифікують промисловий зразок і топографію інтегральної мікросхеми. Те саме стосується й об'єктів інтелектуальної власності, захищених законами України від 23 грудня 1993 року «Про авторське право і суміжні права» [4] та від 15 грудня 1993 року «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [5]. Ці об'єкти інтелектуальної власності також не потребують складання формули.

Важливою складовою підготовки матеріалів для отримання охоронного документа є дотримання конфіденційності, від якої безпосередньо залежить захист інтелектуальної власності. Завчасне розголошення інформації щодо об'єкта інтелектуальної власності може призвести до того, що нею скористаються інші суб'єкти і використають на свою користь на усіх стадіях процесу: від оформлення охоронних документів до використання об'єкта інтелектуальної власності у своїх інтересах (випуск, реалізація, застосування тощо).

Виконання робіт у необхідні терміни також є важливим чинником у справі захисту об'єктів інтелектуальної власності. За умов стрімкого розвитку науки і техніки, жорсткої конкуренції в різних галузях виробництва цей чинник навіть інколи стає вирішальним у господарській діяльності та бізнесі, а отже, оформлення матеріалів на отримання охоронних документів на об'єкт інтелектуальної власності та їх розгляд повинні проводитися у визначений термін.

Зрозуміло, що досягти надійного захисту об'єктів інтелектуальної власності неможливо без забезпечення належною нормативно-правовою базою. Сьогодні законодавча база, яка регламентує охорону прав на інтелектуальну власність в Україні, представлена:

- Законом України від 15 грудня 1993 року № 3687-XII «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [6];
- Законом України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII «Про охорону прав на промислові зразки» [7];
- Законом України від 5 листопада 1997 року № 621/97-ВР «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» [8];
- Законом України від 23 грудня 1993 року № 3792-XII «Про авторське право і суміжні права» [4];
- Законом України від 15 грудня 1993 року № 3689-XII «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [5].

Зазначені законодавчі акти регламентують норми щодо якості надання послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності та підготовки матеріалів для отримання охоронних документів.

Так, ст. 3 Закону «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» визначає, що установа забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони прав на винаходи і корисні моделі. Для цього вона організовує роботу щодо перепідготовки кадрів державної системи правової охорони інтелектуальної власності. Згідно зі ст. 8 цього Закону право на одержання патенту має винахідник, якщо інше не передбачено зазначеним Законом [6]. Аналіз норм зазначеного Закону дає підстави стверджувати про відсутність у ньому норми щодо якості надання послуг із захисту інтелектуальної власності, в тому числі щодо оформлення матеріалів заявки. У документі зазначено, що установа організовує роботу з перепідготовки кадрів державної системи правової охорони інтелектуальної власності.

Право на подання до установи заявки особою, яка бажає одержати патент (деклараційний патент), визначено у п. 1 ст. 12 Закону «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». У п. 2 цього Закону визначено, що за дорученням заявника заявку може подати представник у справах інтелектуальної власності або інша довірена особа. У п. 3—11 ст. 12 цього Закону встановлено вимоги до оформлення заявки (без зазначення норм щодо її складання) [6].

Норми щодо експертизи заявки дуже вдало сформульовано у ст. 16 зазначеного Закону, де подано низку таких експертиз. Згідно з п. 1 Закону експертиза заявки має статус науково-технічної експертизи, складається з попередньої, формальної та кваліфікаційної (за заявкою стосовно патенту на винахід або секретний винахід) експертиз і проводиться закладом експертизи відповідно до цього Закону та правил, визначених установою на його основі [6].

Крім того, ст. 19 цього Закону встановлено, що з дати надходження заявки до установи і до публікації відомостей про заявку або публікації відомостей про видачу патенту матеріали заявки вважаються конфіденційною інформацією [6]. Таким чином, встановлено тільки норму для заявки, яка надійшла до установи (без встановлення конфіденційності під час її оформлення).

Отже, аналіз статей Закону «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» свідчить, що попри встановлення норм щодо оформлення заявки та проведення її

експертизи, а також щодо термінів подання заявки роботодавцем у ньому немає норм, що регламентують якість надання послуг із захисту інтелектуальної власності, в тому числі оформлення матеріалів заявки.

Немає норм щодо якості надання послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності і у Законах «Про охорону прав на промислові зразки» [7], «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» [8], «Про авторське право і суміжні права» [4], «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [5]. У зв'язку з відсутністю формули на ці об'єкти інтелектуальної власності та відсутністю потреби визначення кількості патентів, які слід оформити на об'єкт для його надійної охорони, значно простіше забезпечити якість у разі захисту об'єктів інтелектуальної власності, що не належать до винаходів і корисних моделей. Якість цих об'єктів інтелектуальної власності визначається лише повнотою надання матеріалів, що ідентифікують об'єкт інтелектуальної власності, з дотриманням конфіденційності під час їх підготовки для отримання охоронного документа, а також з додержанням необхідних термінів виконання робіт та загальних правил щодо оформлення матеріалів.

Важливе місце у законодавчій базі з інтелектуальної власності займають кодекси України: Цивільний кодекс України (далі — ЦКУ), Кодекс України про адміністративні правопорушення та Кримінальний кодекс України.

Питанням інтелектуальної власності присвячено ст. 423—432 гл. 35 кн. 4 «Права інтелектуальної власності» ЦКУ [9]. Зокрема, ст. 423 регулює особисті немайнові права інтелектуальної власності, ст. 424 — майнові права інтелектуальної власності, ст. 425 — термін чинності прав інтелектуальної власності, ст. 426 — питання щодо використання об'єкта права інтелектуальної власності, ст. 427 — норми щодо передання майнових прав інтелектуальної власності, ст. 428 — питання щодо здійснення права інтелектуальної власності, що належить кільком особам. Права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, та на об'єкт, створений за замовленням, закріплено відповідно у ст. 429 та ст. 430 ЦКУ. Наслідки порушення права інтелектуальної власності викладено у ст. 431 ЦКУ, а захист прав інтелектуальної власності судом — у ст. 432 ЦКУ.

У цілому ЦКУ також не містить норм щодо якості надання послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності та оформлення матеріалів для отримання охоронних документів.

У гл. 36—46 кн. 4 ЦКУ описано права інтелектуальної власності на окремі об'єкти інтелектуальної власності, а саме: літературний, художній та інший твір (авторське право); виконання, фонограму, відеограму та програму (передачу) організації мовлення (суміжні права); наукове відкриття; винахід, корисну модель, промисловий зразок; компонування інтегральної мікросхеми; раціоналізаторську пропозицію; сорт рослин, породу тварин; комерційне найменування; торговельну марку; географічне зазначення; комерційну таємницю [9]. У цих главах також визначено основні норми щодо зазначених об'єктів інтелектуальної власності, але немає норм, які б регулювали якість надання послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності та оформлення матеріалів для отримання охоронних документів.

Кодексом України про адміністративні правопорушення [10] та Кримінальним кодексом України [11] встановлено покарання за порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності, але в них не передбачено норм, які б встановлювали

покарання за надання неякісних послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності та неякісне оформлення матеріалів для отримання охоронних документів (у тому числі за виконання цих робіт умисно неякісно з метою в подальшому привласнити або сприяти привласненню інтелектуальної власності).

Суб'єктами, які надають послуги у сфері інтелектуальної власності, є представники у справах інтелектуальної власності (патентні повірені), а також відповідні підрозділи (відповідальні фахівці) органів виконавчої влади, підприємств, установ, інститутів тощо, функціональними обов'язками яких передбачено проведення робіт щодо об'єктів інтелектуальної власності.

Якщо автор об'єкта інтелектуальної власності самостійно оформляє матеріали для отримання охоронного документа, казати про якість надання послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності немає сенсу, адже автор у своїх інтересах забезпечує її на тому рівні, на якому вважає за потрібне (відповідно до своїх знань і можливостей у цій сфері).

На відміну від авторів, патентні повірені діють відповідно до Положення про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1994 року № 545 [12]. У п. 2 цього Положення передбачено надання патентним повіреним фізичним та юридичним особам допомоги і послуг, пов'язаних з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, представлення інтересів зазначених осіб у Державному департаменті інтелектуальної власності, а також судових органах, кредитних установах, у відносинах з іншими фізичними та юридичними особами. Згідно з п. 3 цього Положення патентний повірений повинен бути громадянином України, який постійно проживає на її території, має повну вищу освіту, повну вищу освіту в сфері охорони інтелектуальної власності, має п'ятирічний досвід практичної роботи у сфері охорони інтелектуальної власності, склав кваліфікаційні іспити, пройшов атестацію та одержав свідоцтво на право займатися діяльністю патентного повіреного [12]. Отже, Положення доволі повно визначає вимоги до патентного повіреного.

Обов'язки патентного повіреного викладено у зазначеному Положенні так: патентний повірений зобов'язаний сумлінно виконувати свої обов'язки і додержуватися вимог законодавства, захищати інтереси особи, яку він представляє (п. 15); патентний повірений зобов'язаний зберігати в таємниці відомості, одержані ним під час здійснення своїх професійних обов'язків, зокрема суть порушених особою, яку він представляє, питань, зміст консультацій, порад роз'яснень тощо (без встановлення відповідальності за розголошення цих відомостей) (п. 16); патентний повірений зобов'язаний відмовитися від надання своїх послуг або припинити їх надання, якщо вони можуть бути використані у справі, у якій він вже представляв або консультував іншу особу з протилежними інтересами, і конфлікт не було вирішено (п. 17) [12].

Під час роботи патентного повіреного виникають питання про неврегульованість процедури надання вичерпної інформації особі, яка прагне отримати охоронний документ на об'єкт інтелектуальної власності та має на це право, про всі можливі варіанти та методи захисту об'єкта, про можливості складання різних варіантів формул на винаходи чи корисні моделі, які зумовлюють обсяг правової охорони об'єкта, тощо.

Діяльність у сфері інтелектуальної власності згідно з п. 8 ст. 9 Закону України від 1 червня 2000 року № 1775-III «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» підлягає ліцензуванню [13]. Крім того, відповідно до Положення про державний реєстр представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених), затвердженого наказом Держпатенту України від 30 серпня 1994 року, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 21 вересня 1994 року за № 224/434, патентні повірені вносяться до державного реєстру [14].

Відповідні підрозділи (відповідальні фахівці) органів виконавчої влади, підприємств, установ, інститутів тощо, функціональними обов'язками яких передбачено проведення робіт щодо об'єктів інтелектуальної власності, що також є суб'єктами з надання послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності, роботодавці створює для забезпечення своїх потреб під час виконання зазначених робіт (інший шлях — наймання роботодавцем патентних повірених).

Проаналізуємо нормативно-правову базу щодо якості робіт, які виконують підрозділи роботодавця. У ст. 9 Закону «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» зазначено, що право на одержання патенту на службовий винахід (корисну модель) має роботодавець винахідника, який подає роботодавцю письмове повідомлення про створення ним службового винаходу (корисної моделі) з описом, що розкриває його (її) суть достатньо ясно і повно. Роботодавець повинен упродовж чотирьох місяців з дати одержання від винахідника повідомлення подати до установи заявку на одержання патенту чи передати право його одержання іншій особі або прийняти рішення про збереження службового винаходу (корисної моделі) як конфіденційної інформації [6].

Аналогічну норму закріплено в ст. 8 Закону «Про охорону прав на промислові зразки» [7] та ст. 7 Закону «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» [8].

Статтею 16 Закону «Про авторське право і суміжні права» передбачено, що авторське особисте немайнове право на службовий твір належить його автору, а виключне майнове право на службовий твір належить роботодавцю, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом та/або цивільно-правовим договором між автором і роботодавцем) [4].

Чинним законодавством для роботодавця встановлено переважно норми щодо потреби подання заявки на об'єкт інтелектуальної власності у визначений термін, однак кількість необхідних заявок для надійного захисту об'єкта інтелектуальної власності та інших критеріїв надання якісних послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності чітко не зазначено.

Звичайно, такі норми можна закріпити у відповідних положеннях про підрозділи чи у функціональних обов'язках відповідального фахівця з інтелектуальної власності, але роботодавця до цього не примушує жодна норма нормативно-правових документів.

Отже, існуюча база нормативно-правових актів спрямована на забезпечення якості захисту об'єкта інтелектуальної власності переважно після набуття ним офіційного статусу та під час отримання охоронного документа, а також на забезпечення якості підготовки кваліфікованих кадрів у сфері інтелектуальної власності. Водночас вона не містить норм щодо забезпечення якості надання послуг під час захисту об'єктів інтелектуальної власності на першому етапі — під час розробки

заявочних матеріалів для отримання охоронних документів. Крім того, вона не містить норм щодо відповідальності за неналежну якість виконання цього етапу.

За результатами аналізу нормативно-правової бази з метою усунення прогалин у питанні якості надання послуг у сфері захисту об'єктів інтелектуальної власності пропонуємо внести зміни до Законів «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [6], «Про охорону прав на промислові зразки» [7], «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» [8], «Про авторське право і суміжні права» [4], «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [5] та ЦКУ [9], передбачивши в них норми щодо кваліфікованого визначення потреби правової охорони об'єкта інтелектуальної власності, потрібного ступеня цієї охорони, підготовки матеріалів для отримання охоронного документа на об'єкт інтелектуальної власності, дотримання конфіденційності під час підготовки матеріалів для отримання охоронного документа, виконання робіт у необхідні терміни. Ці норми слід встановити для суб'єктів, що надають послуги з питань інтелектуальної власності, та роботодавців, які мають права на отримання майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, що створені під час виконання службових обов'язків. Зазначені норми слід чітко сформулювати і для патентних повірених, зокрема у Положенні про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) [12]. Також доцільно передбачити норми про надання автору (винахіднику, замовнику послуг із захисту об'єктів інтелектуальної власності) об'єкта інтелектуальної власності вичерпної інформації щодо наявності у патентного повіреного фахової підготовки в галузі, в якій створено об'єкт інтелектуальної власності. Безумовно, автор (винахідник, замовник) сам вирішуватиме, з ким укласти угоду на виконання робіт, але він повинен володіти інформацією про фахову підготовку патентного повіреного та свідомо робити свій вибір, адже від цього залежить якість захисту об'єкта інтелектуальної власності.

Відповідних змін потребують Кодекс України про адміністративні правопорушення [10] та Кримінальний кодекс України [11], наприклад, шляхом доповнення їх нормами стосовно покарання за надання умисно неякісних послуг із захисту інтелектуальної власності для суб'єктів, які надають ці послуги, а також для роботодавця, який умисно здійснив неякісний захист об'єкта інтелектуальної власності (особливо у разі створення об'єкта за кошти Державного бюджету України).

Питання щодо якості надання послуг у сфері захисту інтелектуальної власності неможливо розглядати без впровадження системи управління якістю.

У 2006 році постановою Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 року № 614 затверджено Програму запровадження системи управління якістю в органах виконавчої влади [15]. У розділі «Загальні положення» цієї Програми зазначено, що система управління якістю, яка створена відповідно до міжнародних стандартів ISO серії 9000, спрямована на забезпечення високої якості продукції, процесів, робіт та послуг. За функціональним призначенням міжнародні стандарти ISO серії 9000 є універсальними. Вони застосовуються на всіх етапах виробництва продукції і надання послуг підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності та виду їх діяльності [15].

Потреба розробки цієї Програми зумовлена (крім іншого) недостатньою орієнтованістю діяльності органів виконавчої влади на задоволення потреб споживачів, зокрема у сфері надання послуг, а також низькою якістю значної кількості

послуг, що надаються органами виконавчої влади [15]. Головними ознаками ефективності державного управління у сфері надання послуг є орієнтація на споживача, зацікавленість службовців у досягненні кінцевого результату, а також системний підхід і прийняття обґрунтованих рішень.

Система управління якістю, що створена відповідно до міжнародного стандарту ISO серії 9001:2000, ефективно функціонує в органах державного управління більшості держав — членів ЄС (у Японії зазначена система управління якістю запроваджена майже у 90 % муніципальних органів) [16].

Стандарти ISO серії 9000 розроблено для сприяння організаціям (незалежно від їх типу та кількості працівників) у впровадженні та забезпеченні функціонування ефективних систем управління якістю. У них описано основні положення систем управління якістю і визначено термінологію для цих систем [17].

Стандарт ISO серії 9001 установлює вимоги до системи управління якістю, коли організації потрібно продемонструвати свою спроможність поставляти продукцію, яка відповідає вимогам замовників і регламентів, а також прагнути до підвищення рівня задоволеності замовників [16].

Стандарт ISO серії 9004 містить настанови щодо результативності та ефективності системи управління якістю. Його мета — поліпшення показників діяльності організації, а також підвищення рівня задоволеності замовників та інших заінтересованих сторін [18].

Разом ці стандарти формують узгоджену серію стандартів у галузі впровадження системи управління якістю.

Отже, надання якісних послуг у сфері захисту об'єктів інтелектуальної власності не може бути забезпечено без запровадження системи управління якістю відповідно до міжнародних стандартів ISO серії 9000 на всі види послуг, у тому числі складання заявок на отримання охоронних документів на об'єкт інтелектуальної власності, розгляд заявок, проведення експертиз поданих заявок, управління майновими правами на об'єкти, інші роботи та послуги у сфері інтелектуальної власності. Запровадження таких систем (у державних установах та установах недержавної власності) забезпечить не лише підвищення рівня робіт та послуг, а й стабільний, незмінний рівень якості цих послуг.

Список використаної літератури

1. *Правила* складання і подання заявки на винахід та заявки на корисну модель, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 22 січня 2001 року № 22, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 27 лютого 2001 року за № 173/5364.

2. *Правила* складання та подання заявки на промисловий зразок, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 18 лютого 2002 року № 110, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 6 березня 2002 року за № 226/6514.

3. *Правила* складання, подання та розгляду заявки на реєстрацію топографії інтегральної мікросхеми, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 18 квітня 2002 року, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 29 квітня 2002 року за № 406/6694.

4. *Закон* України від 23 грудня 1993 року № 3792-XII «Про авторське право і суміжні права».

5. *Закон* України від 15 грудня 1993 року № 3689-XII «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг».

6. *Закон* України від 15 грудня 1993 року № 3687-XII «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі».

7. Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII «Про охорону прав на промислові зразки».
8. Закон України від 5 листопада 1997 року № 621/97-ВР «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем».
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X.
11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III.
12. Положення про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених), затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1994 року № 545.
13. Закон України від 1 червня 2000 року № 1775-III «Про ліцензування певних видів господарської діяльності».
14. Положення про державний реєстр представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених), затверджене наказом Держпатенту України від 30 серпня 1994 року № 95, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 21 вересня 1994 року за № 224/434.
15. Програми запровадження системи управління якістю в органах виконавчої влади, затвердженні постановою Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 року № 614.
16. Системи управління якістю. Вимоги : ДСТУ ISO 9001-2001. — [Чинний від 2001-10-01]. — К. : Держстандарт України, 2001. — 25 с.
17. Системи управління якістю. Основні положення та словник : ДСТУ ISO 9000-2001. — [Чинний від 2001-10-01]. — К. : Держстандарт України, 2001. — 33 с.
18. Системи управління якістю. Настанови щодо поліпшення діяльності : ДСТУ ISO 9004-2001. — [Чинний від 2001-10-01]. — К. : Держстандарт України, 2001. — 61 с.

УДК 343.983

С.А. Степура, старший експерт

Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
при УМВС України на Південно-Західній залізниці

СПІРНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЗБРОЇ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Досліджено та проаналізовано визначення поняття зброї, наведені різними авторами, та запропоновано найбільш повне визначення.

Ключові слова: зброя, пристрій, знаряддя, засоби.

Исследованы и проанализированы определения понятия оружия, приведенные разными авторами, предложено наиболее полное определение.

The definition of weapons of different authors is analyzed in the article. The most extensive one is offered for general use.

Питання щодо визначення поняття зброї у криміналістиці на сьогодні є доволі актуальним. Використання загальнонаукових термінів її визначення спонукають науковців до постійної дискусії понять: зброя чи знаряддя; вогнепальна чи вогне-стрільна; пневматична, газова тощо. Зазначене спричиняє труднощі у формуванні взаємоприйнятного визначення поняття зброї як у криміналістиці, так і в науці взагалі, а тому доцільною була б розробка предметних понять на основі цілей та завдань наук, які вивчають зброю і використовують ці терміни.

Питання щодо формулювання терміна «зброя» розглядали у своїх роботах Г. Гросс, В.А. Ручкін, Є.М. Тихонов, Р.С. Белкін, В.М. Попенко, В.М. Кирилов, Д. Рілов та інші. Проте викладені в них визначення не повною мірою охоплюють цей термін, а лише певну галузь.

Так, на думку В.А. Ручкіна, «зброя — продукт розвитку цивілізації, матеріальне вираження передової думки людини, частина її культури... В історії людства вона завжди займала своє особливе місце, розвивалася і вдосконалювалася разом з людиною, постійно залишалася її незмінним супутником... Для людства вона із самого початку була основним засобом у його суровій боротьбі проти сил природи, жорсткій сутичці з тваринами, допомагала йому виживати і самоутверджуватися... Але як поняття культури до цього часу не отримала однозначного визначення... так ніхто досі і не зміг чітко сформулювати, що ж таке зброя і чим вона відрізняється від всіх інших людських справ і звершень» [1, с. 19—20; 2, с. 38].

Надати визначення зброї складно ще й тому, що вона має велику кількість різновидів (бойова, спеціальна, цивільна), містить предмети, які за призначенням є

допоміжними засобами озброєння (наприклад, сигнальні пристосування, старовинна захисна зброя, сучасні бойові припаси тощо).

Поняття зброї у військово-прикладному аспекті, зазначене у Військовому енциклопедичному словнику, є одностороннім: зброя — це «пристрої і засоби, призначені для ураження противника в озброєній боротьбі» [3, с. 522]. Військово-морський словник характеризує зброєю як «пристрої і засоби, призначені для ураження противника у процесі військових дій» [4, с. 294]. Слід зазначити, що останнє формулювання підтримує і В.М. Попенко.

Натомість В.М. Кирилов зазначає: «Зброя — пристрої та засоби, що застосовують у військовій справі для знищення живої сили противника, його бойової техніки і споруд» [5, с. 52].

З аналізу змісту наведених визначень стає зрозуміло, що вони стосуються тільки військової зброї.

Зброєзнавство як розділ історичної науки надає своє тлумачення: «Зброя — це інструмент ведення бою, сукупність матеріально-технічних засобів, що забезпечує під час бою змогу ураження противника і захист від ураження противником» [6, с. 57].

Призначення зброї для знищення або нанесення ушкоджень живим особам з одного боку створює в уяві людини ореол чогось надзвичайного, а з іншого — функціональна специфіка зброї потребує підходити до її виготовлення з найбільш можливою зосередженістю і визначає основні особливості її конструкції та оформлення.

На думку Д. Рилова, під поняттям зброї слід розуміти «спеціальні засоби діяльності, конструктивно призначені для збільшення можливостей людини уражати (наносити збитки чи знищувати живі створіння), що використовують для вирішення різних (не тільки деструктивних) завдань, а також засоби для подання сигналів, улаштування яких імітує зазначені конструктивні особливості» [2, с. 39].

На думку О.І. Устінова, «військово-технічне і криміналістичне (юридичне) значення терміна «зброї» не збігаються тому, що друге ширше першого за рахунок охоплення ним зброї саморобного виробництва» [7, с. 6].

Одне з перших визначень зброї запропонував Г. Гросс: «Зброя (в загальному розумінні) — все, що тільки може бути застосовано як для особистого захисту, так і для нападу на іншого, хоча призначення цього предмета було зовсім іншим» [8, с. 569].

Схожу позицію висловлює і Є.М. Тихонов: «У широкому розумінні слова до зброї належать будь-які предмети, що є «зброям нападу чи захисту» [9, с. 44].

Цікавий досвід законодавчого визначення зброї існує в Російській Федерації, де в Законі від 20.05.93 р. № 1026-1 «Про зброю» зазначено: «Зброя — пристрої та предмети, конструктивно призначені для ураження живої чи іншої цілі, а також основні частини зброї, що визначають її функціональне призначення».

Напевно, на формулювання російськими законотворцями наведеного визначення зброї певним чином вплинула світова практика регулювання обігу зброї. Так, у США до вогнепальної зброї згідно із законодавством належить: «(А) — будь-яка зброя, у тому числі сигнальна, що може призначатися або призначається, або може бути легко перетворена на пристрій для спрямованого руху снаряда під дією енергії вибуху заряду; (В) — рамка або ствольна коробка будь-якого типу зброї; (С) — будь-який тип глушника для вогнестрільної зброї; (D) — будь-який пристрій

для ураження цілі; (Е) — рамка вогнестрільної зброї або ствольна коробка; (F) — частина вогнестрільної зброї, в якій розташовані ударник, затвор, спусковий механізм і наявне звичайне різьблення в передній частині для кріплення ствола (розділ 27 — Зведення федеральних правил, 178. 11)». Як бачимо, наведене визначення не містить поняття «антикварна зброя» [10, с. 104].

У 1993 році Р.С. Белкін в Енциклопедії з криміналістики наводить своє бачення визначення зброї, що відрізняється від прийнятого законодавством, а саме: «Зброя — загальна назва пристроїв та засобів ураження (знищення) живих істот, техніки та споруд» [11, с. 50].

13 листопада 1996 року у Російській Федерації прийнято нову редакцію Закону «Про зброю», якою було дещо змінено визначення поняття зброї, а саме: «Зброя — пристрої та предмети, конструктивно призначені для ураження живої чи іншої цілі, подання сигналів». Тобто з нової редакції зникла частина визначення, що спричинила найбільше нарікань: «основні частини зброї, що визначають її функціональне призначення».

Р.С. Белкін у Криміналістичній енциклопедії (1999 рік) наводить також дещо змінене (порівняно з попереднім визначенням) поняття зброї: «Зброя — пристрої та предмети, конструктивно призначені для ураження живої чи іншої цілі» [12, с. 137], тобто до поняття зброї не вклячає дискусійне визначення — «подання сигналів», передбачене у новій редакції Закону «Про зброю». Погляди Р.С. Белкіна щодо визначення зброї поділяють й інші науковці, зокрема Т.В. Авер'янова та Є.Р. Росинська в Енциклопедії судової експертизи (1999 рік), де наводять аналогічне визначення поняття зброї.

Аналізуючи законодавче визначення поняття зброї, В.М. Плєскачевський зазначає недопустимість віднесення до зброї предметів та пристроїв, призначених для «подання сигналів» [13, с. 309].

В українському законодавстві визначення поняття зброї в цілому та окремих її видів (вогнестрільної, спеціальної, службової, пневматичної, газової тощо) немає, як немає і правових основ обігу зброї в державі. Так, наприклад, у Законі України від 25 грудня 1990 року «Про міліцію» в чотирьох статтях згадується вогнестрільна зброя, а в двох — спеціальні засоби, але немає законодавчого тлумачення цих понять. У п.п. 3 та 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 3 «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» наведено характерні ознаки зброї для її визначення та класифікації, а саме:

- призначена для ураження, знищення чи пошкодження живої цілі та навколишнього середовища;
- за способом виготовлення: промислова, саморобна та перероблена;
- за видами: бойова, спортивна, мисливська;
- в якій використовується сила тиску газів, що утворюється під час згорання вибухових речовин (ознака вогнестрільної зброї);
- за конструктивними особливостями каналу ствола: нарізна; гладкоствольна (для ствольної зброї).

У зазначеній постанові наведено також визначення бойових припасів, вибухових пристроїв та холодної зброї, але тлумачення інших видів зброї не наведено.

Намагаючись надолужити законодавче закріплення поняття зброї та правових основ її обігу, Верховна Рада України за останні сім років (1998—2005) розглянула у першому читанні вісім законопроектів «Про зброю» [10, с. 224—359]. При цьому авторські колективи шести законопроектів наводять таке її визначення: «Зброя — пристрої, прилади і предмети, спеціально виготовлені, конструктивно призначені і технічно придатні для ураження живої чи іншої цілі» [10, с. 225, 242, 260, 282, 317, 337]. Якщо порівняти наведене визначення зброї з іншими, стає зрозуміло, що українські законотворці доповнили визначення Р.С. Белкіна конструктивною ознакою — «прилади».

Інше визначення зброї наведено у проекті Закону України «Про зброю» авторського колективу на чолі з Ю.А. Кармазіним (2002 рік): «Зброя — пристрої, прилади і предмети, спеціально виготовлені, конструктивно призначені і технічно придатні для ураження живої або іншої цілі і які не мають іншого виробничого чи господарсько-побутового призначення» [10, с. 301].

На думку П. Берзіна, комплексність зброї виражається наявністю у неї двох груп взаємопов'язаних ознак: юридичної та технічної (криміналістичної).

До юридичної групи ознак належать:

- об'єктивні ознаки, що характеризують зовнішню сторону і спосіб діяння (застосування зброї);
- суб'єктивні ознаки — усвідомлене та вольове ставлення до цього діяння особи, яка застосовує зброю;
- ознака правомірності застосування зброї.

Технічна (криміналістична) група ознак складається з кількох частин, які визначають її функціональне (ствол, ударно-спусковий механізм тощо) та виробниче призначення (зброя має бути спеціально виготовлена згідно зі своїм цільовим призначенням, наприклад, для активної самооборони). На відміну від юридичної групи, технічна група ознак не є вичерпною. Вона постійно змінюється відповідно до розвитку певних галузей науки і техніки, розробок нових технологій з виробництва зброї. «Для формулювання більш точного визначення поняття «зброя» необхідно враховувати виключно всі її технічні ознаки, що вже за своєю логікою неможливо» [14, с. 378—379]. Науковець пропонує підходити до поняття зброї через класифікацію її за конкретними типами (вогнестрільна, вибухова, спеціальна військова зброя, холодна, газова, пневматична та комбінована), визначення яких зазначити в окремому Законі України «Про зброю» [14, с. 379].

Заслугує на увагу і точка зору В.М. Плєскачевського. У 1988 році він запропонував визначення зброї, як «матеріальний засіб, функціонально (конструктивно) призначений для ураження аж до знищення людини або тварини, а також для спеціального руйнування перепон». У 2001 році в монографії науковець наводить доопрацьоване визначення зброї, а саме: «Зброя у криміналістиці — це матеріальний засіб індивідуального застосування, конструктивно і функціонально призначений для нанесення летальних пошкоджень людині чи тварині, а також спеціального руйнування перешкод» [13, с. 310].

Погоджується з поглядами В.М. Плєскачевського щодо визначенням зброї і В.А. Ручкін [1, с. 18].

Підтримуючи ці визначення, доцільно зазначити, що матеріальний засіб, що належить до категорії зброї, повинен мати не тільки конструктивне і функціональне

призначення для нанесення летальних пошкоджень людині чи тварині, але й реальною здатністю уражаючих факторів (джерел енергії), використовуваних для створення зброї. У принципі він повинен призводити до летального результату [1, с. 18].

Отже, визначення поняття зброї за В.М. Плєскачевським потребує уточнення, оскільки з точки зору філософії «матерія — об'єктивна реальність, що існує... незалежно від людської свідомості і відображується нею... Матерію не можна зводити до визначених конкретних форм, наприклад, до речовин чи атомів, тому що існують не речові види матерії — електромагнітні та гравітаційні поля складної будови» [16, с. 272—273].

Відповідно до зазначеного зброя може мати не тільки форму системи неживої природи, а й біологічні (бактеріологічна зброя) та інші форми (наприклад, зброя, що за призначенням спрямована на знищення інформаційної бази даних та технічних пристроїв і засобів їх збереження (комп'ютерні програми — паразити, віруси). Тому «матеріальні засоби» — це різні пристрої, прилади, предмети, системи засобів (програм) тощо, які спеціально створені, виготовлені та конструктивно і функціонально призначені для знищення або пошкодження об'єктів живої та неживої природи. У зв'язку із цим визначення В.А. Ручкіна потребує уточнення: зброя повинна бути реально придатною для її застосування. Крім того, визначення В.М. Плєскачевського не враховує зброю, яка базується на нових фізичних принципах. Зокрема, автори Військово-морського словника до цих видів зброї відносять «променеву (лазерну, прискорювану, радіопроменеву), радіологічну, інфразвукову, генетичну, етнічну зброю, електродинамічне прискорення мас (електромагнітну пушку), а також засоби впливу на геофізичні процеси (погоду, клімат) тощо» [4, с. 294]. При цьому не всі із зазначених видів зброї обов'язково можуть призводити до летальних ушкоджень. Так, згідно з визначенням Військового енциклопедичного словника променева зброя — «можливий новий вид зброї, що базується на використанні лазерного випромінювання, для ураження людей і виведення з ладу військової техніки (у першу чергу літальних апаратів, оптико-електронних систем розвідки та управління зброєю). Дія лазерної зброї може спричинити у людини опікові ураження сітчастої оболонки очей і шкіри, а стосовно військової техніки — займання, плавлення, розпилення чи випаровування речовини. Можливе також ураження індукційним ударним навантаженням та іонізуючим випромінюванням, що генерується плазмою під час випаровування металевих матеріалів» [3, с. 408]. Дія ультразвукової зброї «... базується на використанні направленої випромінювання інфразвукових потужних коливань. Згідно з дослідженнями, що проводять у деяких країнах, такі коливання можуть впливати на центральну нервову систему і шлунково-кишковий тракт, призводити до загального нездужання, а іноді й до сліпоты, спричинювати у людей панічний стан, втрату контролю над собою і непереборне прагнення сховатися від джерел випромінювання» [3, с. 294].

Багато хто з науковців можуть заперечувати, що ці види зброї не є об'єктами дослідження криміналістичного зброєзнавства. Із цими поглядами не можна погодитися. Світова практика боротьби з тероризмом підтверджує, що в арсеналі терористичних організацій вже є сучасні зразки зброї масового знищення. Ці погляди поділяють й інші науковці, зокрема В.Ю. Владимиров [17, с. 223].

Підсумовуючи, вважаємо за доцільне навести таке визначення: зброя — це матеріальні засоби (пристрої, прилади, предмети та системи) активного нападу

або захисту, спеціально створені чи виготовлені, конструктивно і функціонально призначені та реально придатні для нанесення летальних уражень живим цілям або спричинення тимчасового розладу здоров'я, а також пошкодження або руйнації інших об'єктів неживої природи.

Список використаної літератури

1. Ручкин В.А. Оружие и следы его применения. Криминалистическое учение / В.А. Ручкин. — М. : Юрлитинформ, 2003. — 352 с.
2. Рылов Д. Вначале было оружие / Д. Рылов // Оружие. — 2003. — № 4. — С. 38—41.
3. Военный энциклопедический словарь / [гл. ред. ком. С.Ф. Ахромеев]. — М. : Воениздат, 1986. — 863 с.
4. Военно-морской словарь / [гл. ред. В.Н. Чернавин]. — М. : Воениздат, 1989. — 511 с.
5. Кириллов В.М. Краткая терминология стрелкового оружия / В.М. Кириллов. — Пенза : ПВАИКУ, 1970. — 98 с.
6. Худяков Ю.С. Основные понятия оружейведения / Ю.С. Худяков // Методология и методика археологических реконструкций. — Новосибирск : НГГУ, 1979. — С. 56—71.
7. Ладин В.Н. Определение кинетической энергии пуль, выстреленных из пневматической винтовки / В.Н. Ладин // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1975. — Вып. 11. — С. 251—253.
8. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. — М. : ЛексЭст, 2002. — 1088 с.
9. Теоретические и методологические основы судебно-баллистической экспертизы : метод. пособ. для экспертов / [под ред. Х.М. Тахо-Годи]. — 1984. — Вып. 1, 2.
10. Біленчук П.Д. Зброєзнавство: правові основи обігу вогнестрільної зброї. Порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: Україна. Європа. Світ. : монографія / Біленчук П.Д., Кофанов А.В., Сулява О.Ф. ; за ред. проф. П.Д. Біленчука. — К. : Міжн. агенція «BeeZone», 2004. — 464 с.
11. Криминалистика. Краткая энциклопедия / [авт.-сост. Р.С. Белкин]. — М. : Науч. изд. «Большая Российская Энциклопедия», 1993. — 111 с.
12. Белкин Р.С. Криминалистика. Учебный словарь-справочник / Белкин Р.С. — М. : Юристъ, 1999. — 268 с.
13. Плескачевский В.М. Оружие в криминалистике: понятие и классификация / В.М. Плескачевский. — М. : Спарк, 2001. — 343 с.
14. Берзін П. Окремі проблеми визначення зброї як предмета контрабанди / П. Берзін // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. IX рег. наук.-прак. конф. (Львів, 13—14 лютого 2003 р.). — Львів, 2003. — С. 378.
15. Плескачевский В.М. Криминалистическое понятие оружия и его классификация / В.М. Плескачевский // Совершенствование криминалистических средств и методов в борьбе с преступностью. — М., 1988. — С.11—20.
16. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. — 5-е изд. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.
17. Владимиров В.Ю. Криминалистическое исследование газового оружия : дис... кандидата юрид. наук / Владимиров Владимир Юрьевич. — СПб., 1996. — 256 с.

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.983.2 : 681.3

О.В. Рыбальский, доктор технических наук, профессор,
профессор кафедры информационных технологий
Национальной академии внутренних дел

Т.А. Татарникова, адъюнкт
Национальной академии внутренних дел

СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ — ОСНОВА МЕТОДОЛОГИИ РАЗРАБОТКИ МЕТОДИК И СРЕДСТВ ЭКСПЕРТИЗЫ ТЕХНИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ

Доказано, что применение системного анализа обеспечивает научную обоснованность и надежность разработанных с его использованием методик и средств проведения экспертиз технических объектов.

Ключевые слова: системный анализ, методология, методика, объект исследования, цифровая обработка фонограмм.

Доведено, що застосування системного аналізу забезпечує наукову обґрунтованість і надійність методик та засобів проведення експертиз технічних об'єктів, розроблених з його використанням.

It is indicated that application of the system analysis ensures scientific validity and reliability of methodologies developed with its application and of means for carrying out expert examinations of technical objects.

Разработка методик проведения экспертизы технических объектов требует от их создателей (как правило, это эксперты) четкого понимания не только целей и задач экспертного исследования, но и глубоких знаний принципов построения, конструкции и функционирования исследуемой техники.

При этом экспертиза таких объектов (от диктофона до самолета) невозможна без применения вычислительной техники и формализации экспертных исследований. Но основная научная и методологическая база формализации — системный анализ [1]. До настоящего времени вопросы применения методов системного анализа в судебной экспертизе рассматривались эпизодически и бессистемно [2; 3]. Фактически это просто ссылки на «системный подход», «системно-структурный подход» и т. п. без раскрытия сущности этих методов, механизма и особенностей их применения в экспертных методиках.

Цель данной работы — показать возможность, механизм и обязательность применения системного подхода при разработке методик экспертных исследований технических объектов.

При разработке методик проведения экспертизы необходимо создать:

- средства для проведения экспертных исследований;
- методику проведения экспертизы с применением этих средств.

Поскольку задачу на разработку средства (программы) ставит эксперт, то он должен правильно представлять себе, какие идентификационные признаки должно выделять и обрабатывать средство, каковы методы обработки этих признаков и критерии их сравнения, как иллюстрировать результаты исследований и как будет выглядеть методика его применения. Следовательно, необходимо разрабатывать модель исследуемого объекта, а для этого требуется глубокий анализ его особенностей, что, в свою очередь, обеспечивается использованием микроанализа [1]. В соответствии с его положениями следует разбить объект на составляющие, установить функции каждой из них и определить взаимосвязи. При этом анализ для постановки задачи на разработку средств экспертных исследований имеет свои специфические особенности. Они обусловлены тем, что такие средства создаются для большой группы объектов, объединенных, как правило, своим функциональным назначением.

Поэтому основными задачами анализа на первом этапе разработки являются выявление общих для всех объектов, входящих в группу, конструктивных элементов и определение идентификационных признаков, характерных для этих элементов исследуемых изделий и обеспечивающих проведение экспертизы. При этом данные признаки должны отвечать требованиям теории криминалистической идентификации и быть физически выделяемыми методами и средствами, реализуемыми на существующем уровне развития техники.

Таким образом, идентификационные признаки, отобранные в результате анализа, должны обладать следующими свойствами:

- индивидуальность для каждого конкретного объекта исследования;
- стабильность характеристик и большой идентификационный период;
- повторяемость для конкретного объекта;
- физическая реализуемость процесса их выделения из объекта.

Кроме того, в результате проведенного анализа нужно выбрать критерии для сравнения исследуемых объектов.

Этап разработки самого средства экспертизы характеризуется необходимостью постоянного взаимодействия постановщика задачи с разработчиком средства проведения экспертизы. В процессе такого взаимодействия постоянно отрабатываются и уточняются как элементы средства, так и особенности его применения.

С появлением первой версии средства фактически начинается третий этап разработки методики. Методологически он опирается на системный анализ, поскольку в данном случае постановщик задачи должен проводить испытания на всей совокупности объектов, входящих в группу изделий, для исследования которых и предназначено разрабатываемое средство и методика. При этом любой из таких объектов рассматривается постановщиком задачи и разработчиком средства как «черный ящик» [1].

Для разных исследуемых объектов отрабатываются режимы проведения измерений, в том числе используемые начальные установки, граничные условия и ограничения на применение, специальные приемы и т. п. В процессе такой отработки также могут уточняться пределы начальных установок и коэффициентов, применяемых в средстве при проведении экспертизы, устраняться любые неточности исполнения и неудобства его применения.

Результат этих этапов — первый вариант методики проведения экспертизы. Разумеется, она будет уточняться в процессе ее освоения, но правильный методологический подход к ее построению является гарантией ее научной обоснованности, отработки и уверенного внедрения в экспертную практику. При системном подходе разработанная конкретная экспертная методика, по сути, является четким алгоритмом действий эксперта, отработанным в процессе второго и третьего этапов проведения ее разработки.

Эти положения можно проиллюстрировать на примере разработки методики проведения экспертизы аппаратуры и материалов цифровой записи сигналов с применением специализированного программного обеспечения «Фрактал».

Первоначально были разработаны основы теории выявления следов цифровой обработки цифровых фонограмм [4; 5]. В процессе создания теории была проанализирована конструкция разных видов аппаратуры цифровой записи аналоговых сигналов (далее — АЦЗАС). Анализ конструкций разных аппаратов проводился методами системного анализа. При этом было установлено, что все виды и типы АЦЗАС содержат в своей конструкции аналого-цифровые преобразователи с дискретизаторами и квантователями, а также генераторы тактовой частоты, имеющие строгую индивидуальность некоторых характеристик. На этой базе были разработаны и проанализированы модели возможных способов цифровой обработки фонограмм. Также были установлены идентификационные признаки такой обработки и методы их выделения [6; 7].

Далее разработчик программного обеспечения приступил к разработке первой версии программы и успешно ее завершил.

После ее получения постановщиком задачи и разработчиком программы проводилась проверка программы и отработка методики ее применения на разных типах и видах АЦЗАС. На этом этапе программа совершенствовалась и отрабатывалась методика ее применения. В этом процессе приняли участие все криминалистические лаборатории Украины, проводящие такие экспертизы [8]. Они представляли для проверки записи, выполненные на различных типах и видах АЦЗАС. Исследования программы и отработка методики проводились на протяжении 6 месяцев. Поочередно были разработаны более 10 версий программы (14 версия соответствовала требованиям экспертизы), подтверждена пригодность выделяемых идентификационных признаков для криминалистических исследований

оригинальности и подлинности цифровых фонограмм и идентификации АЦЗАС, а также разработана уникальная методика экспертизы с применением программы «Фрактал» [9]. Программа и методика внедрены в экспертную практику. Они обеспечивают исследование разных типов и видов АЦЗАС (диктофоны, мобильные телефоны, видеокамеры) с различными типами используемых в них носителей записи.

Следует отметить, что, по сведениям авторов, других методов и средств, позволяющих идентифицировать АЦЗАС, в мире не существует. Подобная методология, основанная на системном анализе, применяется при разработке методик экспертизы для любых технических объектов и позволяет обеспечить научную обоснованность и тщательную отработку средств и методик их проведения.

Список использованной литературы

1. Раскин Л.Г. Анализ сложных систем и элементы теории оптимального управления / Л.Г. Раскин. — М. : Сов. Радио, 1976. — 344 с.
2. Сімакова-Єфремян Е.Б. Науково-методичні проблеми комплексних судово-експертних досліджень / Е.Б. Сімакова-Єфремян // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — 2009. — Вип. 9. — С. 185—195.
3. Мамедов М.Н. Перспективы развития научно-методологических основ судебной строительно-технической экспертизы / М.Н. Мамедов // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матер. засідання круглого столу, присвяченого 85-річчю створення Харківського НДІСЕ ім. М.С. Бокаріуса (Харків, 11—12 листопада 2008 р.). — Харків, 2008. — С. 297—303.
4. Рыбальский О.В. Основные положения теории выявления следов цифровой обработки фонограмм и особенности ее программной и методической реализации в экспертизе материалов и средств видеозвукозаписи / О.В. Рыбальский // Захист інформації. — 2006. — № 1. — Ч. 1. — С. 71—76.
5. Рыбальский О.В. Основные положения теории выявления следов цифровой обработки фонограмм и особенности ее программной и методической реализации в экспертизе материалов и средств видеозвукозаписи / О.В. Рыбальский // Захист інформації. — 2006. — № 2. — Ч. 2. — С. 75—78.
6. Рыбальский О.В. Современные методы проверки аутентичности магнитных фонограмм в судебно-акустической экспертизе / О.В. Рыбальский, Ю.Ф. Жариков. — К. : НАВСУ, 2003. — 300 с.
7. Рибальський О.В. Застосування вейвлет-аналізу для виявлення слідів цифрової обробки аналогових і цифрових фонограм у судово-акустичній експертизі / О.В. Рибальський. — К. : НАВСУ, 2004. — 167 с.
8. Рыбальский О.В. Организация и методология проведения исследований пригодности программы «Фрактал» для идентификации цифровой аппаратуры записи / О.В. Рыбальский // Сучасний захист інформації. — 2010. — Вип. 4. — С. 118—122.
9. Рибальський О.В. Методика ідентифікації апаратури цифрового запису аналогових сигналів та встановлення оригінальності цифрових сигналів, виявлення слідів цифрової обробки в аналогових сигналах із застосуванням системи спеціалізованого програмного забезпечення «Фрактал» при проведенні експертиз матеріалів та засобів видеозвукозапису / О.В. Рибальський, В.І. Соловйов. — К. : КНУВС, 2010. — 42 с.

УДК 343.983

Л.Г. Бордюгов, кандидат юридичних наук,
заступник директора Донецького науково-дослідного
інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ЗАГАЛЬНА СХЕМА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ІНЖЕНЕРНО-ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто питання методики та загальної схеми проведення судової інженерно-екологічної експертизи, яка складається з трьох етапів: підготовча стадія; основне дослідження, яке передбачає аналітичну, порівняльну, синтезуючу стадії; стадія оцінки результатів дослідження і формулювання висновку.

Ключові слова: судова інженерно-екологічна експертиза, схема експертного дослідження, етапи експертного дослідження.

Рассмотрены вопросы методики и общей схемы проведения судебной инженерно-экологической экспертизы, состоящей из трех этапов: подготовительная стадия; основное исследование, которое включает аналитическую сравнительную, синтезирующую стадии; стадия оценки результатов исследования и формулирование заключения.

The article deals with the questions of methodology and a framework for forensic engineering and environmental expertise, which consists of three phases (preparatory phase, the main study which includes analytical, comparative, synthesis stage, the stage of evaluating the results of research and formulation of conclusions).

Експертне дослідження повинно проводитися у певній послідовності, встановленої експертною методикою. Методика експертного дослідження у справах, пов'язаних з правопорушеннями у сфері використання природних ресурсів, охорони довкілля та екологічної безпеки, базується на загальній методології судової експертизи та складається з таких етапів: підготовча стадія (попереднє дослідження), основне дослідження, що передбачає аналітичну, порівняльну, синтезуючу стадії, і заключна стадія — оцінка всіх результатів дослідження та формулювання висновку [1, с. 44—98].

Зазвичай під час проведення судових інженерно-екологічних експертиз у справах, пов'язаних з порушеннями екологічного законодавства, використовують ситуалогічні дослідження, метою яких є встановлення того, як відбулася подія, окремий її фрагмент, яким є її механізм. Методичною основою цих досліджень є ситуаційний аналіз механізму події, суть якого полягає у розгляді її як сукупності слідових ситуацій, що настають послідовно [2, с. 11].

Опосередкованими об'єктами ситуалогічних досліджень є дії людей, пов'язані з використанням механізмів, знарядь та інструментів, що безпосередньо беруть участь у слідоутворенні, а тому разом зі слідами-відображеннями,

які вони утворюють, є безпосередніми об'єктами експертного дослідження [3, с. 84].

Під час виконання досліджень судовий експерт-інженер-еколог вивчає процес функціонування виробничої системи, де сталася подія, у тому числі механізм виникнення, ускладнення й розвитку надзвичайних екологічних ситуацій техногенного характеру, встановлює взаємозв'язок різних обставин, досліджує фактори появи цього стану і виявляє неадекватні дії працівників підприємства, внаслідок яких виникли ці обставини. Тому методика судової інженерно-екологічної експертизи повинна базуватися на комплексному підході на підставі системно-структурного та інженерно-логічного аналізів [4, с. 97—100; 5, с. 166—176].

Як правило, інженерно-екологічні експертизи проводять за єдиною схемою.

На першому етапі (підготовчій стадії) судовий експерт-інженер-еколог ознайомлюється з наданими на дослідження матеріалами та об'єктами, усвідомлює експертне завдання, складає план подальшої роботи з наданими матеріалами. При цьому вивчення матеріалів справи за фактами правопорушення у сфері використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки є головним чинником для усвідомлення експертного завдання, зважаючи на те, що найчастіше під час проведення судових інженерно-екологічних експертиз досліджуються причини та наслідки надзвичайних екологічних ситуацій. Уважне ознайомлення із ситуацією, що склалася, зумовлено потребою ретельного аналізу механізму події, що разом з іншими елементами передбачає дії осіб, причетних до неї.

Отже, для усвідомлення експертного завдання, пов'язаного з вивченням механізму надзвичайної екологічної події, експерт повинен вже на першому етапі скласти уявлення про її характер, стадії та об'єкти, які при цьому взаємодіють. Усі ці дані можна і потрібно взяти з матеріалів справи. Вивчаючи їх, експерт оцінює обсяг та характер інформації про подію: визначає її достатність, оцінює з огляду надійності відображення елементів події та втрат інформації під час її «перекодування» на стадіях, що передують експертизі. У цьому полягає ще одна причина, що зумовлює потребу ретельного вивчення матеріалів справи на стадії усвідомлення експертного завдання.

Оцінка надійності інформації та її достатності органічно пов'язана з усвідомленням експертного завдання та визначенням шляхів його вирішення на цій стадії експертного дослідження [6, с. 172—176].

Отже, відправним моментом у проведенні судової інженерно-екологічної експертизи є усвідомлення змісту і характеру завдань, поставлених експерту, а також вивчення фактичних даних про надзвичайну екологічну подію. Ці два взаємозалежних напрями діяльності експерта мають на меті оцінку вихідних даних для експертного дослідження. На цьому етапі експерт визначає порядок дослідження, його обсяг і характер, план роботи, необхідні методи, прийоми та засоби дослідження, послідовність їх використання, а також планує попередній термін закінчення експертизи.

Другий етап інженерно-екологічної експертизи (основне дослідження) передбачає аналітичну, порівняльну та синтезуючу стадії [7, с. 26]. На цьому етапі проводиться системно-структурний та інженерно-логічний аналіз, під час якого виявляються взаємозалежні показники і встановлюються домінуючі причинно-наслідкові залежності. Ці дослідження ґрунтуються на інженерних розрахунках

(у разі потреби) та наукових положеннях, вивченні якісних сторін і зовнішніх проявів одно- і багатомірних ознак, логічному дослідженні їх причинно-наслідкових залежностей.

На першій стадії (аналітичній) другого етапу судової інженерно-екологічної експертизи під час вивчення наданих на експертизу матеріалів справи експерт створює уявну динамічну модель реальної ситуації, яка призвела до надзвичайної екологічної події. На цій моделі судовий експерт-еколог відтворює послідовність виникнення надзвичайної екологічної події, дій її учасників тощо.

При цьому відповідно до місця, де сталася надзвичайна екологічна ситуація, під час вивчення кримінальної, цивільної, адміністративної чи господарської справи слід перевірити та проаналізувати таке:

- наявність схеми розташування технологічного устаткування і його відповідність цій схемі;

- наявність матеріалів (протоколи, акти обстеження, журнали реєстрації тощо) діючої у структурному підрозділі підприємства системи контролю за станом екологічної безпеки;

- наявність переліку об'єктів, машин, механізмів, устаткування тощо, робота яких пов'язана з підвищеною екологічною небезпекою, графіка їх періодичного огляду і його виконання;

- наявність засобів колективного захисту;

- наявність і роботу загально-обмінної витяжної та місцевої вентиляції;

- виконання плану планово-запобіжних ремонтів (ПЗР) устаткування, механізмів, машин, вентиляційних установок, робота яких пов'язана з підвищеною екологічною небезпекою;

- забезпечення працівників засобами індивідуального захисту і правильність їх використання;

- дотримання регламентів технологічних процесів;

- стан санітарно-побутових приміщень і пристроїв, проходів, проїздів, місць евакуації людей тощо;

- дії (за протоколами) інженерно-технічних працівників структурного підрозділу, де відбулася надзвичайна екологічна подія.

Проаналізувавши зазначене, експерт-інженер-еколог може визначитися з послідовністю дій працівників у певних технологічних процесах, а також з технологічними, технічними та організаційними чинниками, які призвели до надзвичайної екологічної ситуації.

Після побудови уявної динамічної моделі реальної ситуації експерт створює уявну модель безпечної ситуації, тобто уявну модель функціональної системи підприємства (або його частини — ділянки, ланки тощо), в якій певні дії працівників та робота машин і механізмів відповідають усім параметрам технічних, технологічних та організаційних умов і не можуть призвести до виникнення надзвичайної екологічної ситуації (ідеальна модель). На основі уявної моделі безпечної ситуації визначають належні дії працівників, які відповідають вимогам законодавства у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів.

Побудовою уявної динамічної моделі реальної ситуації, яка призвела до надзвичайної екологічної події, та уявної моделі безпечної ситуації дій працівників, що

відповідають вимогам законодавства у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, закінчується аналітична стадія цього етапу експертизи.

На другій стадії (порівняльній) другого етапу судової інженерно-екологічної експертизи порівнюються дві моделі: уявна динамічна модель реальної ситуації, що призвела до надзвичайної екологічної події, та уявна модель безпечної ситуації дій працівників, які відповідають вимогам правил екологічної безпеки (ідеальна модель). При цьому належні дії працівників порівнюються з їх фактичними діями і встановлюються причинно-наслідкові залежності цих дій з виникненням надзвичайної екологічної ситуації.

Тобто порівняння зазначених моделей дозволяє експерту-екологу формувати оперативну-інформаційну дослідницьку модель, за результатами аналізу якої з'ясовується невідповідність реальної ситуації, що існувала, вимогам законодавства у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів. Ця модель є інформаційною, тому що вона відображає ознаки досліджуваного об'єкта, несе інформацію про нього. Крім того, вона є оперативною, оскільки містить у собі сукупність дослідницьких операцій, що визначають перебіг вирішення поставленого завдання. Отже, будь-якому варіанту вирішення досліджуваного експертом завдання завжди передують уявне створення ним оперативної-інформаційної моделі досліджуваного об'єкта, ситуації [8, с. 387].

На третій стадії (синтезуючій) другого етапу судової інженерно-екологічної експертизи проводиться оцінка результатів дослідження, власне вирішується питання щодо висновків, які випливають з проведених досліджень. Оцінка результатів дослідження передбачає з'ясування низки обставин, наприклад: чи всі істотні фактори враховано, чи не містять вони прихованих припущень, як впливають наявні приховані припущення на висновок за результатами досліджень. Тобто на цій стадії експерт синтезує всі результати, отримані під час дослідження, формулює їх наукове обґрунтування [9, с. 118].

Заключний етап судової інженерно-екологічної експертизи — це оцінка всіх результатів дослідження і формулювання висновку.

У методиці експертного дослідження оціночна діяльність є своєрідною. З одного боку вона є самостійною стадією експертного дослідження, що завершує експертизу за методикою, а з другого — тісно пов'язана з усіма основними стадіями [10, с. 135].

Слід зазначити, що на обґрунтованість висновку судової експертизи впливає не тільки логічність суджень, що викладають у дослідницькій частині висновку, їх несуперечність, але й чіткість, конкретність висновків, що не припускають різних тлумачень. У судженнях експерта, які викладаються у дослідницькій частині, і у висновках, які випливають з неї, не повинно бути порушень законів логічного мислення [8, с. 390].

Отже, судова інженерно-екологічна експертиза проводиться за такою схемою:

- етап 1 — підготовча стадія (попереднє дослідження);
- етап 2 — основне дослідження, що передбачає аналітичну, порівняльну, синтезуючу стадії;

– етап 3 — стадія оцінки всіх результатів дослідження і формулювання висновку.

Методика проведення судової інженерно-екологічної експертизи базується на таких трьох моделях:

– уявна динамічна модель реальної ситуації, що призвела до надзвичайної екологічної події;

– уявна модель безпечної ситуації дій працівників, що відповідають вимогам законодавства у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів (ідеальна модель);

– оперативно-інформаційна дослідницька модель, з аналізу якої випливає невідповідність реальної ситуації, що існувала, вимогам законодавства у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів [11, с. 22—23].

Рис. 1. Структурна схема послідовності проведення дослідження судовим експертом-екологом у межах судової інженерно-екологічної експертизи

Під час виконання судової інженерно-екологічної експертизи експерт використовує комунікативне знакове моделювання, формуючи оперативно-інформаційну модель досліджуваної ситуації, яка будується шляхом порівняння уявної динамічної моделі реальної ситуації та уявної моделі безпечної ситуації (ідеальної моделі).

Комунікативне знакове моделювання — це відтворення властивостей об'єкта (субстратних, структурних, функціональних) і його відношень у термінах натуральної

мови та символах. Знакове моделювання є абстрактно-теоретичним, зважаючи на те, що його зміст складає опис ідеальної моделі (ідеального психологічного образу об'єкта, що моделюється) [12, с. 117—118].

Отже, дослідження настання і розвитку надзвичайних екологічних ситуацій техногенного характеру можна проводити за єдиною схемою, а саме:

– по-перше, експерт оцінює, як мали діяти учасники екологічної події у цій ситуації відповідно до вимог екологічного законодавства, визначає, які дії посадових та інших осіб не відповідали цим вимогам. Такі дослідження експерт проводить з метою визначення еталона для подальшого аналізу відхилень від нормального функціонування системи і причин цих відхилень;

– по-друге, експерт досліджує момент виникнення небезпеки, тобто певний проміжок часу, упродовж якого ситуація вимагала вжити негайних заходів із запобігання можливості розвитку цієї ситуації до надзвичайної екологічної події. При цьому хронологія її настання і розвитку може бути такою:

а) несправний стан системи — такий стан, за якого вона не відповідає бодай одній з вимог нормативно-технічної та/чи конструкторської документації;

б) збій — короточасна відмова, що самоусувається під час роботи системи;

в) часткова відмова — відмова, за якої використання об'єкта за призначенням ще можливе, хоча значення одного чи кількох його основних параметрів перебуває за межами дозволеного;

г) відмова — характеризується поступовою зміною одного чи кількох параметрів системи, що супроводжується зміною її продуктивності [13];

– по-третє, експерт досліджує критичну аварійну ситуацію, тобто сукупність подій, що розвиваються в системі, коли ще існує гранична можливість виходу з такої ситуації. При цьому у другому і третьому випадках досліджуються явища, що з'явилися внаслідок відхилень від нормального режиму функціонування системи. Однак ще існує технічна можливість запобігання настанню події, тобто наявні умови, що дозволяють її уникнути шляхом упровадження різних технічних, технологічних і організаційних заходів, зумовлених технічними даними і параметрами системи. Досліджуючи ці питання, експерт оцінює технічну можливість запобігання настанню події, аналізує дії (чи бездіяльність) працівників, що беруть участь у цьому процесі, відповідність цих дій вимогам технологічної і технічної документації та вимогам законодавства у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів;

– по-четверте, експерт досліджує власне подію, тобто надзвичайну екологічну ситуацію, що виникає у результаті порушення нормального функціонування системи;

– по-п'яте, експерт досліджує у сукупності всі розпочаті після події заходи, спрямовані на відновлення працездатності системи і зменшення наслідків.

Отже, під час виконання судової інженерно-екологічної експертизи проводять дослідження всіх стадій виникнення і розвитку надзвичайної екологічної події, виявляють і вивчають її причини, умови і місце, зокрема, ретельно шукають та аналізують сліди-відображення, досліджують фактори, що призвели до її розвитку й ускладнення, дії осіб, які брали участь у процесі, що розглядається, відповідність цих дій чинним нормативним актам у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, установлюють причинно-наслідкові залежності.

В основу проведення судової інженерно-екологічної експертизи покладено системно-структурний підхід, який базується на уявленні про те, що механізм надзвичайної екологічної події — це певне системне утворення, яке складається зі структурних елементів — стадій свого розвитку. Поділяючи надзвичайну екологічну подію на стадії її процесу, а також розкриваючи їх внутрішній взаємозв'язок, системно-структурний підхід дозволяє експерту-інженеру-екологу детальніше вивчати механізм події для технічної оцінки дій її учасників [14, с. 293].

Список використаної літератури

1. *Шляхов А.Р.* Структура експертного исследования и гносеологическая характеристика выводов эксперта-криминалиста / А.Р. Шляхов // Труды ВНИИСЭ. — 1972. — Вып. 4. — С. 3—12.
2. *Романов Н.С.* Методологические вопросы комплексной судебной экспертизы по установлению лица, управлявшего транспортным средством / Н.С. Романов, В.А. Киреев // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1997. — Вып. 48. — С. 9—15.
3. *Сегай М.Я.* Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа. — К. : Ін Юре, 1997. — 174 с.
4. *Судебная горнотехническая экспертиза. Цели, задачи и методологические основы проведения* / [Кирьянов Ю.А., Крупка А.А., Кривченко Ю.А., Дузь Л.Е.] // Проблемы правознания та правоохоронної діяльності. — 1997. — № 2. — С. 97—100.
5. *Кирьянов Ю.А.* Гірничотехнічна експертиза. Комплексний підхід до виконання досліджень при рішенні питань причинно-наслідкових залежностей між неадекватними діями працівників і наслідками, що настали / Ю.А. Кирьянов // Экспертное обеспечение правосудия на современном этапе судебно-правовой реформы : сбор. науч.-практ. мат. (к 10-летию основания Крымского отделения Харьковского НИИ судебных экспертиз им. засл. проф. Н.С. Бокариуса). — Симферополь : Крымское отделение ХНИИСЭ, 2000. — С. 166—176.
6. *Корухов Ю.Г.* Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : науч.-практ. пособ. / Ю.Г. Корухов. — М. : НОРМА-ИНФРАМ, 1998. — 288 с.
7. *Бордюгов Л.Г.* Этапы экспертного дослідження при проведенні судової гірничотехнічної експертизи / Л.Г. Бордюгов // Наука и технологии: шаг в будущее — 2006 : I Междунар. науч.-практ. конф. — Белгород : Рускаучнига. — 2006. — Т. 9. Право. — С. 25—28.
8. *Романов Н.С.* Основные этапы экспертного исследования в судебной автотехнической экспертизе / Н.С. Романов // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1972. — Вып. 9. — С. 385—390.
9. *Дьяченко А.Ф.* Пределы компетенции эксперта и достоверность экспертных исследований / А.Ф. Дьяченко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збір. матер. міжнар. наук.-практ. конф. ; [ред. кол.: Цимбал М.Л., Панов М.І., Сімакова-Єфремян Е.Б. та ін.] — Харків : Право, 2002. — Вип. 2 — С. 116—119.
10. *Ароцкер Л.Е.* Сущность оценки и ее место в методике экспертного исследования / Л.Е. Ароцкер // Судебная экспертиза : В сб. проблемных научных работ по судебной экспертизе. — Л : МЕДИЦИНА, Ленинградское отделение, 1977. — С. 133—136.
11. *Ашеро́в А.Т.* Судебно-эргономическая экспертиза несчастных случаев в системах «человек-техника-среда» / А.Т. Ашеро́в, В.В. Сабадаш. — Харьков : УИПА, 2008. — 145 с.
12. *Кучеров И.Д.* Системный метод и моделирование в криминалистике / И.Д. Кучеров // Актуальные теоретические и общеметодические проблемы судебной экспертизы : сбор. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1975. — Вып. 16. — С. 115—125.
13. *Словарь основных терминов судебной автотехнической экспертизы* / [отв. ред. А.К. Педенчук]. — М. : ВНИИСЭ, 1988. — 64 с.
14. *Романов Н.С.* Предмет, задачи судебной автотехнической экспертизы и ее методы исследования / Н.С. Романов // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1970. — Вып. 7. — С. 288—294.

УДК 343.9

М.Ф. Сокиран, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри досудового розслідування
Національної академії внутрішніх справ

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ФІКСАЦІЇ ПРОЦЕСУ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ ВИЙМКИ

Розглянуто питання, пов'язані з особливостями фіксації процесу та результатів виймки із застосуванням технічних засобів.

Ключові слова: слідча дія, виймка, технічні засоби, відеозапис, звукозапис.

Рассмотрены вопросы, связанные с особенностями фиксации процесса и результатов выемки с использованием технических средств.

The article deals with the questions connected with the peculiarities of motion fixing and coulisse results with using of technical means.

Успіх під час розслідування та розкриття злочинів багато в чому залежить від своєчасного та кваліфікованого виконання слідчих дій із залученням потрібних спеціалістів і використанням сучасних науково-технічних засобів. Проведене опитування працівників карного розшуку та слідчого апарату підтверджує цю думку: 68,8 % опитаних застосовували звуко- та відеозапис у своїй діяльності з розслідування та розкриття злочинів [1, с. 198].

Зазвичай особи, що вчиняють злочини, намагаються якось приховати знаряддя вчинення злочину, речі та цінності, здобуті злочинним шляхом. Для виявлення і вилучення цих предметів у кримінально-процесуальному законодавстві передбачено проведення таких процесуальних дій, як обшук і виймка. У криміналістичній науці розроблено тактику їх проведення, що постійно вдосконалюється.

Виймка — це процесуальна дія, яка проводиться з метою отримання об'єктів, які можуть мати значення для правильного розкриття кримінальної справи. Відповідно до ст. 178 Кримінально-процесуального кодексу України (*далі — КПК*) виймка проводиться за вмотивованою постановою слідчого у випадках, коли є точні дані, що предмети чи документи, які мають значення для справи, знаходяться у певної особи чи у певному місці.

Примусова виймка із житла чи іншого володіння особи, а також виймка документів виконавчого провадження і матеріальних носіїв таємної інформації та/або документів, що містять банківську таємницю, проводиться тільки за вмотивованою постановою судді і в порядку, узгодженому з керівником відповідної установи.

Видача та огляд матеріальних носіїв таємної інформації та/або документів, які містять банківську таємницю, проводяться з додержанням існуючих правил, що забезпечують охорону державної та/або банківської таємниці [2].

Посадові особи і громадяни не мають права відмовлятися від видачі документів чи їх копій або інших предметів, які вимагає слідчий під час обшуку та виїмки.

Виїмка може проводитися лише у межах порушеної кримінальної справи у денний час, крім невідкладних випадків, і за участю не менше двох понятих (ст. 180, ч. 1 ст. 181, ч. 1 ст. 127 КПК) [2].

Питанням оптимізації проведення слідчих дій із застосуванням заходів процесуального примусу приділяли достатню увагу процесуалісти і криміналісти як в Україні, так і в країнах СНД. Суть цієї проблематики розглядається в роботах Т.В. Авер'янової, Ю.П. Аленіна, О.Я. Баєва, В.П. Бахіна, В.Д. Берназа, Р.С. Белкіна, О.М. Васильєва, А.Ф. Волобуєва, О.І. Гаврилова, І.Ф. Герасимова, Ю.М. Грошево-го, С.Ф. Денисюка, А.Я. Дубинського, С.П. Єфімічева, В.А. Журавля, А.В. Іщенко, Д.А. Дарницького, Н.С. Карпова, Є.Г. Коваленка, В.О. Коновалової, Ю.Г. Корухова, В.С. Кузьмічова, Е.М. Лівшиця, В.К. Лисиченка, В.В. Лисенка, Л.М. Лобойка, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'яничкова, О.Р. Михайленка, А.В. Михайлова, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, І.Л. Петрухіна, М.А. Погорецького, Є.Є. Подголіна, М.В. Салтевського, С.М. Стахівського, М.С. Строговича, В.М. Тергашника, Л.Д. Удалової, П.В. Цимбала, С.А. Шейфера, В.Ю. Шепітька, М.Є. Шумила та інших науковців.

У роботах зазначених вчених і навчальній літературі, як правило, висвітлюються проблеми проведення окремих слідчих дій, у тому числі обшуку та виїмки, а особливості фіксації їх процесу й результатів розглядаються неповно.

Більшість фахівців вважають виїмку різновидом обшуку. Так, процесуалісти М.С. Строгович і Д.А. Карницький у коментарі до ст. 175 КПК РРФСР 1923 року зазначали: «Обшук і виїмка мають одну і ту саму мету: отримання в розпорядження слідчого предметів, що можуть мати значення для справи, тобто речових доказів. Різниця між обшуком і виїмкою полягає в тому, що обшук є засобом для досягнення можливості проведення виїмки. Якщо потрібні для слідчого предмети є в наявності, він одразу проводить їх виїмку, добровільну або примусову. Якщо обвинувачений або особа, в якій проводиться виїмка, взагалі заперечує наявність у її приміщенні або на ній цих предметів, слідчий проводить обшук (особистий обшук), тобто шукає ці предмети, і у разі їх виявлення проводить виїмку» [3, с. 141].

Є держави, у кримінально-процесуальному праві яких не передбачено такої самостійної слідчої дії, як виїмка (наприклад, у США виїмка — різновид обшуку).

Професор О.Я. Баєв вважає, що ґносеологічно і багато в чому процесуально виїмка є лише різновидом обшуку. Про це свідчать, по-перше, єдина мета цих дій: виїмка проводиться для, по суті, вилучення тих самих об'єктів, на виявлення яких спрямований і обшук, але за умови, що у цьому випадку слідчий знає, які саме предмети і документи мають бути виявлені під час виїмки, і йому точно відомо, де і у кого вони знаходяться. По-друге, виїмка проводиться в процесуальному режимі обшуку, а отже, на неї поширюються усі процесуально-тактичні прийоми і рекомендації, сформульовані законом для обшуку. По-третє, передбачена законом можливість примусового проведення виїмки практично нівелює різницю між виїмкою та обшуком [4, с. 140—141].

На відміну від зазначеної точки зору, багато вчених вважають виїмку самостійною слідчою дією. Дійсно, процедура виїмки має багато спільного з процедурою обшуку. І обшук, і виїмка схожі за низкою властивих їм чинників, проте це самостійні слідчі дії, що розрізняються метою, підставою і порядком проведення [5, с. 67, 80; 6, с. 8].

Виїмка, як будь-яка інша слідча дія, є діяльністю щодо збирання доказів і не вичерпується лише сприйняттям криміналістично значущої інформації та відображенням її у свідомості слідчого. Ця інформація повинна бути зафіксована надійно і у встановленому законом порядку, що дозволяє використовувати її надалі не тільки слідчому, а й іншим учасникам кримінально-процесуальної діяльності (судді, прокуророві, захисникові тощо).

Без належного процесуального оформлення отримана інформація не набирає потрібної доказової сили, а самі дії слідчого не можуть спричинити процесуальних наслідків. Результатом виїмки є створення відповідних процесуальних документів — джерел доказів, а також введення їх до системи належно оформлених матеріальних об'єктів (предметів і документів), які мають усі необхідні за законом реквізити. Зрозуміло, що забезпечення правильного документування процесу та результатів здійснення цієї слідчої дії, надійне закріплення доказів та інших доказових даних мають важливе значення [7, с. 11].

Основним засобом фіксації виїмки є протоколювання. Протокол виїмки — одне з найважливіших джерел доказів. Ефективно проведена виїмка у разі неякісно складеного протоколу може втратити своє значення, дозволити особі, в якій вона проводиться, у подальшому оскаржити її. У протоколі зазначається коли, ким, де, в якій справі, у кого, у чийй присутності проведено виїмку, якими є її результати. Крім того, у протоколі детально викладаються відомості про вилучені предмети і місце їх перебування. Водночас ця інформація, крім протоколу, точно і наочно може бути зафіксована технічними засобами.

Так, згідно з ч. 6 ст. 114, ч. 1 ст. 851, ч. 1 ст. 852 КПК слідчому під час проведення різних слідчих дій, у тому числі й виїмки, надається право застосовувати кінозйомку, відеозапис, машинопис, звукозапис, стенографування і фотографування.

Про важливість і доцільність використання технічних засобів для фіксації процесу проведення виїмки неодноразово наголошувалося в юридичній літературі [8, с. 21]. З цього приводу поділяємо думку О.Р. Ратинова, який, зокрема зазначає: «...в деяких випадках знімок, зроблений при проведенні цієї слідчої дії, є джерелом доказових фактів» [9, с. 212]. Проте застосування певних технічних засобів для фіксації процесу виїмки є специфічним і не завжди доцільним. У зв'язку із цим слідчий зі спеціалістом повинні вирішити, який метод фіксації слід використовувати під час виїмки: фотографування чи відеозапис, що залежить від того, де проводиться виїмка і що потрібно виявити [10, с. 50].

Аудіовізуальні методи під час фіксації результатів виїмки можуть виявитися найбільш ефективними у тих випадках, коли словесний опис у протоколі вилучених предметів чи їх фотографування не забезпечують наочності. Проте перевагу потрібно надавати відеозапису, який дозволяє синхронно зафіксувати зображення та звук.

Відеозапис слід також використовувати для фіксації реакції особи, в якій проводиться виїмка, особливо у конфліктних ситуаціях: протидії виїмці, що характерно для випадку, коли у слідчого є точні дані про те, що у помешканні чи в іншому володінні особи є предмети (документи), які підлягають вилученню, але ця особа добровільно відмовляється їх видати. У такому разі виїмка проходить у складній обстановці, часто пов'язаній з потребою подолання активної протидії її проведенню, спробами знищити предмети і документи, які цікавлять слідство. Тому під час фіксації процесу виїмки

важливими для справи є встановлення і відображення факту навмисного застосування активної протидії особою, в якій проводиться виїмка.

Проведення виїмки готується і здійснюється з урахуванням місця, де вона повинна проводитися. Тактичні особливості залежать від характеру об'єктів, що вилучаються, та з урахуванням думки спеціалістів.

Зрозуміло, що одні прийоми ефективні у разі виїмки документів, другі — предметів, треті — знарядь злочину і цінностей. Однак існують загальні тактичні прийоми, що зберігають своє значення для будь-якого виду виїмки. Вони стосуються як підготовки до проведення виїмки (визначення місця, часу проведення, її учасників, особливостей об'єктів, що вилучаються, тощо), так і робочого етапу цієї слідчої дії. При цьому, звичайно, слід враховувати особливості слідчої ситуації, що склалася до моменту ухвалення рішення про виїмку, і ретельно обмірковувати питання про її учасників, раптовість проведення, застосування відеозапису — про все, що забезпечить її успішний результат.

Добровільна видача об'єктів не виключає проведення огляду чи обшуку того місця, де перебували видані об'єкти, тому що вилучатися можуть не тільки об'єкти, зазначені в постанові про проведення виїмки, а й ті, що мають значення для розслідуваної справи. У таких випадках виноситься додаткова постанова на місці виїмки. Крім того, вилученню підлягають предмети і документи, заборонені до обігу, незалежно від їх значення для цієї справи.

Якщо об'єкти, зазначені в постанові про проведення виїмки, виявлено, але добровільно не видано, слідчий здійснює їх примусове вилучення. Із цією метою він має право відкривати замкнуті сховища, не завдаючи їм пошкоджень (якщо це можливо). Якщо стає відомо, що ці об'єкти приховано, слідчий виносить постанову про обшук і проводить його негайно. А якщо є підстави вважати, що особа, яка перебуває у місці, де проводиться виїмка, ховає при собі необхідні для слідства об'єкти, її слід обшукати [11, с. 250—252].

Детальний огляд об'єктів, що вилучаються, проводиться на місці виїмки. При цьому слід точно описати їх індивідуальні ознаки у протоколі виїмки. Якщо для цього потрібні тривалий час і складні дослідження (іноді з тактичних міркувань деяких учасників виїмки бажано не інформувати про певні особливості предметів, що вилучаються), то їх детальний огляд проводиться в іншому місці. У цьому випадку огляд є самостійною слідчою дією [12, с. 109].

Деколи виїмку оформляють протоколом добровільної видачі, не виносячи при цьому спеціальної постанови. Така практика не відповідає вимогам закону.

Фіксація проведення виїмки потребує максимально повного і достовірного відображення всього змісту слідчої дії та результатів, яких при цьому досягнуто. Тактичні прийоми фіксації спрямовано на вибір або створення умов, що забезпечують максимально ефективно застосування відповідних криміналістичних засобів і методів використання доказової інформації в установлених законом формах.

Під час виїмки іноді важливе значення для справи має місце, де зберігався предмет [13, с. 81]. У таких випадках доцільно провести зйомку цього місця, підходів до нього.

У багатоепізодних справах, наприклад, коли розслідується справа про порушення права інтелектуальної власності групою осіб, під час виїмки доцільно проводити відеозапис для фіксації загального вигляду приміщення, дій слідчого,

що проводилися у цей час і пов'язані з вилученням предметів та фіксацією індивідуальних об'єктів, а також поведінки осіб, у яких проводилася виїмка.

На відеофонограмі та у протоколі слід зазначити загальні та окремі ознаки вилучених предметів (назва, розмір, форма, вага, колір, маркування, номери, пошкодження тощо). Завдання відеозапису полягає в тому, щоб зафіксувати характерні та індивідуальні ознаки вилученого предмета, відобразити ознаки та особливості, які дозволяють відрізнити його від інших схожих предметів, унеможливити підміну. У разі вилучення виробів з дорогоцінних металів у протоколі виїмки слід зазначити назву виробу, його родові та індивідуальні ознаки, колір або відтінок, розмір, кількість, особливості окремих частин (якщо є можливість — вагу і розмір кожної частини), наявність пробірних знаків (фігурного клейма і цифрових позначок проби). Усе це потрібно зафіксувати шляхом відеозапису або сфотографувати загальним планом, а потім кожний виріб окремо (за правилами детальної зйомки).

У разі виїмки продовольчих товарів у протоколі зазначають назву, вагу, кількість продуктів, їх стан, якість та упаковку, маркування, дату виготовлення тощо. На думку В.Ю. Шепітька, цих вимог слід дотримуватись і під час описання промислових товарів [14, с. 102]. Однак відобразити такі характеристики, як обсяг, стан і якість продуктів дуже складно шляхом опису у протоколі, тому для цього може бути застосовано фотографування або відеозапис. Під час вилучення однорідних предметів слід зазначати їх кількість, а якщо вилучаються цінні папери і гроші, — їх серії та номери, вартість та інші реквізити.

Крім того, за допомогою відеозапису під час проведення виїмки можуть бути наочно відображені негативні обставини: відсутність предметів, які, судячи з наявних відомостей, повинні бути у приміщенні, сліди предметів, що раніше перебували у приміщенні.

Застосування відеозапису може відіграти важливу роль під час виїмки зброї. За таких обставин слідчий зазначає у протоколі тип і вид зброї (холодна, вогнепальна, бойова, мисливська, спортивна, саморобна), систему (автоматична, напівавтоматична, нарізна, гладкоствольна), марку, номер, клеймо виробника. Наочне її відображення фіксується на фотознімках або відеофонограмі.

Окремої уваги потребує проведення виїмки за дорученням слідчого в порядку, передбаченому ст. 114, 118 КПК. У разі потреби проведення виїмки в установі, що знаходиться на значному віддаленні від місцезнаходження слідчого, вона може бути проведена шляхом надання доручення іншому слідчому, що працює у місці розташування цієї установи, для чого йому надається вся потрібна документація, а також стисла довідка про справу та підстава для проведення виїмки. Слідчий, який надає доручення, повинен обов'язково зазначити, що ця слідча дія має проводитися із застосуванням технічних засобів фіксації, зокрема відеозапису. Отримавши матеріали проведення такої виїмки, слідчий зможе наочно вивчити процес проведення слідчої дії без його участі.

Як зазначалося вище, під час проведення виїмки можна застосовувати і звукозапис, як технічний засіб, що замінює чорнові записи під час виїмки. Слідчий диктує в мікрофон те, що він міг би записати в чорнетці, а потім під час складання протоколу прослуховує фонограму. З тактичних міркувань такий прийом особливо зручний, коли виїмка проводиться в умовах, що ускладнюють ведення чорнових записів, а також тоді, коли особа, в якій проводиться виїмка, надає які-небудь

короткі пояснення, що повинні бути максимально точно записані у протоколі. Матеріали такого звукозапису доказового значення не мають, до справи вони не долучаються і використовуються слідчим як засіб, що розширює можливості пам'яті. Така фонограма може зберігатися у слідчого упродовж усього слідства, оскільки може виникнути потреба повторного прослуховування.

Підсумовуючи зазначене, можна дійти висновку, що проведення виїмки є однією з найскладніших слідчих дій, що потребують значних витрат часу, сил, засобів і знань слідчого. Фіксування перебігу цієї процесуальної дії іноді має вирішальне значення у справі. А отже, правильне визначення потрібних технічних засобів фіксації інформації і тактики їх застосування під час виїмки сприяє найбільш повному і точному відображенню дій усіх учасників цієї слідчої дії. Ефективним засобом впливу на учасників слідчої дії як у конфліктній, так і безконфліктній ситуаціях є відео- і звукозапис. Його застосування спрощує аналіз зібраних під час виїмки доказів у справі. Інформацію, зафіксовану технічними засобами, слідчий та інші учасники кримінально-процесуальної діяльності використовують під час досудового слідства та в суді для встановлення об'єктивної істини у справі.

Список використаної літератури

1. Сокиран М.Ф. Процесуальні і тактичні питання використання звуко-, відеозапису в кримінальному судочинстві України: дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Сокиран Михайло Федорович. — К., 2008. — 204 с.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України станом на 29.12.2010 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=1002-05>.
3. Строгович М.С. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР. Текст и постатейный комментарий / М.С. Строгович, Д.А. Карницкий ; под ред. Н.Я. Нехамкина. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР. — М., 1926. — 490 с.
4. Баев О.Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика : науч.-прак. пособ. / О.Я. Баев. — М. : Экзамен, 2003. — 432 с.
5. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С.А. Шейфер. — М. : Юрлитинформ, 2004. — 183 с.
6. Кузів О.М. Організація і тактика проведення виїмки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О.М. Кузів. — К., 2010. — 16 с.
7. Тертышник В.М. Обыск / В.М. Тертышник. — Харьков : Гриф, 1997. — 36 с.
8. Вагурина М.В. Криминалистическая фотография, киносъёмка и видеозапись : учеб. пособ. / Вагурина М.В., Волобуев Е.А., Егоров Н.Н. — М. : ВНИИ МВД России, 2005. — 29 с.
9. Ратинов А.Р. Обыск и выемка / А.Р. Ратинов / [под ред. и с предисл. А. И. Винберга]. — М. : Госюриздат, 1961. — 220 с.
10. Лапин С.Ю. Осмотр места преступления, обыск и выемка по делам о преступных нарушениях авторских и смежных прав / С.Ю. Лапин // Российский следователь. — 1999. — № 4. — С. 48—52.
11. Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов / [под ред. В. А. Образцова]. — М. : Юристъ, 1999. — 501 с.
12. Криминалистика : учеб. / [под ред. Р.С. Белкина, Г.Г. Зуйкова]. — Т. 2. — М. : НИИРИО Моск. ВШ МВД СССР, 1970. — 478 с.
13. Гончаренко В.Г. Науково-технічні засоби в роботі слідчого / В.Г. Гончаренко. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. — 208 с.
14. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підруч. / [за ред. В. Ю. Шепітька]. — Харків : Право, 1998. — 375 с.

УДК 343.982.4 : 343.51

О.М. Калужна, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка

ДОВЕДЕННЯ ІСТОТНОЇ СХОЖОСТІ ПІДРОБЛЕНИХ ГРОШОВИХ ЗНАКІВ ПРИ ПРОВАДЖЕННІ У СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ, ПЕРЕДБАЧЕНІ КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Наведено результати аналізу питання, чи є знання, на основі яких з'ясовується ступінь схожості підроблених банкнот (монет) з автентичними, загальновідомими; наведено способи та засоби доведення ступеня схожості.

Ключові слова: істотна схожість підроблених банкнот, загальновідомі факти, засоби доведення ступеня схожості підроблених грошових знаків.

Приведены результаты анализа вопроса, являются ли знания, на основании которых определяется степень сходства поддельных банкнот (монет) с аутентичными, общеизвестными; приведены способы и средства доказывания степени сходства.

The article deals with the results of the analysis of the question whether the knowledge on which the degree of similarity of counterfeit banknotes (coins) to the authentic is well-known. The ways and means of proving the degree of similarity are given.

Юридична наука, що об'єднує кримінальне право, процес та криміналістику, має переважно прикладне спрямування, зорієнтоване на точне засвоєння і відповідне практичне застосування чинних законів, їх окремих норм і положень. Головне в роботі оперативних співробітників, слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів та інших працівників юридичних служб — кваліфіковано, правильно і зі знанням справи застосувати певну норму права. На цьому ґрунтується вся практична юстиція. Її представники мають бути обізнаними у чинному законодавстві своєї сфери діяльності, у практиці його застосування та нормативних прогалинах.

Так, проаналізувавши чимало кримінальних справ про фальшивомонетництво, можна знайти невідповідності між метою та змістом ст. 199 Кримінального кодексу України (*далі — КК*) і правозастосовною практикою. Причиною цього є труднощі, що виникають під час здійснення переслідування і реалізації цієї норми на практиці, оскільки не всі передбачені нею ознаки складу злочину (зокрема істотна схожість підробок грошових знаків з оригіналами як ознака предмета злочину) можна успішно довести (пізнати), а наслідком — недостатня ефективність цієї норми під час досягнення цілей правового регулювання.

На практиці і в теорії є два протилежних підходи стосовно засобів доведення, за допомогою яких можна встановлювати ступінь схожості підроблених грошових знаків зі справжніми.

Один з відносно нових у криміналістичній літературі і непоширений у правозастосуванні, за якого «лише експерт-документаліст міг би кваліфіковано обґрунтувати висновок про ступінь схожості підроблених банкнот зі справжніми» [12, с. 7]. Цю думку ще у 1998 році висловив С.Ю. Петряєв за результатами спеціального дослідження. Пізніше цю думку було підтримано і розвинуто в іншому спеціальному дослідженні [7, с. 13], яке було проведено, виходячи з того, що для придатності до обігу підроблені грошові знаки іманентно повинні мати істотну схожість з автентичними за дизайном і загальнодоступними (видимими) елементами захисту. Тому на вирішення техніко-криміналістичної експертизи банкнот, сертифікатних державних цінних паперів пропонувалось два взаємопов'язаних питання [7, с. 13]:

– чи відповідає наданий на дослідження грошовий знак (цінний папір) за елементами дизайну і захисту справжнім грошовим знакам такого самого номіналу та року випуску (питання про підробку);

– якщо ні, то якою є якість відтворення на ньому елементів дизайну та органолептичних елементів захисту (питання про ступінь схожості).

Така ідея є не новаторською, а аналогією доведення факту придатності вогнепальної зброї до стрільби у справах про злочини, пов'язані зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими пристроями тощо (ст. 262—264 КК)¹.

Другий підхід домінує у практиці провадження у справах про злочини, передбачені ст. 199 КК, коли ступінь схожості підроблених грошових знаків недостатньо досліджено суб'єктами доведення, але оцінюється як достатній для фальшивомонетництва (це вказується у формулі кваліфікації інкримінованого злочину — ст. 199 КК). Таку практику підтримують і схвалюють окремі науковці. Так, Є.Г. Коваленко зазначає: «Інколи особи, які проводять доведення по кримінальній справі за поданням спеціалістів чи експертів, порушують питання, що не потребують застосування спеціальних знань, а можуть бути вирішені на основі загальновідомих знань чи життєвого досвіду. Так, невиправданими є такі випадки призначення експертизи, як наприклад, для визначення ступеня схожості фальшивої монети зі справжньою. Це питання повинно безпосередньо вирішуватися слідчим та судом» [8, с. 485]. Для підтвердження цього прикладу, що мав би наочно узгоджувати позицію процесуалістів щодо випадків недоцільності призначення експертизи, Є.Г. Коваленко наводить застереження Пленуму Верховного Суду України «про неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань» [14, с. 343].

При цьому виникає низка питань:

– чи дійсно слідчий та суд на основі загальновідомих знань, життєвого досвіду безпосередньо (без застосування спеціальних знань) можуть встановлювати ступінь

¹ У цій категорії справ відповідно до роз'яснень і рекомендацій Пленуму Верховного Суду України «основною характерною ознакою зброї є її призначення — ураження живої цілі, знищення чи пошкодження оточуючого середовища» (п. 3 постанови [13, с. 208]). Тому на балістичну експертизу чи експертизу вибухових пристроїв рекомендовано вносити два взаємопов'язаних питання (п. 10 [13, с. 209]): а) чи є наданий на дослідження предмет зброєю, вибуховим пристроєм тощо; б) якщо так, то який його технічний стан та чи придатний він до використання за цільовим призначенням: придатність до стрільби, вибуху.

схожості підробленої монети чи банкноти зі справжньою (*окрему, похідну обставину, що впливає з головної*);

– якщо так, то сам факт підробки монети, банкноти (*як головна, первинна обставина, що підлягає доведенню*) теж міг би і мав би встановлюватися у такий самий спосіб;

– яку роль у цьому випадку відведено техніко-криміналістичній експертизі.

Зрозуміло, що ці прості на перший погляд питання мають важливе теоретичне і практичне значення.

Вочевидь змістом загальновідомих знань, на основі яких можна встановлювати ступінь схожості підроблених грошових знаків зі справжніми, повинні б бути знання про те, як виглядають справжні гроші (про що нібито відомо всім). Тобто, це знання про:

– елементи дизайну і захисту грошових знаків (а кожний елемент дизайну фактично є елементом захисту);

– про спосіб їх розпізнання.

Відповідь на запитання, чи є ці знання загальновідомими, можна надати через такі припущення. Якби ці знання були загальновідомими, то до грошового обігу могли б потрапляти («просакувати»), як правило, тільки так звані суперпідробки², оскільки, знаючи елементи захисту банкнот і способи їх виявлення, населення розпізнавало б лише видимі елементи захисту і не пропускало до грошового обігу інших, менш якісних фальшивок. Водночас якщо ці знання не є загальновідомими, то населення не зможе відрізнити справжніх грошей від підроблених і фальшивку будь-якої якості сприйматиме за справжній платіжний засіб. Тоді навіщо державі витратитися на розвиток технологій захисту? Заради іміджу валюти? Життя не підтверджує ані першого, ані другого припущення. Насправді з обігу вилучаються підробки грошей різної якості. Річ у тім, що хоча усім і відомо як виглядають відповідні справжні банкноти та монети (адже кожна людина щоденно тримає їх у руках), однак не кожна людина знає бодай половину елементів захисту, за якими можна контролювати їх справжність.

На основі звичайних та наукових знань [5, с. 191] у кожної людини формується знання про те, як виглядають справжні банкноти та монети. Це — наслідок емпіричних спостережень і повсякденних узагальнень. Воно формується стихійно, джерелами є життєвий досвід, тобто ці знання є звичайним. «Наукові знання стають доступними людині тільки внаслідок пізнавальної діяльності на рівні теоретичного мислення, їхнє завдання — пояснити й осмислити факти. Саме тому цей вид знань пов'язаний зі спеціалізованою сферою діяльності людини» [5, с. 191]. Це властиво знанням про елементи захисту і про способи розпізнавання автентичності банкнот та монет. Останнє повно і систематизовано формується внаслідок професійного навчання чи роботи за певними спеціальностями (наприклад, через знання поліграфічних і технологічних процесів виготовлення документів суворого обліку, техніко-криміналістичного дослідження документів), а для масового свого поширення вимагає організованого навчання чи поглибленої самоосвіти.

² Схожі зі справжніми за композиційним складом паперу, фарб, за відтворенням чи імітацією текстури банкнотного паперу, рельєфу зображень (глибокого, високого друку, кіп-ефекту тощо), УФ та ІЧ-захисту, магнітних зображень.

Таким чином, *факт перший*: відповідаючи на запитання, чи є знання про захисні елементи грошових знаків і про спосіб їх розпізнавання загальновідомими, слід надати негативну відповідь, хоча держави (установи-емітенти) намагаються зробити їх такими за допомогою усіх можливих заходів. Так, для запобігання появі в обігу підробок емісійні банки надають своїм банкнотам таких ознак автентичності, які легко розпізнаються населенням, та проводять роз'яснювальну роботу. Зокрема, перед уведенням в обіг банкнот і монет нового зразка НБУ оприлюднює їх опис і розсилає зразки банкам-резидентам, центральним іноземним банкам, іншим установам [15]. Поінформованість громадян щодо елементів захисту грошей і способів їх розпізнавання — це складова комплексу заходів емісійних банків, спрямованих на профілактику фальшивомонетництва. Чим більше ознак захисту буде знати населення і відразу виявляти їх наявність на банкноті, тим більше це ускладнюватиме роботу фальшивомонетників.

У сучасній процесуальній літературі є категорія знань, що мають значення для справи, трактуються як загальновідомі факти [10, с. 47] і не підлягають доведенню [2, с. 63]. Загальновідомий факт визначають як «специфічний засіб доведення, який, будучи обставиною, що має значення для справи, через очевидність, загальне визнання і відсутність сумнівів в істинності не доводиться взагалі, або процес його доведення скорочено і полягає у підборі та оцінці з точки зору належності і значимості для обґрунтування висновків у справі» [10, с. 49]. При цьому трактування О.Р. Белкіним загальноновизнаного факту як обставини, що використовується учасниками процесу в «готовому вигляді», істинність якого «очевидна» і доведення якого вважається зайвим [2, с. 63], О.В. Левченко вважає прийнятним лише щодо одного виду загальновідомих фактів — так званих банальних істин: горілка — алкогольний напій, вода — мокра, вночі — темно тощо. Інші загальновідомі факти, на його думку, повинні досліджуватися [10, с. 48]. А отже, *факт другий*: ступінь схожості підробленого грошового знака (істотна чи неістотна) важко назвати «банальною істиною», про нього можна говорити лише внаслідок порівняльного дослідження підробки з оригіналом.

Факт третій: за результатами опрацювання матеріалів понад 200 кримінальних справ про злочини, передбачені ст. 199 КК, можна дійти висновку, що суб'єкти доведення ступінь схожості підробок трактують наче загальновідомий факт — він не досліджується (не пізнається), його оцінка в обвинувальних висновках і вироках не обґрунтовується (не мотивується). Фактично лише із самої кваліфікації вчиненого за ст. 199 КК злочину слід розуміти, що слідчий, прокурор, суд оцінюють ступінь схожості підробок як достатній внаслідок перебування їх в обігу, напевно, керуючись при цьому можливістю «бачити власними очима». І тільки в поодиноких випадках, коли судові експерти, використовуючи право на ініціативу (п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу»), у висновку вказують на істотну (суттєву) схожість досліджуваних банкнот зі справжніми (хоча їм і не ставили такого запитання), зазначена обставина обґрунтовується (дублюється) в обвинувальних висновках і вироках.

Водночас аналіз підходів для доведення ступеня схожості підроблених банкнот і монет має на меті не стільки «визначення точнішого», більш раціонального з точки зору процесу пізнання, скільки спричинений практичною потребою. Через відсутність доведення цієї обставини і трактування її як загальновідомого факту

суб'єкти доведення не завжди надають їй відповідну фактичним обставинам справи оцінку, внаслідок чого неправильно застосовують матеріальний закон. Переважна кількість вироків скасовується власне із зазначеної підстави з наступною перекваліфікацією на шахрайство (тобто у тій самій справі суди вищої інстанції роблять різні висновки: про низьку якість підробок та їх непридатність для перебування в обігу). Крім того, часто за однакових фактичних обставин справ суди виносять обвинувальні вирoki, в яких однотипні діяння отримують різну правову оцінку. Слід зазначити, що за однотипних фактичних обставин (як правило, коли підробки банкнот виготовлено струменево-крапельним способом і від справжніх банкнот вони відрізняються товщиною і фактурою паперу, кольором зображень, відсутністю рельєфного друку, водяних знаків, їхній збут здійснюється переважно у темну пору доби вуличним чи ринковим торговцям) різні судові рішення приймають як місцевий суд, так і Верховний Суд України [17; 18]. В одних випадках суди роблять висновки про невисокий ступінь схожості підробок і очевидну їх невідповідність справжнім грошам (ст. 190 КК), а в інших — вважають його достатнім для фальшивомонетництва (ст. 199 КК).

Як зазначає О.В. Левченко, «загальновідомість фактів дозволяє отримати однаковий висновок, який сформує у всіх учасників процесу єдине внутрішнє переконання, що має значення для прийняття процесуального рішення в справі» [10, с. 50]. Звідси, *факт четвертий*: якщо знання про дизайн і захист грошових знаків з однаковою глибиною мають усі суб'єкти доведення, то як пояснити їх різну оцінку щодо ступеня схожості підроблених банкнот за однотипних фактичних обставин справи?

Відтак, *факт п'ятий*: чи можливий підхід, коли доля обвинуваченого залежить від життєвого досвіду і глибини техніко-криміналістичних знань слідчого, прокурора, судді та чи допустима практика неоднакового притягнення до кримінальної відповідальності через довільну оцінку фактичних обставин справи з точки зору принципів об'єктивної істини, законності, рівності учасників процесу перед законом? Адже однопорядкові учасники процесу (підозрювані, обвинувачені, підсудні) рівні між собою у правах, у тому числі й у праві на правильну правову оцінку вчиненого [9, с. 77; 11, с. 50], тобто однакову кваліфікацію за однакових фактичних обставин³. Чи можна таку практику виправдати судовою дискрецією? Це саме той випадок, «коли надмірно широке судове спостереження призводить до суб'єктивізму, нехтування принципу рівності осіб перед законом і тоді про справедливість можна говорити лише умовно ...» [4, с. 421].

Факт шостий: чи досягається у такий спосіб мету правового регулювання? Кримінальний закон (ст. 199 КК) існує не як ізольоване явище правової дійсності, а є санкцією у структурі логічних правових норм, які, у свою чергу, є складовою частиною механізму правового регулювання:

- випуску та обігу національної валюти України;
- випуску та обігу державних цінних паперів;

³ Злочин, передбачений ч. 1 ст. 190 КК, — невеликої тяжкості, ч. 1 ст. 199 КК — тяжкий: не порівнюються вид і міра передбаченого покарання, різні строки судимості, можливість звільнення шахрая від кримінальної відповідальності (ст. 44—49 КК), наявність переваг в амністованого при виборі запобіжного заходу тощо. «Штучно створені органами юстиції фальшивомонетники», як правило, насправді не мають грошей на адвокатів, самостійно не оскаржують вирoki, що є єдиним шляхом до виправлення судової помилки і захисту свого права на справедливе судове рішення.

- випуску іноземними державами своєї валюти або групою держав — міжнародної валюти, її обігу на території України;
- випуску білетів державних лотерей.

Регулювання грошового обігу є метою та умовою забезпечення стабільності національної валюти як важливої передумови економічного зростання. Підроблені гроші та цінні папери спричиняють надлишок в обігу платіжних засобів, порушують баланс між товарною та грошовою масами, а отже, заважають державі здійснювати контроль за інфляцією, забезпечувати стабільність національної валюти. Примітивно підроблені банкноти за звичайних умов фактично не можуть завдати такої шкоди, адже через свої об'єктивні характеристики вони не можуть перебувати в обігу на рівні зі справжніми. Лише за сприятливих умов (темна пора доби, неухважність, поганий зір чи необізнаність потерпілого щодо того, як виглядають справжні банкноти) окремі громадяни можуть бути введені в оману. Отже, якщо метою ст. 199 КК є захист грошового обігу, то неякісно підроблені банкноти не є предметом фальшивомонетництва, і пов'язана з ними діяльність за наявності інших достатніх підстав може кваліфікуватися як шахрайство.

Тому підроблені грошові знаки повинні мати істотну схожість зі справжніми за формою і розмірами носія, графічною точністю, кольором і узгодженістю елементів дизайну та загальнодоступних⁴ захисних елементів. Це забезпечить їм можливість перебування в обігу на рівні зі справжніми грошовими знаками. Таке бачення вимог до схожості підробок було обґрунтовано у публікаціях раніше [6], зважаючи на те, що фальшивомонетник прагне підробити саме ті ознаки, за якими населення розпізнає справжні гроші, а саме:

- певні властивості спецапаперу, розміри;
- реквізити;
- асортимент графічних зображень, їх якість, виразність і топографія;
- водяні знаки, захисні нитки, видимі захисні волокна, кінеграми, суміщені зображення, зображення OVI, кіп-ефект, ізард;
- стійкість поліграфічних фарб до механічного впливу, температури, вологи, світла тощо.

При цьому достатньо, щоб схожість за загальнодоступними елементами захисту була істотною, оскільки, наприклад, читання мікродруку без засобів, що збільшують зображення, потребує особливої гостроти зору, яка не притаманна більшості людей; розміри банкноти, топографію зображень без метричних приладів абсолютно точно неможливо оцінити тощо. Громадяни здебільшого звертають увагу на сам факт присутності на грошових знаках елементів захисту, не аналізуючи їх якості.

Науковим підґрунтям зазначеного обсягу ознак є закономірності пізнавальних психічних процесів у людини. Науково доведено, що людина може відображати у своїй свідомості зовнішню дійсність за допомогою мозку і високорозвиненої нервової системи, яка забезпечує потрібні для цього складні фізіологічні процеси. Пізнавальна діяльність завжди розпочинається з чуттєвого відображення світу через відчуття та сприйняття [16, с. 185—186]. «У процесі сприйняття людина вирішує різні завдання пізнання предметів і явищ. Вищим ступенем пізнання є ототожнення одного предмета з іншим. Особливу роль у цих процесах відіграє пам'ять. Сприйняття,

⁴ Їх ще називають органолептичні, сенсорні, видимі або візуальні елементи захисту від підробки.

думки, почуття, бажання, рухи, дії, які мали місце у минулому досвіді людини, не зникають безслідно, а залишаються у вигляді тих чи інших уявлень. Наявність таких пізнавальних процесів у фізично і психічно здорової людини є загальновідомим і науково доведеним знанням. Ці властивості особистості суб'єкт доведення, інші учасники процесу сприймають апіорі... Ця обставина, як така, що має значення для справи, буде загальновідомим фактом, який доведенню не підлягає» [10, с. 53].

Отже, *факт сьомий*: якщо на підроблених банкнотах фальшивомонетникам вдалося зімітувати ознаки, за якими населення розпізнає справжні гроші (дизайн і загальнодоступні елементи захисту), то вони мають достатній ступінь схожості для того, щоб людина під час їх сприйняття визнала в них справжні гроші. І цей факт має сприйматися апіорі, він не потребує доведення і свідчить про те, що підробки мають реальну можливість перебувати в грошовому обігу наче справжні. Чим більше видів органолептичних захисних елементів відтворено, чим краща якість їх відтворення, тим більше шансів у підробленого грошового знака «протриматися на ринку» до моменту його виявлення та вилучення з обігу.

Аналіз наведених фактів доводить таке.

1. Без зміни у правозастосовній практиці підходу до доведення ступеня схожості підроблених грошових знаків проблема інкримінування ст. 199 КК так і залишиться невирішеною.

2. Ступінь схожості підроблених грошових знаків є обставиною, що має значення для встановлення істини у справах за ст. 199 КК. Його об'єктивне пізнання у кожній справі потребує спеціальних знань і процесуального доведення.

3. Вирішуючи питання, чи є ступінь схожості вилученого підробленого грошового знака зі справжнім достатнім для наявності (кваліфікації) фальшивомонетництва, у кожній справі суб'єкта доведення слід встановити, чи точно відтворено на ньому елементи дизайну та органолептичні елементи захисту (яка їх графічна точність, колір, топографія).

Вирішити останнє можна трьома способами.

Спосіб перший. Як відомо, слідчі, дізнавачі, прокурори, судді мають певні спеціальні знання (криміналістичні та інші, отримані під час професійної підготовки й набуті у процесі роботи за спеціальністю), які вони можуть використовувати під час провадження окремих слідчих чи судових дій. Без цих знань неможливий процес пізнання взагалі, і особа, яка здійснює доведення, не може ефективно виконувати свої обов'язки. Використовуючи свої вихідні знання у галузі криміналістичного дослідження документів, слідчий під час огляду повинен вміти встановити на сумнівних банкнотах чи монетах реквізити, елементи дизайну і захисту, які можуть бути з'ясовані *прямими*⁵ (сенсорними) методами криміналістичних досліджень, і

⁵ Слід звернути увагу на те, що класифікація усіх захисних елементів за способом їх виявлення і послідовністю процесу перевірки на автентичність на загальнодоступні та приховані збігається з класифікацією методів криміналістичних досліджень за критерієм можливості сенсорного сприйняття на прями та опосередковані. Прямі методи базуються на використанні в процесі дослідження тільки органів відчуттів людини, коли суб'єкт звичним для нього способом сприймає криміналістично значущу інформацію, яка здебільшого має видиму (зорову) природу. До процесу пізнання підключаються й інші органи відчуттів — дотик, зір, слух. Опосередковані методи — це криміналістичні методи та спеціальні методи інших наук, які застосовуються, коли сенсорних здібностей людського організму недостатньо для дослідження інформаційного поля речового доказу. Прямими також є методи, в яких технічні засоби використовуються лише для того, щоб збільшити розпізнавальну здатність органів відчуттів людини.

описати їх у протоколі. При цьому законодавством (ст. 191 Кримінально-процесуального кодексу України, далі — КПК) передбачено, що в певних випадках слідчий може запросити до участі в огляді спеціаліста (ст. 1281 КПК), який звертає його увагу на обставини, що мають значення для справи і яких слідчий, не маючи достатнього рівня спеціальних знань, може не помітити. Водночас вивчення матеріалів кримінальних справ за ст. 199 КК свідчить про те, що в окремих випадках вони містять протоколи огляду вилучених сумнівних банкнот з описом якості зображень елементів дизайну (схожість — відмінність), у тому числі органолептичних елементів. Це ще раз підтверджує висновок науковців-криміналістів про наявність істотної різниці між рівнем розвитку криміналістики, наданих нею практичних можливостей для виявлення, збирання і дослідження доказової інформації та фактичним застосуванням рекомендованих нею технічних засобів, прийомів і методів під час розслідування конкретних злочинів [1, с. 5].

Спосіб другий. Якщо слідчий під час слідчого огляду сумнівного грошового знака самостійно не виявив на ньому підроблених елементів дизайну та органолептичних елементів захисту, то відповідь стосовно цих фактів він може знайти у дослідницькій частині висновку експерта, навіть якщо таке запитання на експертизу не виносилось. У цій частині висновку експерт повинен детально описати перебіг та методи експертного дослідження, довідково-нормативні матеріали, наукове пояснення й оцінку встановлених фактів, які теж мають доказове значення [5, с. 202—203] і стали підставою для висновків (відповідей на поставлені перед експертом запитання).

Незалежно від казуїстики запитань, винесених на вирішення техніко-криміналістичної експертизи грошових знаків, експерт на першому етапі дослідження завжди вирішує основне питання, від чого залежить послідовність його подальшої роботи — щодо справжності наданої банкноти.

Під час дослідження наданих грошових знаків експерт використовує різні методи досліджень, що доповнюють один одного, починаючи з прямих (візуальних, сенсорних), неруйнівних, і закінчуючи більш складними.

Оглядаючи і попередньо досліджуючи банкноту в умовах денного освітлення, експерт виконує таку роботу:

- визначає кольорову гаму банкноти;
- фіксує номінал банкноти, серію, номер і розміри;
- оглядає можливі забруднення, складки, пошкодження з обох боків банкноти;
- читає всі тексти (можливі помилки), розглядає зображення та реквізити з метою встановлення їх наявності і топографії;
- визначає на дотик якість паперу банкноти, його жорсткість, тактильність рельєфних зображень.

Після цього банкноту досліджують у спрямованому світлі: на просвіт та у променях, що косо падають.

Огляд на просвіт дозволяє вивчити внутрішню структуру паперу, його щільність, однорідність, встановити наявність водяного знака, захисної стрічки, видимих захисних волокон, а також їх відповідність оригіналу за зовнішнім виглядом, формою, топографією.

Огляд у променях, що косо падають, дозволяє вивчити рельєфність паперу банкноти, виявити рельєфність окремих зображень і реквізитів, надрукованих

глибоким друком, ізард, кіп-ефект, овійай, голограми, кінеграми, інтерференційні оптичні зображення.

Для вивчення елементів та їх деталей, які неозброєним оком є непомітними або зовсім не розрізняються, застосовуються мікроскопічні методи. Огляд країв банкноти з використанням оптичних збільшувальних приладів може довести її кустарне виробництво чи факт склеювання з двох аркушів паперу. Огляд у відбитих УФ-променях дозволяє встановити наявність або відсутність люмінесценції паперу, захисних люмінесцентних волокон, стрічок чи зображень. За допомогою ІЧ-візуалізатора вивчається наявність і топографія метамерних фарб (прозорість і непрозорість фрагментів зображень в ІЧ-променях). За допомогою приладу для магнітного контролю встановлюється наявність магнетизму визначених фрагментів банкнот.

Останнім етапом дослідження банкнот є вивчення матеріалів: паперу (його композиції (складу за волокном), проклейки, оптичних властивостей тощо), фарб (фізико-хімічне та хімічне дослідження), матеріалів, якими відтворено чи зімітовано елементи захисту. Зазначені дослідження потребують знань у галузі хімії та фізики.

На думку О.В. Воробей, «остаточний висновок про фальшивість може бути сформульовано тільки тоді, коли вивчено весь комплекс захисних елементів, а не на основі однієї-двох ознак» [3, с. 92]. Однак на практиці виявляється, що експерти в описовій (дослідницькій) частині висновку не завжди повно викладають перебіг дослідження і встановлені факти, зокрема щодо наявності та якості відтворення чи імітації кожного захисного елемента. Водночас суб'єкти доведення не завжди вивчають описову частину висновку експерта (принаймні в обвинувальних вироках (висновках) не зазначаються мотиви оцінювання ступеня схожості підробок, що ґрунтуються на даних, викладених у цій частині висновку).

Спосіб третій. Якщо слідчому не вдалося самостійно з'ясувати ознаки, на яких ґрунтуватиметься переконання про ступінь схожості підробленої банкноти чи монети зі справжньою, доцільно на вирішення техніко-криміналістичної експертизи винести уточнююче запитання: чи відтворено або зімітовано на грошовому знаку органолептичні елементи захисту та елементи дизайну, яка їхня графічна точність, кольоропередача, топографія? Відмова у цій ситуації від такого запитання, на думку Ю.М. Грошевого і С.М. Стахівського, може призвести до слідчої чи судової помилки, за якими стоять людські долі [5, с. 195].

За таких умов висновок:

– не додасть дослідницької роботи експерту, адже ґрунтуватиметься на дослідженнях, які він і так здійснює для відповіді на основне запитання: справжній чи підроблений грошовий знак. Тобто воно не розширить предмета цієї експертизи, тому немає підстав для його неприйняття, хоча їх і не повинно бути, бо будь-які криміналістичні дослідження фальшивомонетництва (наукові і практичні) повинні проводитися в інтересах завдань кримінального процесу;

– гарантуватиме повноту викладення у висновку експерта результатів дослідження про схожість чи відмінність елементів дизайну наданого на експертизу грошового знака і про встановлення наявності (відсутності) та якості відтворення кожного захисного елемента;

– розширить пізнавальні можливості слідства (суду) і сприятиме дослідженню доказів в обсязі, потрібному для формування достовірних висновків щодо придатності підробленого грошового знака до обігу.

Висувати зазначене запитання на вирішення експертизи чи ні, залежить від волевиявлення особи, яка веде процес. Таке запитання, як правило, доцільно ставити тоді, коли правильне з'ясування зазначених у ньому фактів неможливе без допомоги осіб, які володіють спеціальними знаннями та методами техніко-криміналістичного дослідження документів. Звичайно, маючи певні знання, слідчий може і сам дослідити ступінь схожості підробок під час їх огляду, проте зрозуміло, що рівень його знань не відповідає рівню знань експерта-документаліста. Тому винесення цього питання на вирішення експертизи у такому випадку забезпечувало б надійність і переконливість результатів пізнання, а дослідження в межах експертизи не призвело б до розширення меж доведення та до виконання будь-яких процесуальних дій, витрат часу, затягування строків розслідування і судового розгляду справи, не ускладнило б перевірку обґрунтованості рішень слідчого та суду. Така практика — це застосування найбільш ефективного і водночас економічного засобу доведення. Відкидати чи ігнорувати цей засіб доведення нелогічно, а висновки експерта щодо наведеного раніше запитання разом з іншими доказами (речовими, свідченнями обвинуваченого, свідків) були б підґрунтям для формування у слідчого та суду переконання про потенційну придатність підробленої банкноти (монети) сприйматися за дійсну та перебувати в обігу на рівні зі справжніми.

Розглянуті у статті питання і висловлені пропозиції сприятимуть ефективному правозастосуванню ст. 199 КК, а також реалізації підозрюваними, обвинуваченими, підсудними права на захист.

Список використаної літератури

1. *Бахін В.П.* Теоретичні, інформаційні та організаційні проблеми забезпечення розкриття та розслідування злочинів / В.П. Бахін, В.К. Лисиченко // Теоретичні та практичні проблеми використання можливостей криміналістики і судової експертизи у розкритті й розслідуванні злочинів. — К. : УАВС, 1996.
2. *Белкин А.Р.* Теория доказывания / А.Р. Белкин. — М., 1999.
3. *Воробей О.В.* Криміналістичне дослідження паперових грошей : посіб. / О.В. Воробей. — К. : НАВС України, 2003. — 180 с.
4. *Грищук В.К.* Тлумачення і конкретизація кримінально-правової норми як форми реалізації судового угляду (розсуду) / В.К. Грищук, В.С. Канцер // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2000. — Вип. 35. — С. 417—423.
5. *Грошевий Ю.М.* Докази і доказування в кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. / Ю.М. Грошевий, С.М. Стахівський. — К. : КНТ, 2006. — 272 с.
6. *Калужна О.М.* Підроблені гроші, державні цінні папери, білети державних лотерей: питання ознак та якості підробленості // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2005. — Вип. 40. — С. 342—351.
7. *Калужна О.М.* Криміналістична характеристика фальшивомонетництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О.М. Калужна. — К., 2007. — 20 с.
8. *Коваленко Є.Г.* Теорія доказів у кримінальному процесі України : підруч. / Є.Г. Коваленко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 632 с.
9. *Кримінально-процесуальне право України* : підруч. / [за заг. ред. Ю.П. Аленіна]. — Харків : Одиссей, 2009. — 816 с.
10. *Шевченко О.В.* Общеизвестные факты как средства уголовно-процессуального доказывания / О.В. Шевченко // Государство и право. — 2002. — № 8. — С. 47—54.

11. Назаров В.В. Кримінальний процес України : підруч. / В.В. Назаров, Г.М. Омеляненко. — К. : Юридична думка, 2005. — 548 с.
12. Петряєв С.Ю. Криміналістичне дослідження підроблених іноземних паперових грошей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / С.Ю. Петряєв. — К., 1998. — 14 с.
13. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 3 «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» / Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : навч.-практ. посіб. — Львів : Ліга-прес, 2008. — С. 207—212.
14. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» / Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : навч.-практ. посіб. — Львів : Ліга-Прес, 2008. — С. 343—349.
15. Постанова Правління Національного банку України від 17 листопада 2004 р. № 547 «Про затвердження Правил визначення платіжності та обміну банкнот і монет Національного банку України», зареєстрована в Міністерстві юстиції України 06.12.2004 за № 1549/10148 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 49. — С. 68.
16. Психологія : підруч. / [Трофімов Ю.Л., Рибалка В.В., Гончарук П.А. та ін.] ; за ред. Ю.Л. Трофімова. — [3-є вид.]. — К. : Либідь, 2001. — 560 с.
17. Ухвала Судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду України від 03.10.2000 // Рішення Верховного суду України. — 2001.
18. Ухвала Судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду України від 01.03.2001 // Рішення Верховного Суду України. — 2002.

УДК 343.985.2

А.В. Дроздов, преподаватель
Академии МВД Республики Беларусь

ПРЕДМЕТ ДОКАЗЫВАНИЯ ПО ДЕЛАМ О РАЗБОЯХ

Проанализированы теоретические разработки по вопросу конкретизации ряда обстоятельств, подлежащих доказыванию, и их классификации по делам о разбоях. Раскрыта значимая и актуальная проблема, свидетельствующая о наличии следственных ошибок, приводящих к изменению квалификации при рассмотрении уголовных дел в суде. Предложен уточненный предмет доказывания по делам данной категории и перечень обстоятельств, которые необходимо установить на стадии возбуждения уголовного дела для правильной квалификации этого деяния.

Ключевые слова: разбой, предмет доказывания, обстоятельства, подлежащие доказыванию, квалификация деяния.

Проаналізовано теоретичні розробки з питання конкретизації низки обставин, які підлягають доведенню, та їх класифікації у справах про розбої. Розкрито значущу та актуальну проблему, що свідчить про наявність слідчих помилок, які призводять до зміни кваліфікації при розгляді карних справ у суді. Запропоновано уточнений предмет доведення у справах цієї категорії та перелік обставин, які потрібно встановити на стадії порушення кримінальної справи для правильної кваліфікації цього діяння.

The article describes the theoretical concepts of the issue about specification range of circumstances which undergo proving, and their classification in robbery cases. The significant and urgent problem was revealed. It indicated the presence of investigative errors that lead to a change in qualifications in criminal cases in court. It is also proposed a refined view of proof in cases of this category and a list of circumstances which must be installed on the stage of criminal proceedings for the proper qualification of this act.

Изучение следственно-судебной практики по делам о разбоях показало, что среди наиболее типичных проблем следует назвать следственные ошибки, связанные с неисследованием всех обстоятельств, подлежащих доказыванию, которые не всегда могут быть устранены в судебном заседании. Это, в свою очередь, становится причиной негативного отношения участников уголовного процесса к органам предварительного расследования. Данное обстоятельство подтверждает актуальность исследования, направленного на совершенствование имеющихся криминалистических рекомендаций, которые позволят определить предмет доказывания по делам данной категории.

Ученые, занимающиеся методикой расследования разбоев, к вопросу определения предмета доказывания подходят по-разному. Одни — лишь касаются этого аспекта проблемы, другие — систематизируют предмет доказывания по данной категории дел, третьи — рассматривают обстоятельства, подлежащие

доказыванию, в виде вопросов, которые следует выяснить при допросе того или иного участника уголовного процесса.

Первая группа авторов в своих исследованиях либо ограничивается указанием на значение обстоятельств с целью установления истины по делу, либо рассматривает их через призму криминалистической характеристики этого вида преступлений.

В диссертации М.А. Берестнева вопрос об обстоятельствах, подлежащих доказыванию, непосредственно не рассматривался, но прослеживается взаимосвязь между обстоятельствами и криминалистической характеристикой нападения организованных преступных групп на автодорогах вне населенных пунктов с целью завладения личным имуществом. Так, автор приводит подробную характеристику действия преступников по подготовке к преступлению данного вида. К ним относятся:

- изучение участка автодороги;
- сбор сведений о предмете посягательства;
- создание условий для нахождения интересующего преступников имущества в месте планируемого нападения в определенное время;
- поиск интересующей преступников жертвы, сбор информации о ней;
- выбор мест, где могут удерживаться потерпевшие, и другие [1, с. 16].

С.Г. Закиров, не выделяя определение перечня обстоятельств, подлежащих доказыванию, как самостоятельную задачу диссертационного исследования, анализирует те обстоятельства, которые необходимо выяснить при изучении приостановленных дел о разбоях, например:

- все ли очевидцы данного преступления допрошены и есть ли возможность установить дополнительных свидетелей;
- какие недостатки и ошибки допущены при производстве первоначальных следственных действий;
- какие версии были выдвинуты, какова полнота их проверки;
- каковы результаты помощи общественности и т. п. [2, с. 16].

Следующая группа ученых (Н.Г. Шурухнов, Р.С. Белкин, В.Я. Колдин, И.М. Лузгин, В.А. Образцов, П.Т. Скорченко и другие), осознавая значение обстоятельств, подлежащих доказыванию, для всестороннего, полного и объективного расследования разбоев, внесла определенный вклад в конкретизацию перечня обстоятельств и их классификацию.

Так, Н.Г. Шурухнов при расследовании рассматриваемой категории преступлений предлагает установить следующие обстоятельства:

- имел ли место факт разбоя; если да, то где и когда совершено преступление;
- каков способ совершения преступления;
- каков круг лиц, располагающих интересующей следователя информацией о разбое и виновных в его совершении;
- кто совершил разбой; если это группа лиц, то кто входил в ее состав, и в чем конкретно выразалось участие каждого; как характеризуются обвиняемые по месту жительства и работы (учебы);
- кто стал жертвой нападения (материальное положение, наличие виктимного поведения); какие последствия для жизни и здоровья потерпевшего повлекло преступление;

– что похищено в результате совершения преступления, кому принадлежит похищенное имущество; где оно находилось; каковы каналы его сбыта;

– какие меры следует принять для возмещения потерпевшему материального ущерба;

– каковы причины и условия совершения преступления; какие меры следует принять для их устранения [3, с. 592—593].

В.И. Комиссаров дополняет данный перечень:

– каким образом преступник проник в жилое или нежилое помещение и как покинул его;

– если в ходе преступления применялось оружие (огнестрельное, холодное, химическое, газовое), то кому оно принадлежит, где, когда и у кого оно было приобретено или изъято [4, с. 498—499].

А.Г. Филиппов предмет доказывания дополняет следующими обстоятельствами:

– предшествовала ли преступлению подготовка; какая именно, когда она проводилась и с кем;

– были ли нападавшими совершены другие преступления; какие именно, когда и где [5, с. 355].

И.М. Лузгин предлагает учитывать следующие обстоятельства:

– использовал ли преступник (и какие именно) приемы для сокрытия преступления: маскировал ли внешность, менял ли одежду, уничтожал ли (и как именно) следы преступления, инсценировал ли другое преступление;

– мотив и цель разбоя; на похищение какого имущества был направлен умысел преступника, как и под чьим влиянием он формировался [6, с. 415—417].

П.Т. Скорченко также предлагает расширить перечень обстоятельств, подлежащих доказыванию по делам о разбоях, добавив в него следующие:

– при каких обстоятельствах потерпевший увидел преступника, не заметил ли он, чтобы за ним кто-то следил;

– оказывал ли потерпевший сопротивление, в чем оно выразилось, какие повреждения могли остаться на теле или одежде преступника;

– не сохранился ли у потерпевшего материал, из которого были изготовлены похищенные вещи, не остались ли от этих вещей какие-либо части (ремешок от часов, ручка от вырванной сумки, клочки ткани или меха, из которых был изготовлен головной убор или пальто) [7, с. 474].

В.А. Образцов, исследуя проблему методики расследования разбоев, выделяет три группы различных обстоятельств, подлежащих установлению и доказыванию. По его мнению, первую группу формируют обстоятельства, связанные с поведением преступника в условиях совершения преступления, вторую — обстоятельства предкриминального характера, и, наконец, третью — обстоятельства посткриминального характера [8, с.71—72].

Д.Н. Балашов полагает, что составляющие предмет доказывания обстоятельства (согласно ст. 161—162 Уголовно-процессуального кодекса РФ, далее — УПК), которые выясняются у допрашиваемых, с обстоятельствами, имеющими криминалистическое значение, группируются следующим образом:

– вопросы об обстоятельствах и обстановке, в которой совершено преступление, включая действия потерпевшего и преступника, непосредственно предшествовавшие нападению, во время и сразу после него;

– вопросы о приметах преступника [9, с. 382].

Е.Б. Серова предлагает более детально рассматривать предмет доказывания по разбоям через призму обстоятельств, подлежащих доказыванию и указанных в УПК РФ, а именно:

- кто является потерпевшим;
- кому причинен вред, его характер и размер;
- обстоятельства, связанные с преступлением (время, место, способ и другие обстоятельства совершения преступления);
- виновность лица, форма его вины и мотивы, в том числе момент возникновения умысла;
- обстоятельства, характеризующие личность обвиняемого;
- обстоятельства, исключающие преступность и наказуемость деяния;
- обстоятельства, смягчающие и отягчающие наказание;
- обстоятельства, которые могут повлечь за собой освобождение от уголовной ответственности и наказания;
- обстоятельства, способствующие совершению преступления [10, с. 132—133].

Р.С. Белкин для классификации обстоятельств, подлежащих доказыванию по делам о разбоях, применил подход, соответствующий составу преступления. Он выделял следующие виды обстоятельств:

- по субъекту преступления;
- по субъективной стороне;
- по объекту преступления;
- по объективной стороне [11, с. 696].

Другие исследователи (Е.П. Ищенко, Л.Я. Драбкин, В.Н. Карагодин, В.Я. Колдин, И.В. Тушитина и др.) рассматривают обстоятельства, подлежащие доказыванию, через призму вопроса того или иного участника уголовного процесса [12, с. 241—243; 13, с. 493—497; 14, с. 685-687; 15, с. 628—629].

Приведенные перечень и классификации обстоятельств, подлежащих доказыванию по делам о разбоях, несомненно, способствуют осуществлению эффективного противодействия данному виду преступлений, однако не исключают ошибок, допускаемых на практике.

Анализ уголовных дел показывает, что следователи при расследовании разбоев в большинстве своем правильно и в полном объеме выясняют обстоятельства, подлежащие установлению и доказыванию.

Однако встречаются случаи, когда обстоятельства, установление которых влияет на правильную квалификацию деяния, выпадают из поля внимания следователей и остаются либо недоказанными, либо выясненными не в полной мере. Это приводит к изменению квалификации деяния при рассмотрении уголовных дел в суде. Для примера: гр. Г. и гр. С. обвинялись в том, что, действуя в группе, с применением насилия, опасного для жизни и здоровья, выразившегося в нанесении удара по голове и множественных ударов по различным частям тела гр. Д., похитили имущество, то есть совершили преступление, предусмотренное ст. 207 Уголовного кодекса Республики Беларусь (далее — УК Республики Беларусь) (разбой). При расследовании указанных деяний следователь ограничился диагнозом, поставленным потерпевшему лечащим врачом, а суд ограничился заключением эксперта, в котором диагноз «закрытая черепно-мозговая травма

легкой степени, сотрясение головного мозга» экспертной оценке не подвергался. Это привело к ошибкам в квалификации деяния: вместо ч. 2 ст. 207 УК Республики Беларусь (разбой) — ч. 2 ст. 206 УК Республики Беларусь (грабеж) [16].

Следующий пример свидетельствует о неполном установлении обстоятельств, связанных с угрозой применения физического насилия. Так, ранее судимый гр. У. обвинялся в том, что он с целью удержания похищенного имущества угрожал применением насилия, выразившегося в угрозе применения ножа. В ходе судебного разбирательства было установлено, что металлическая деталь, которую обвиняемый использовал в качестве орудия преступления, при его личном обыске, а также осмотре места происшествия не изымалась и вещественным доказательством не признавалась. Не исследовались и обстоятельства, связанные с восприятием потерпевшими реальности применения ножа. В итоге данное обстоятельство в полной мере не было исследовано, что и привело к перекалфикации деяния с разбоя на грабеж [17].

Для объективного и всестороннего рассмотрения дела в суде и вынесения справедливого приговора имеет значение также установление обстоятельств, обеспечивающих разграничение совокупности преступлений. Для примера: гр. Г. и гр. К. обвинялись в том, что с целью непосредственного завладения имуществом применили насилие, опасное для жизни и здоровья потерпевшего гр. П., причинив ему менее тяжкие телесные повреждения. При рассмотрении дела суд установил, что гр. Г. избил потерпевшего из хулиганских побуждений, при этом умысел на завладение имуществом отсутствовал, после чего, воспользовавшись беспомощным состоянием потерпевшего, вместе с гр. К. похитил его имущество [18].

Примеры из практики наглядно демонстрируют, что следователи нуждаются в научно-обоснованных рекомендациях по установлению обстоятельств, обеспечивающих всестороннее, полное и объективное расследование разбоев, особенно тех из них, которые имеют значение для правильной квалификации деяния.

Целесообразно предложить уточненный предмет доказывания по делам о разбоях, включающий в себя следующую систему обстоятельств, подлежащих доказыванию:

– общие (ст. 89 Уголовно-процессуального кодекса Республики Беларусь, далее — УПК Республики Беларусь): наличие общественно опасного деяния, предусмотренного уголовным законом (время, место, способ и другие обстоятельства его совершения);

– виновность обвиняемого в совершении преступления;

– обстоятельства, влияющие на степень и характер ответственности обвиняемого (смягчающие и отягчающие ответственность, характеризующие личность обвиняемого), в том числе закономерно связанные с ними специальные обстоятельства, влияющие на квалификацию деяния (применялось ли в отношении потерпевшего насилие, в какой форме (психическое или физическое), и не повлекло ли оно причинения ему тяжких телесных повреждений);

– связано ли насилие с завладением имуществом либо с понуждением потерпевшего к возврату долга или применялось с иной целью (например, из хулиганских побуждений);

– являлось ли насилие опасным для жизни и здоровья;

- имела ли место угроза насилием, и какова оценка потерпевшим реальности ее исполнения;
- предполагалась ли передача требуемого имущества либо исполнение угрозы насилием немедленно или в будущем;
- находился ли потерпевший в момент завладения имуществом в состоянии сознания, а если нет, то воспринимал ли виновный такое состояние как сознательное;
- имело ли место преодоление преграды (путем взлома дверей, отпирания замка, разбития оконного стекла и т. д.) для проникновения в жилище;
- происходило ли проникновение в жилище против воли лиц, проживающих в нем;
- в случае если преступник (преступники) проник в жилище путем свободного доступа, то не сформировался ли у него (у них) умысел на похищение до момента проникновения; был ли умысел на завладение имуществом в крупном или особо крупном размере;
- имел ли место предварительный сговор лиц, совершивших разбой, не составляли ли они преступную группу, какова степень ее организованности;
- предшествовали ли разбою другие хищения либо совершение виновным преступлений, предусмотренных ст. 294, ст. 323, ст. 327 и ст. 333 УК Республики Беларусь, не снята ли (не погашена ли) судимость, а также каковы причины и условия, способствующие совершению преступления (ст. 90 УПК Республики Беларусь).

При этом для возбуждения уголовного дела необходимо установить следующие обстоятельства:

- имело ли место завладение чужим имуществом;
- применялось ли в отношении потерпевшего насилие, если применялось, то в какой форме (психическое или физическое) и не связано ли оно с причинением ему легких телесных повреждений, повлекших кратковременное расстройство здоровья, и более тяжелых повреждений;
- если потерпевшему были причинены легкие телесные повреждения, не повлекшие кратковременного расстройства здоровья, то применялся ли при этом способ, опасный для жизни и здоровья (вызвало ли насилие потерю сознания, тошноту, рвоту, которые свидетельствуют о сотрясении мозга либо асфиксии, и т. п.);
- была ли угроза насилием, какова оценка потерпевшим реальности ее исполнения.

Предложенная классификация предмета доказывания имеет целевую направленность на сокращение количества следственных и судебных ошибок, допускаемых при квалификации деяния.

Список использованной литературы

1. Берестнев М.А. Методика расследования разбойных нападений на автодорогах вне населенных пунктов, совершаемые организованными преступными группами : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. «Криминальный процесс и криминалистика, судебная экспертиза» / М.А. Берестнев. — Краснодар, 2010. — 27 с.
2. Закиров С.Г. Организация деятельности следователя по раскрытию приостановленных уголовных дел о грабежах и разбоях : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.09. «Криминальный процесс и криминалистика, судебная экспертиза» /

С.Г. Закиров. — Самара, 2007. — 21 с.

3. *Шурухнов Н.Г.* Криминалистика : учеб. / Н.Г. Шурухнов. — 2-е изд., исправл. и доп. — М. : Эксмо, 2008. — 720 с.

4. *Комиссаров В.И.* Методика расследования грабежей и разбойных нападений / В.И. Комиссаров // Криминалистика : учеб. / Э.У. Бабаева ; под ред. Е.П. Ищенко. — М. : Элит, 2008. — 686 с.

5. *Филиппов А.Г.* Методика расследования разбойных нападений и грабежей / А.Г. Филиппов // Криминалистика : учеб. / В.В. Агафонов ; под ред. А.Г. Филиппова. — М. : Высшее образование, 2008. — 441 с.

6. *Лузгин И.М.* Расследование грабежей и разбоев / И.М. Лузгин // Криминалистика : учеб. / П.Н. Аленичев ; под ред. Р.С. Белкина. — М. : Юрид. л-ра., 1986. — 544 с.

7. *Скорченко П.Т.* Расследование отдельных видов общеуголовных преступлений, связанных с завладением имуществом / П.Т. Скорченко // Криминалистика : учебн. / Е.Н. Викторовова ; под ред. В.А. Образцова. — М. : Юрист, 1995. — 592 с.

8. *Образцов В.А.* Криминалистика : курс лекций / В.А. Образцов. — М. : Ассоциация работников правоохранительных органов Российской Федерации, 1996. — 448 с.

9. *Балашов Д.Н.* Криминалистика : учеб. / Балашов Д.Н., Балашов Н.М., Маликов С.В. — М. : Инфра, 2005. — 503 с.

10. *Серова Е.Б.* Методика расследования грабежей и разбоев / Е.Б. Серова // Курс криминалистики : в 3 т. / В.А. Абаканова ; под ред. О.Н. Коршуновой, А.А. Степанова. — СПб. : Пресс, 2004. — Т. 3 : Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений. — 573 с.

11. *Криминалистика* : учеб. / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Российская Е.Р.]. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2008. — 944 с.

12. *Ищенко Е.П.* Криминалистика : краткий курс / Е.П. Ищенко. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Инфра, 2009. — 320 с.

13. *Драбкин Л.Я.* Криминалистика : учеб. / Л.Я. Драбкин, В.Н. Карагодин. — М. : Проспект, 2007. — 672с.

14. *Колдин В.Я.* Расследование хищений личного имущества / В.Я. Колдин // Криминалистика: информационные технологии доказывания / А.И. Баянов ; под ред. В.Я. Колдина. — М. : Зерцало, 2007. — 752 с.

15. *Тушитина И.В.* Расследование грабежей и разбойных нападений / И.В. Тушитина // Криминалистика : учеб. для студентов вузов / Т.В. Аверьянова ; под ред. А.Ф. Волынского, В.П. Лаврова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Закон и право, 2008. — 943 с.

16. *Архив суда Ленинского района г. Минска за 2007 г.* — Уголовное дело № 1/786.

17. *Архив суда Октябрьского района г. Минска за 2009 г.* — Уголовное дело № 1/31.

18. *Архив суда Октябрьского района г. Минска за 2010 г.* — Уголовное дело № 1/24.

УДК 343.982.4

Л.Л. Патик, викладач кафедри
криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

СПІВВІДНОШЕННЯ СЛІДЧОГО ТА ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАСПОРТА ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ

Визначено види досліджень, які може проводити слідчий під час огляду документів (паспортів), встановлено фактори, що впливають на якість проведення таких досліджень, наведено порівняльний аналіз слідчого та експертного дослідження паспорта громадянина України. Охарактеризовано етапи слідчого огляду паспорта, зазначено їх особливості, визначено межі застосування методів попереднього дослідження.

Ключові слова: слідчий, експерт, слідчий огляд документів, огляд паспорта, попереднє дослідження, експертне дослідження паспорта.

Определены виды исследований, которые может проводить следователь при осмотре документов (паспортов), установлены факторы, влияющие на качество проведения таких исследований, приведен сравнительный анализ следственного и экспертного исследования паспорта гражданина Украины. Охарактеризованы этапы следственного осмотра паспорта, указаны их особенности, определены границы применения методов предварительного исследования.

The article describes the types of research which can be provided by the coroner during the inspection of documents (passports) and the factors which influence on the quality of such research. The comparative analysis of expert investigation of the passport of Ukrainian citizen is given. The stages of the passport examination, their peculiarities, limits of using the methods of previous research are summarized.

Вже тривалий час в Україні спостерігається збільшення кількості злочинів, пов'язаних з незаконним оформленням кредитів на житло, що здійснюються завдяки підробленню паспорта громадянина України. Давно відомо, що цей документ не надійно захищено від підроблення, злочинці якісно відтворюють його засоби захисту, які користуються доступністю і відкритістю потрібної інформації.

Підроблені документи здебільшого залишаються невиявленими, оскільки спочатку потрапляють до рук звичайних працівників державних та недержавних установ, слідчих, співробітників державтоінспекцій, паспортних, патрульно-постових та інших підрозділів органів внутрішніх справ, і тільки у разі явно вираженого підроблення — до рук спеціалістів.

Ця проблема бере початок з можливостей осіб, які перевіряють паспорти у громадян. Під час проведення попереднього дослідження паспорта слідчий повинен чітко відмежовувати його від експертного, оскільки допущення однієї помилки

може спричинити втрату або пошкодження речового доказу. Тому порушення питання щодо співвідношення слідчого та експертного дослідження паспортів є досить актуальним.

На різних етапах розвитку суспільства проблема огляду документів привертала увагу вчених В.Л. Беляєвського, Г.О. Беляєву, О.Ю. Браїчевського, В.П. Власова, Н.М. Зюськіна, О.М. Глотова, В.П. Колмакова, П.Г. Кулагіна, О.А. Леві, В.І. Малікова та багатьох інших.

Паспорт громадянина України належить до окремої групи документів, наділених спеціальними засобами захисту, і потребує особливого поводження під час його слідчого та експертного дослідження, а отже, й окремого вивчення.

Мета статті — визначити види досліджень, які може проводити слідчий, встановити фактори, що впливають на їх якість, а також провести порівняльний аналіз слідчого та експертного дослідження паспорта громадянина України.

Одним з базових понятійних термінів у справі дослідження документів є «огляд» — обстеження з метою перевірки, контролю, виявлення чого-небудь недозволеного тощо [1, с. 658]. У коментарі до Кримінально-процесуального кодексу України огляд тлумачиться як слідча дія, що проводиться з метою одержання доказів шляхом візуального спостереження і дослідження слідів злочину та інших матеріальних джерел доказової інформації [2, с. 639]. В енциклопедичних виданнях цей термін визначається як «слідчий огляд» і означає слідчу дію, яка здійснюється з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки події та обставин, які мають значення для справи [3, с. 565].

Одним з різновидів слідчого огляду є огляд документів — дія, під час якої виявляються і фіксуються такі ознаки, які надають документам статусу речових доказів [4, с. 153].

У криміналістичній літературі слідчий огляд документів трактується як:

- спосіб збирання документів;
- метод попереднього дослідження.

Огляд як спосіб збирання документів полягає у виявленні та вилученні слідчим документів під час проведення слідчої дії з подальшим описом у протоколі. Огляд як метод попереднього дослідження — це самостійна слідча дія, об'єктами дослідження якої є документи, одержані під час проведення інших слідчих дій, подані учасниками процесу або витребувані слідчим. Такий огляд проводиться у кабінеті слідчого в присутності понятих [5, с. 211], тобто слідчий сам проводить дослідження з метою виявлення ознак підроблення реквізитів документа.

Серед усіх документів особливу увагу привертають особисті документи, зокрема паспорти, оскільки їх підроблення становить підвищену небезпеку для держави та громадян.

Криміналіст Уільсон Реджинальд Херрісон рекомендує під час огляду документів використовувати дослідження:

- запаху (слід помістити документ в ємність і підігріти, зважаючи на те, що папір має властивість поглинати сильні запахи, такі як парфуми, пліснява);
- розміру паперу (порівняння отриманих результатів зі стандартами);
- відбитків на документі печаток і штампів, машинописного та рукописного текстів тощо;
- перегинів і складок (для виявлення дописок та імітації старіння);

- підчищень, витравлень тощо (з використанням проникаючого освітлення);
- поверхонь документа;
- наявних слідів (плям, тріщин тощо);
- тексту документа (для визначення логічної послідовності викладення змісту, наявності орфографічних помилок, вивчення та порівняння частин тексту між собою за змістом, кольором барвників тощо) [6, с. 32—33].

У сучасній криміналістиці розроблено методику слідчого дослідження документів, яка передбачає три етапи [5, с. 221]:

- 1) вивчення змісту документа;
- 2) дослідження зовнішніх ознак із застосуванням технічних засобів;
- 3) процесуальне оформлення результатів огляду.

Експертне дослідження складається з інших послідовних етапів (стадій): підготовчого; роздільного; порівняльного; оцінки результатів і формування висновків [7, с. 101].

Дослідження паспортів згідно із зазначеними етапами має свої особливості.

Так, вивчення змісту паспорта полягає у порівнянні його даних з пред'явником, а також зіставленні з даними, що містяться у різних документах. На цьому етапі вивчаються друкарські та друковані (рукописні) тексти, всі наявні підписи, відбитки печаток і штампів, відповідність їх змісту та призначенню. Текстова частина перевіряється на відповідність стилю викладення, перевіряється зовнішній вигляд, наявність граматичних помилок, помарок, плям, потертостей, закреслень тощо.

Слід зважати на виявлення можливих суперечностей з уже відомими фактами (наприклад, видача паспорта датована неробочим днем, неправильне найменування органу, що його видав) та суперечностей між змістом окремих елементів (наприклад, між датою народження та датою видачі паспорта, змістом тексту печатки та назвою органу, що видав паспорт, тощо).

Також здійснюється порівняння даних паспорта з пред'явником за фотокарткою, його віком за зазначеною датою народження, національністю, за зовнішнім виглядом, а також порівняння підпису пред'явника.

Дослідження зовнішніх ознак із застосуванням технічних засобів передбачає забезпечення слідчого простими, зручними та ефективними технічними засобами, які не призводять до зміни паспорта, не вимагають складного інструментарію та великих витрат часу [8, с. 132].

Особливість цього етапу дослідження паспорта полягає у визначенні та дотриманні меж допустимості використання технічних засобів і методів. Слідчий повинен використовувати такі методи дослідження, які не пов'язані з ризиком пошкодження паспорта, тобто не спричиняють його руйнування. Досліджуючи паспорт на цьому етапі, слід завжди пам'ятати, що остаточне вирішення питання про наявність і характер підроблень у ньому потребує висновку криміналістичної експертизи для його використання під час доведення.

Серед криміналістичних методів, які застосовує слідчий під час огляду документів, виокремлюють органолептичні та інструментальні [9, с. 191]. Органолептичні полягають у дослідженні паспортів у проникаючому, кососпрямованому та розсіяному освітленні, інструментальні — у застосуванні приладу «Регула», освітлювачів, ламп з ультрафіолетовими променями, світлофільтрів, у деяких випадках

мікроскопів, електронно-обчислювальних перетворювачів та інших оптичних приладів. Широкого використання набули також лупи зі збільшенням від 2 до 20—30 крат.

Сьогодні, на жаль, слідчі не забезпечені такими технічними засобами, навіть не знають їх можливостей та правил застосування, що є однією з головних проблем, яка впливає на якість проведення огляду документів та інших слідчих дій.

Процесуальне оформлення результатів огляду паспорта полягає у фіксації процесу, методів, які було застосовано під час його дослідження, та результатів у протоколі за загальними правилами опису.

Фактори, які впливають на якість проведення слідчим огляду паспорта громадянина України, наведено на рис. 1.

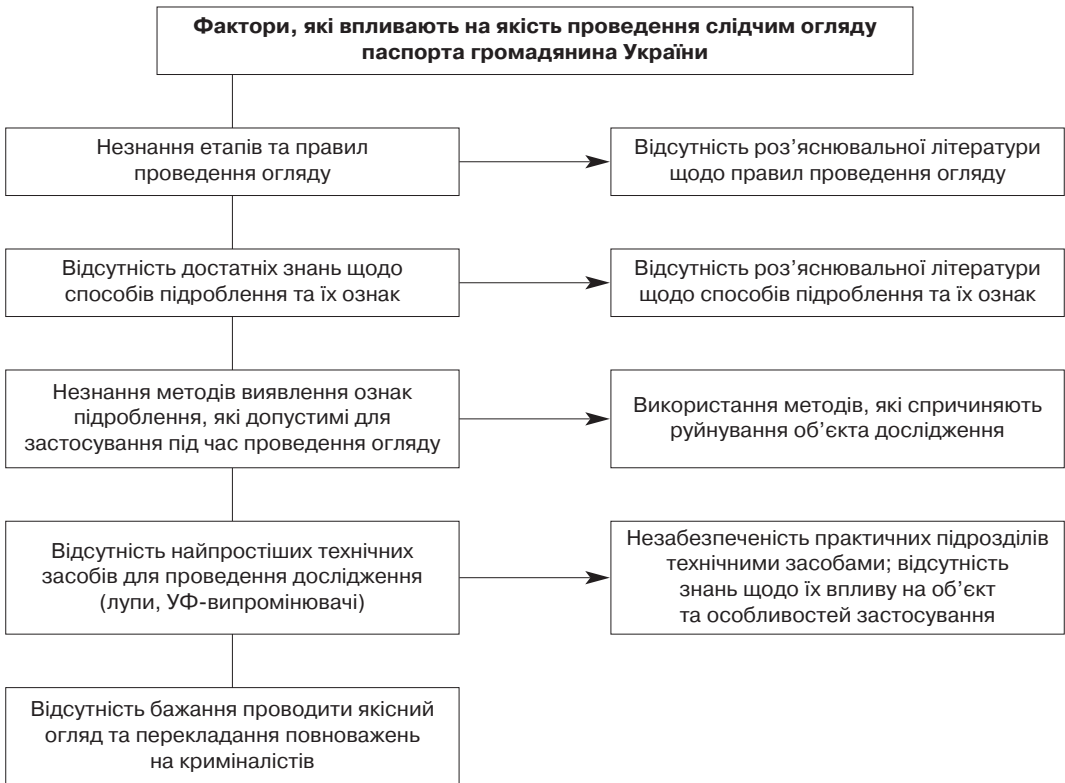

Рис.1. Блок-схема факторів, які впливають на якість проведення слідчим огляду паспорта громадянина України

Як свідчить практика, значним недоліком у роботі слідчого є недооцінювання ролі спеціаліста, тоді як проведення огляду документів із його залученням дає змогу належно підготуватися до інших слідчих дій, сформулювати версії та питання для проведення експертизи виявлених документів [10, с. 47]. Важливо розуміти, що спеціаліст не замінює слідчого, а лише допомагає (сприяє) йому своїми професійними знаннями, вміннями та навичками під час виявлення, фіксації, вилучення та дослідження джерел доказів — підроблених паспортів.

У такому випадку розмежується дослідження паспорта слідчим та особою, яка володіє спеціальними знаннями. Неодноразово з цього приводу висловлювалися й науковці. Наприклад, дослідження документів органами дізнання та слідства Н.В. Терзієв та В.П. Власов називають попереднім дослідженням.

Попереднє дослідження відрізняється від експертного, на думку Н.В. Терзієва, тим, що експертне дослідження оформляється висновком експерта, яке є доказом у справі, а попереднє — не має сили доказу і використовується лише для оцінки існуючих доказів і пошуку нових [11, с. 4].

В.П. Власов пояснює, чому висновки слідчого мають розглядатися як попередні або орієнтовні: наприклад, слідчий на основі своїх знань може впевнитися у тому, що у паспорті переклеєно фотокартку, а поняті, не будучи спеціалістами, не можуть впевнитися в істинності таких висновків і засвідчити цей факт підписами у протоколі [12, с. 30].

В.М. Решетников виділяє три види попереднього дослідження документів, що спрямовані на:

- вирішення питань щодо наявності достатніх підстав для порушення кримінальної справи;
- визначення оптимальних напрямів розслідування та пошуку доказів, а також висунення і перевірку слідчих версій;
- обґрунтоване призначення потрібної експертизи [13, с. 49-51].

Порівняно з оглядом, який проводить слідчий, експертне дослідження, на думку В.С. Сорокіна, є складним пізнавальним процесом, який передбачає використання низки різних прийомів і методів з виявлення матеріальних ознак, а також сучасних складних прийомів і науково-технічних засобів [14, с. 3].

На нашу думку, дослідження паспорта слідчим відрізняється від експертного дослідження тим, що спрямовано на виявлення можливих ознак підроблення з метою визначення подальшого напрямку розслідування, а експертне дослідження — на безпосереднє виявлення ознак підроблення, встановлення факту, способу підроблення тощо. Детальніше розмежування цих досліджень наведено на рис. 2.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що виявлення підроблених паспортів, своєчасне їх вилучення та притягнення до відповідальності причетних до фальсифікації осіб є одним з основних завдань правоохоронних органів. У багатьох випадках успіх під час розслідування та розкриття злочинів, всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи залежать від уміння слідчого виявити і використати різні документи як джерело доказів. Дослідження паспорта слідчим та експертом різняться за своїми можливостями, оскільки кожний з них має різні повноваження і виконує специфічну роботу. Лише чітке дотримання вимог методик та інструкцій з дослідження документів призведе до узгодженості дій і найкращого результату — швидкого, всебічного та об'єктивного розслідування кримінальної справи.

Рис. 2. Блок-схема співвідношення слідчого та експертного дослідження паспорта громадянина України

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : Перун, 2002. — 1440 с.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / [за ред. В. М. Тertiшника]. — К. : А.С.К., 2003. — 1056 с.
3. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / [глав. ред. А.М. Прохоров]. — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1975. — Т. 19. — 648 с.
4. Белкин Р.С. Криміналістическая энциклопедия / Р.С. Белкин. — М. : БЕК, 1997. — 342 с.
5. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. / М.В. Салтевський. — К. : Кондор, 2005. — 588 с.
6. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2002. — № 7: Судові експертизи в Україні. — 416 с.
7. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение / А.Р. Шляхов. — М. : Юрид. лит-ра, 1979. — 168 с.

8. *Беляевский В.Л.* О повышении эффективности осмотра и предварительного исследования документов / В.Л. Беляевский, Г.А. Беляева // Проблемы совершенствования деятельности следственных и экспертных подразделений органов внутренних дел : сб. науч. тр. — Волгоград : ВСШ МАД СССР, 1989. — С. 131—135.

9. *Криміналістика* : підруч. / [Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін.] ; за ред. П.Д. Біленчука. — 2-е вид., випр. і доп. — К. : Атака, 2001. — 544 с.

10. *Зуев А.А.* Осмотр документов и его связь с другими видами следственного осмотра при расследовании хищений / А.А. Зуев // Совершенствование криминалистических средств и методов раскрытия и расследования хищений социалистического имущества : сб. науч. тр. — Волгоград : ВСШ МАД СССР, 1982. — С. 44—47.

11. *Терзиев Н.В.* Криминалистическое исследование документов : учеб. пособ. по спецкурсу / Н.В. Терзиев. — М., 1966. — 41 с.

12. *Власов В.П.* Следственный осмотр и предварительное исследование документов / В.П. Власов. — М. : Госюриздат, 1961. — 146 с.

13. *Решетников В.М.* Некоторые вопросы предварительного исследования вещественных доказательств при раскрытии хищений социального имущества / В.М. Решетников // Совершенствование криминалистических средств и методов раскрытия и расследования хищений социалистического имущества : сб. науч. тр. — Волгоград : ВСШ МАД СССР, 1982. — С. 47—52.

14. *Сорокин В.С.* Предварительное исследование вещественных доказательств в УФЛ / В.С. Сорокин ; под ред. А.И. Дворкина. — М., 1982. — 63 с.

УДК 343.98

К.В. Калюга, старший експерт

Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при ГУМВС України в Запорізькій області

ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НА МІСЦІ ПОДІЇ НЕГАТИВНИХ ОБСТАВИН ТА ОЗНАК ІНСЦЕНУВАННЯ ДЛЯ ЯКІСНОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНУ І ВСТАНОВЛЕННЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

Досліджено роль негативних обставин та ознак інсценування на місці події для якісного розслідування злочину і встановлення особи злочинця. Установлено значення дослідження матеріальної обстановки місця події та визначено її можливі складові.

Ключові слова: матеріальні об'єкти, негативні обставини, ознаки інсценування, сліди злочину, обстановка місця події.

Исследована роль негативных обстоятельств и признаков инсценировки на месте происшествия для качественного расследования преступления и установления личности преступника. Установлено значение исследования материальной обстановки на месте происшествия и определены ее возможные составляющие.

The article deals with the role of signs of negative circumstances and staging indications for a qualitative investigation of crime and criminal identification. The value of research of material situation of the place is set. Its possible components are determined.

Нині в літературі висвітлено доволі мало даних слідчої практики щодо ефективності використання багатьох з рекомендованих у криміналістиці методів і засобів пізнання негативних обставин та їх впливу на процес установлення істини у справі, а також мало уваги приділено різновидам негативних обставин з урахуванням специфіки окремих видів (груп) злочинів [1, с. 4]. Слід зазначити, що визначення поняття «негативні обставини» на сьогодні є дискусійним.

На важливість виявлення та дослідження негативних обставин під час розслідування злочинів вперше у літературі звернув увагу Ганс Гросс. У своїй праці він виокремив три групи обставин, які мають вирішальне значення для викриття перекрученої картини злочину (інсценування) та неправдивих свідчень: суперечності, прогалини та недоречності, виявлені під час огляду місця події та допиту [2, с. 123].

Відомі криміналісти Б.Л. Бразоль, Р.А. Рейс, С.М. Трегубов також вказували на існування обставин, які свідчать про інсценування злочину чи окремих його слідів. До таких вони відносили невідповідність між окремими деталями у загальній картині місця події [3, с. 65].

Сучасні вітчизняні криміналісти І.М. Якимов, В.О. Коновалова, С.М. Медведєв та інші мають власну думку щодо визначення цих понять, пов'язуючи їх із

суперечностями між об'єктивно наявними фактами та їх суб'єктивним сприйняттям: відображеннями, поясненнями, припущеннями. Наявність чи відсутність негативних обставин вони фактично ставлять у залежність від суб'єктивно-психологічної оцінки слідчим обстановки та обставин події або матеріалів справи [4, с. 218].

Водночас є певні ознаки негативних обставин та інсценування, а також криміналістична методика їх виявлення. Коли на стадії порушення кримінальної справи немає ясності стосовно того, чи дійсно відбувся злочин або ж певні наслідки зумовлені іншою причиною, слідчий вимушений перевірити, що відбулося насправді:

- злочин, схожий на інший злочин (за обстановкою);
- злочин, який деякими своїми ознаками нагадує картину іншого злочину;
- злочин, замаскований інсценуванням.

Тобто слідчий повинен з'ясувати доволі важливі (особливо для певної категорії справ) питання, і від цього залежить весь подальший процес розслідування.

Узагальнений слідчий досвід доводить, що під час розслідування злочинів різне функціональне навантаження несуть матеріальні об'єкти, які досліджуються:

- відображення предметів обстановки місця події (сліди дій злочинця, змін матеріальної обстановки; сліди дій потерпілих, інших осіб; сліди їх взаємодії);
- об'єкти безпосереднього злочинного посягання;
- засоби вчинення злочину;
- речі та предмети, залишені (покинуті, загублені тощо) злочинцем на місці події;
- речі та предмети, випадково занесені на місце події після вчинення злочину;
- ознаки негативних обставин;
- ознаки інсценування.

Усі вони є окремими ланками у низці фактів, явищ і дуже важливі під час розслідування.

Результатом опрацювання вихідної інформації про подію злочину є правильне висунення версій, що передбачає перевірку припущення про інсценування події.

Проблема виявлення ознак негативних обставин та інсценування на початковому етапі розслідування є актуальною для методики розслідування. Саме у цей період оперативні працівники, слідчі та спеціалісти мають справу з негативними обставинами, про які традиційно згадують у працях, присвячених розгляду проблеми кримінальних інсценувань.

Негативні обставини за своїм характером можуть бути поділені на дві групи:

- ті, що пов'язані з відсутністю слідів, які за результатами аналізу обставин події повинні бути;
- ті, що пов'язані з наявністю слідів, які не можуть бути передбачені природним перебігом подій (наявність таких слідів, яких за природним розвитком події не повинно бути, є свідченням того, що ці обставини є негативними і свідчать про інсценування події).

Порушення логіки розвитку подій в обох випадках є показником інсценування події (у першому випадку — це відсутність належних слідів, у другому — наявність їх там, де не повинно бути). На такі суперечності слід звертати увагу під час зіставлення характеру події й тих версій, які виникають під час огляду місця події, окремих слідів і речових доказів. До негативних обставин може належати й невинувато ускладнена картина події, а саме:

- безліч розкиданих речей, що не зумовлено метою події;

- надмірне пошкодження певних предметів обстановки;
- вивезення значної кількості викраденого майна за час, упродовж якого це неможливо зробити.

У цілому тактику огляду місця події, що ґрунтуються на пізнавальній діяльності, дуже часто розглядають як своєрідну логіку огляду. Елементами пізнавальної діяльності є:

- речові ознаки злочину, що потрапляють у поле зору слідчого;
- версії про механізм розслідуваної події;
- уявна модель події, що відбулася;
- встановлення наслідків цієї моделі, тобто суджень про обставини і сліди, які повинні мати місце, якщо відтворена модель є правильною.

Під час реалізації цього механізму одну з головних функцій виконує аналіз обстановки місця події та слідів, які виявлено у зв'язку з нею. Виявлений під час огляду об'єкт спочатку аналізують з точки зору його звичайної у людському розумінні субстанції та призначення. Результати аналізу спрямовують на встановлення у знайденому об'єкті (сліди, речовому доказі) таких ознак, які свідчать про його використання під час вчинення злочину. Цей етап аналізу дає змогу виявити зв'язки певного об'єкта зі злочинном, а отже, встановити коло обставин, що мають значення для здійснення пізнання у розслідуванні.

Таким чином, важливою складовою з'ясування негативних обставин на початковому етапі розслідування є збирання достатнього матеріалу, його ретельний аналіз та перевірка.

Тож після вжиття заходів щодо підготовки до огляду місця події слідчий збирає та інструктує всіх осіб, які разом з ним оглядатимуть місце події, інформуючи про подію, завдання огляду та роль у його проведенні кожного з присутніх. Він також нагадує про заборону торкатися будь-чого без його дозволу, про недопустимість залишати будь-що (зокрема недопалки) на місці огляду події, оскільки ці предмети помилково можуть бути прийняті за предмети, залишені злочинцем, залишати місце огляду події без його дозволу, про зобов'язання повідомляти слідчому все, що заслуговує на його увагу. Предмети, які на місці огляду події перебувають у статичному стані, а також сліди, їх ознаки, стан, взаємне розташування уважно оглядають слідчий і особи, які його супроводжують.

Під час такого огляду слідчий вивчає «механізм» події, тобто за розташуванням різних предметів і слідів складає уявлення про те, що і як відбувалося під час вчинення злочину. Він звертає увагу на всі деталі обстановки, сліди, предмети, які були об'єктом злочинного посягання, на знаряддя злочину, сліди злочинця і транспорту, яким він користувався, на речі, які індивідуалізують особу злочинця тощо.

З урахуванням усіх отриманих відомостей про обставини злочину та особливості конкретного місця події слідчий висуває версії про механізм минулої події, шляхи пересування злочинця і потерпілого, а також просторово-часову послідовність їхніх дій; встановлює об'єкти, які ймовірно перебували у контакті зі злочинцем, і найбільш вірогідні місця знаходження мікрооб'єктів та інших слідів; розділяє місце події згідно з передбачуваною дислокацією слідів на окремі ділянки, а також визначає послідовність його дослідження. Поступово накопичуючи інформацію про подію, слідчий повинен постійно конкретизувати свої дії з пошуку слідів, уточнювати висунуті версії та вносити корективи у послідовність огляду [5, с. 16].

Як свідчить слідча практика, злочинці часто-густо вдаються до різних хитрощів для того, щоб збити слідство з правильного шляху. Так, вони навмисно залишають на місці події чужі речі, нібито випадково забуті їх власниками, роблять фальшиві сліди тощо. Відомо безліч випадків застосування злочинцями різних симуляцій та інсценувань, тому виявлення негативних обставин допомагає виокремити сліди злочину з місця його вчинення.

Підтвердження факту інсценування на початковому етапі розслідування впливає на юридичну оцінку того, що сталося, та визначає специфіку всієї подальшої роботи слідчого щодо збирання, дослідження та використання доказової інформації у справі.

Велике значення для правильного вирішення питання про існування факту події, яка сталася, та про її характер, має час, а отже, чим швидше відбудеться ознайомлення з картиною події, тим краще.

Зважаючи на те, що місце розташування слідів на предметах відповідає механізму їх утворення, уявно відновивши характер взаємодії, можна визначити місце перебування невидимих слідів і відповісти на запитання, чи саме на цьому місці відбулася подія злочину.

Серед обов'язкових слідів, які злочинець зазвичай залишає на місці події, — одорологічні (запахів), а також сліди рук і ніг. Наявність інших слідів — речей і предметів, залишених (покинутих, загублених тощо) злочинцем на місці події; речей і предметів, випадково занесених на місце події після вчинення злочину; слідів засобів вчинення злочину (знарядь, зброї, джерел підвищеної небезпеки) — має випадковий характер. Тому, вирішуючи питання про наявність обов'язкових слідів на місці події, слід виходити з конкретної події злочину.

Слідчий сприймає обстановку місця події як людина, яка володіє спеціальною підготовкою та навичками роботи у цій галузі. Можливість розкриття будь-якого інсценування зумовлено, по-перше, тим, що злочинець із суб'єктивних причин не може бездоганно інсценувати обстановку події (він не має відповідних знань, у нього не завжди є необхідні технічні засоби), а по-друге, інсценування об'єктивно не може збігатися з дійсною картиною події. Різниця у змісті цих подій та механізми утворення слідів, характерні дії учасників накладають певний відбиток на місце події.

Як зазначає П.С. Кузнецов, дані, одержувані з різних джерел, і сукупна цілісність слідів як фільтри поетапно виокремлюють шуканий об'єкт з низки інших і дозволяють дійти висновку про те, хто міг вчинити злочин [6, с. 45].

Крім того, неякісний огляд місця події може призвести до вилучення з нього безлічі об'єктів, що не стосуються справи, а отже, до проведення великої кількості непотрібних експертних досліджень (часто неодноразових), що призводить до невиправданих витрат сил і коштів [7, с. 16].

Список використаної літератури

1. *Когутич І.І.* Негативні обставини та їх використання в практиці розслідування злочинів: дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Когутич Іван Іванович. — Львів, 2000. — 234 с.
2. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики : в 3 т. / Р.С. Белкин. — М., 1997. — Т. 2. — 463 с.
3. *Криміналістика* : підруч. для слухачів, ад'юнктів, викладачів вузів системи МВС України / [Біленчук П.Д., Дубовий О.П., Салтевський М.В., Тимошенко П.Ю.] ; за ред. Біленчука П.Д. — К. : Атіка, 1998. — 415 с.

4. *Медведев С.И.* Негативные обстоятельства и их использование при расследовании преступлений / С.И. Медведев. — Волгоград, 1973. — 118 с.

5. *Ларин А.М.* От следственной версии к истине / А.М. Ларин. — М. : Юрид. лит-ра, 1976. — 200 с.

6. *Кузнецов П.С.* Криминалистическое познание следов преступления : учеб. пособ. / П.С. Кузнецов. — Екатеринбург : Изд-во Екатеринбург. высш. шк. МВД России, 1996. — 93 с.

7. *Ларин А.М.* От следственной версии к истине / А.М. Ларин. — М. : Юрид. лит-ра, 1976. — 200 с.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

УДК 343.985 : 681.3

Ю.О. Пілюков, кандидат юридичних наук,
заступник начальника УМВС України
в Тернопільській області

С.А. Поліщук, начальник Науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру при
УМВС України в Тернопільській області

В.А. Поліщук, старший експерт
Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України в Тернопільській області

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗШУКУ БЕЗВІСТИ ЗНИКЛИХ ТА ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕХОВУЮТЬСЯ ВІД СЛІДСТВА І СУДУ

Розглянуто можливості використання відомостей, які можна одержати під час проведення комп'ютерно-технічної експертизи (дослідження) у процесі оперативно-розшукових заходів, з метою встановлення місцезнаходження осіб, що переховуються від слідства та суду, а також безвісти зниклих.

Ключові слова: безвісти зниклий, розшукуваний, оперативно-розшукові заходи, персональний комп'ютер, Інтернет, комп'ютерно-технічна експертиза, відомості про особу.

Раасмотрены возможности использования сведений, которые можно получить при проведении компьютерно-технической экспертизы (исследования) в ходе проведения оперативно-розыскных мероприятий, с целью установления местонахождения лиц, скрывающихся от следствия и суда, а также безвести пропавших.

The article deals with the possibilities of using information that can be installed during the computer and technical expertise (research) in the course of search operations to determine the location of people who are fleeing from the investigation and trial or missing ones.

Відповідно до Закону України «Про міліцію» одним з обов'язків міліції є розшук осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, передбачених законодавством [1].

Питання щодо розшуку злочинців та осіб, які зникли безвісти, постійно залишається актуальним. Щоденно до чергових частин УМВС надходять повідомлення про осіб, які зникли безвісти. Органи внутрішніх справ розшукують тисячі осіб за скоєння злочинів.

Однією з підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності у зазначених випадках є наявність достатньої інформації, яка одержана в установленому законом порядку та потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про осіб, які переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від кримінального покарання, та безвісти зниклих осіб [2]. Саме перед Експертною службою МВС України поставлено завдання застосовувати експертно-криміналістичні засоби під час проведення оперативно-розшукових заходів [3].

Однією зі складових системи розшуку злочинців та осіб, які безвісти зникли, є встановлення та фіксація слідів і матеріальних об'єктів, придатних для з'ясування обставин зникнення особи, а також встановлення даних, які можуть сприяти розшуку особи, яку оголошено в розшук. Працівники експертних підрозділів проводять діагностичні та ідентифікаційні дослідження з метою одержання відомостей про розшукуваних осіб.

Успішний розшук безвісти зниклих можна забезпечити лише у разі оперативної реакції на кожну заяву про зникнення особи. Практика свідчить, що початкова стадія розслідування здебільшого є вирішальною [4].

Інформація криміналістичного характеру, як правило, здобувається під час проведення огляду місця події (місця останнього перебування безвісти зниклого), обшуку за місцем проживання (перебування) особи, оголошеної в розшук, або виїмка речей розшукуваного. У цьому випадку вилучаються сліди дактилоскопічного походження, практикується вилучення слідів біологічного та одорологічного походження. Методи виявлення, дослідження та використання зазначених слідів у процесі проведення оперативно-розшукових заходів доволі ґрунтовно опрацьовано, а також розроблено відповідні методичні рекомендації [5].

На сьогодні детально не вивчено питання щодо використання можливостей комп'ютерно-технічної експертизи (далі — КТЕ) — однієї з найважливіших у розшуковій роботі.

Водночас стрімкий розвиток комп'ютерної техніки, засобів телекомунікацій сприяв всебічному проникненню комп'ютерних технологій у побутову та професійну сфери. Комп'ютер як засіб обробки та збереження інформації став постійним супутником людини, а всевітня мережа Інтернет — універсальним засобом спілкування.

Нині використання персонального комп'ютера та глобальної мережі Інтернет набуває дедалі більшого поширення практично в усіх аспектах життєдіяльності: в особистому житті, спілкуванні, стосунках з друзями, колегами, у професійній діяльності. Особливістю такої взаємодії користувача із сучасними інформаційними технологіями є те, що певна частина інформації про особу та її діяльність не зникає безслідно, а зберігається на електронних носіях інформації, оптичних дисках,

жорстких дисках особистих чи службових комп'ютерів, ноутбуків, смартфонів, у мережі Інтернет, на сайтах соціальних мереж, форумах, в інтернет-магазинах тощо.

КТЕ надає можливість здобути інформацію, потрібну для розшуку злочинця або особи, яка зникла безвісти. Такою інформацією є соціально-психологічна характеристика особи, її вподобання, зв'язки, контакти, захоплення, відхилення у психіці та інші дані, необхідні для організації розшукової роботи. Якісно, повною мірою виявивши та проаналізувавши таку інформацію, можна орієнтувати оперативні служби у правильному напрямку для встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Доволі популярними в інтернет-просторі сьогодні є системи, що використовуються для особистого та ділового спілкування: служба миттєвого обміну повідомленнями (найпопулярніша — ICQ) та служба голосового зв'язку (SKYPE). Як правило, історія листування та дзвінків зберігається у комп'ютерах користувачів. Дослідити її можна за допомогою такого програмного забезпечення, як Skype Log View чи Messen Pass. З листування у режимі онлайн можна встановити багато відомостей про особу, виявити коло її контактів, окремі аспекти службової діяльності, особистих відносин, інтереси, плани на майбутнє тощо.

На території країн СНД дедалі популярнішими стають соціальні мережі: інтернет-сайти «В контакте», «Однокласники», «Мой мир», «Fasebook» тощо. Інформація, що міститься у соціальних мережах, — також доволі важливе джерело відомостей про користувача. Під час проведення оперативно-розшукових заходів оперативні служби можуть використовувати результати її дослідження. Як приклад, можна навести розслідування кримінальної справи, порушеної за фактом вбивства гр. П. у м. Тернополі.

До чергової частини Тернопільського МВ звернулися родичі гр. П., повідомивши про його зникнення за невідомих обставин. Через кілька днів у лісі неподалік від одного з районних центрів Тернопільської області було виявлено його автомобіль зі слідами крові. Мобільні телефони зниклого було вимкнено, опитування свідків, прочісування території, огляди місця роботи та проживання суттєвого позитивного результату не дали. За рекомендацією працівника Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру (далі — НДЕКЦ) при УМВС України в Тернопільській області під час огляду місця роботи було вилучено робочий комп'ютер гр. П. та направлено на комп'ютерно-технічну експертизу. За її результатами було встановлено низку ділових контактів гр. П., відновлено електронну переписку. Зокрема, було встановлено, що гр. П. є активним учасником соціального інтернет-проекту «Однокласники». Було зафіксовано сеанси виходу в мережу від імені гр. П. після його зникнення. Працівники карного розшуку спільно з експертом у галузі комп'ютерно-технічної експертизи провели оперативну комбінацію, в результаті якої вдалося вийти на контакт з гр. П. та встановити його місцеперебування. У результаті було встановлено, що гр. П. хотів уникнути виплати боргів, тому інсценував своє вбивство. Кримінальну справу було закрито за п. 1 ст. 6 КПК України [6].

Отримати доступ до особистої сторінки розшукуваної особи, яка активно користувалась соціальною мережею, під час дослідження персонального комп'ютера можна завдяки тому, що браузер доволі часто зберігають логіни та паролі, «cookies-файли» до інтернет-сайтів соціальних мереж, поштових серверів, форумів та інших ресурсів. Доступ до особистих профілів користувача на інтернет-

сайтах дозволяє не лише отримати великий обсяг інформації про його попередні контакти та діяльність, а й дає змогу реалізувати оперативні комбінації шляхом виходу на контакт з розшукуваним від імені третіх осіб [7].

З огляду на те, що мережа Інтернет широко використовується не тільки для спілкування, а й для особистого та професійного життя (купівля/продаж товарів, замовлення та оплата послуг у режимі онлайн, що стають все більше популярними), а також те, що більшість сучасних інтернет-браузерів певною мірою зберігають історію роботи користувача в мережі, дослідження діяльності користувача мережі дозволяє отримати інформацію, що має оперативний інтерес. І хоча ця інформація зберігається переважно у закодованому вигляді, та за допомогою спеціального програмного забезпечення експерт під час дослідження може її розшифрувати, проаналізувати та надати оперативним службам. Прикладом такого використання можливостей КТЕ є робота з розшуку гр. С. у Тернопільському районі.

15.07.2009 р. у лісі поблизу м. Тернопіль було виявлено спалений автомобіль Nissan-Premjera. У процесі дослідчої перевірки було встановлено, що на зазначеному автомобілі гр. С. виїхав у відрядження до м. Києва, маючи при собі значну суму грошей. До місця відрядження гр. С. не прибув, на зв'язок з рідними та близькими не виходив. Вивчення способу життя та зв'язків зниклого засвідчило, що він був законотримачем, зразковим сім'янином, брав участь у релігійній організації «Свідки Іегови», успішно займався бізнесом, ворогів не мав. Усі обставини свідчили про ймовірне вбивство з метою пограбування. Проте відсутність тіла гр. С. та наявність відомостей, що він незадовго до події застрахував своє життя на значну суму, змушували проводити більш повну та глибоку перевірку. Під час проведення огляду місця роботи було вилучено комп'ютер, на якому працював гр. С. За результатами комп'ютерно-технічного дослідження було відновлено останні електронні адреси, на які він заходив. Цими адресами були сайти з відомостями про порядок в'їзду та перебування у Республіці Чорногорія, а також сайти із замовлення авіаквитків до цієї країни. Подальша перевірка підтвердила, що гр. С. разом з гр. К., з якою познайомився під час перебування в санаторії, інсценував своє вбивство та виїхав до Республіки Чорногорія [8].

Дослідження історії інтернет-браузерів не тільки дозволяє виявити поточні інтереси особи (на це може вказувати історія пошукових запитів), з'ясувати плани на майбутнє (вивчення та замовлення певних товарів і послуг), а й допомагає встановити, на яких інтернет-ресурсах зареєстрований користувач і під яким іменем. Ця інформація також може допомогти встановити місцеперебування розшукуваного. Вагоме значення може мати також зафіксована в комп'ютерній пам'яті інформація про використання електронних платіжних систем. Інколи користувачі зберігають на персональному комп'ютері резервні копії вмісту мобільних телефонів, телефонні книги тощо.

З розвитком інформаційних технологій все більш поширеними стають цифрові фото- та відеозйомка, аудіозапис. Під час дослідження персональних комп'ютерів і носіїв даних дедалі частіше можна виявити електронні фото- та відеоальбоми, аудіозаписи телефонних розмов тощо. Така мультимедійна інформація у разі детального її аналізу може відкрити широкий спектр відомостей про особу: коло знайомств, інтереси, ділові контакти, час перебування у певних місцях, стосунки з близькими тощо.

Цю інформацію можна отримати як з наявних, так і зі знищених файлів. Тому вилучати комп'ютерну техніку слід і на робочому місці, і вдома, до того ж з дотриманням методичних рекомендацій та за участі спеціаліста відповідної кваліфікації.

Прикладів використання КТЕ у розшуковій роботі можна навести безліч, але здебільшого ця робота побудована на інтуїтивному рівні і не є систематизованою. Питання щодо можливостей використання КТЕ під час проведення оперативно-розшукових заходів на сьогодні детально не вивчено та нормативно не закріплено. Тому цей напрям є перспективним для подальшого вивчення на науковому рівні, тим паче, що стрімкий розвиток комп'ютерних технологій активно сприяє розвитку напряму комп'ютерно-технічних досліджень та ефективному його використанню під час техніко-криміналістичного та судово-експертного забезпечення розслідування і розкриття злочинів.

Список використаної літератури

1. Закон України від 20.12.90 № 565-XII «Про міліцію».
2. Закон України від 18.02.92 № 2135-XII «Про оперативно-розшукову діяльність».
3. *Постанова* Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 року № 988 «Про утворення Експертної служби Міністерства внутрішніх справ».
4. *Красюк І.П.* Криміналістичне забезпечення розшуку безвісти зниклих осіб / *Красюк І.П., Іщенко А.В., Шевченко А.С.* — К., 2005.
5. *Проведення* огляду останнього місця проживання, роботи або перебування безвісно зниклої особи, виявлення та вилучення слідової інформації : метод. реком. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2009.
6. *Кримінальна* справа № 1170942, порушена СВ Тернопільського МВ УМВС України в Тернопільській області за фактом умисного вбивства гр. Пижика Ю.П.
7. *Комп'ютерно-технічна* експертиза: проблеми та розвиток : матер. семінар-наради, 26—27 жовт. 2006 р. у Києві ; упоряд. Ковальов К.М., Корнійко С.М., Княздвірський В.О. — К. : ВПЦ ГШ МВС України, 2008. — 179 с.
8. *Матеріал* від 24.07.2009 № 895 за результатами перевірки повідомлення, зареєстрованого в ЖРЗПЗ від 15.07.2009 № 1150 у Тернопільському РВ УМВС України в Тернопільській області.
9. *Бюлетень* методичних розробок управління криміналістики ГПУ, Головного бюро СМЕ МОЗ України, ДНДЕКЦ МВС України. — К., 2006. — 89 с.
10. *Шевченко А.С.* Проблеми та шляхи вдосконалення криміналістичного забезпечення розшуку безвісти зниклих осіб / *А.С. Шевченко* // *Криміналістичний вісник.* — 2005. — № 2 (4). — С. 1—47.

УДК 343.982.323 : 340.67

Н.М. Дяченко, кандидат юридичних наук

О.А. Костильова, начальник відділу

Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

МІТОХОНДРІАЛЬНА ДНК: СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Розкрито суть мітохондріальної ДНК, наведено різницю між ядерною та мітохондріальною ДНК, викладено особливості дослідження мітохондріальної ДНК.

Ключові слова: ДНК-аналіз, ДНК-профіль, ядерна ДНК, мітохондріальна ДНК, ідентифікація, імунологічна експертиза.

Раскрыта суть митохондриальной ДНК, указана разница между ядерной и митохондриальной ДНК, изложены особенности исследования митохондриальной ДНК.

The article describes the essence of mitochondrial DNA, the difference between the nuclear DNA and the mitochondrial one. The research features of mitochondrial DNA are exposed.

Сьогодні важко знайти людину, яка б не знала чи не чула про ДНК-аналіз. Адже пройшло чверть століття відтоді як цей метод було впроваджено у практичну діяльність під час встановлення батьківства. Він став потужною зброєю у боротьбі з різноманітними злочинами проти особистості (вбивства, зґвалтування, розбійні напади, пограбування тощо).

Високорозвинені країни світу використовують у криміналістиці саме метод дослідження ДНК біологічних слідів людини, який ще прийнято називати методом генетичної ідентифікації. Його унікальність полягає в тому, що будь-яка клітина людського організму, яка має ядро і ДНК у ньому, може бути придатною для дослідження. Але в цьому випадку йдеться про ядерну ДНК, тобто ДНК, що знаходиться в ядрі клітини. Водночас всередині клітини є органели, що мають назву мітохондрії і які, у свою чергу, також містять ДНК. Проте між ними є різниця. Кількість мітохондріальної ДНК (мтДНК) у клітині значно більша, ніж ядерної, до того ж вона більш стійка до негативного впливу зовнішніх факторів, ніж ядерна.

Доволі часто на місці вчинення злочинів, пов'язаних з убивствами, у тому числі убивствами на сексуальному ґрунті, вбивствами на замовлення тощо, знаходять і вилучають волосся, що згодом стає об'єктом експертного дослідження. Якщо хоча б одна волосина має цибулину, то в цьому випадку є шанс, що експерт зможе виділити ДНК, за якою буде встановлено її профіль. Цей профіль у подальшому може порівнюватися з профілем ДНК особи, яка проходить по справі. Але доволі часто на дослідження надається лише одна волосина, в якій немає цибулини, тобто яка

має тільки стрижень. У такому випадку проводиться порівняльне морфологічне дослідження. Проте експерт може надати висновок про неможливість вирішення питання у зв'язку з недостатньою кількістю наданого матеріалу. Що стосується сивого волосся, то в такій ситуації втрачає сенс навіть морфологічне дослідження кількох волосин.

Інший шлях полягає у проведенні імунологічної експертизи для встановлення групової належності волосся. У такій ситуації руйнується волосина, внаслідок чого втрачається важливий речовий доказ і можливість подальшого морфологічного порівняльного дослідження у разі виникнення нового фігуранта у справі, а виявлені антигени не завжди відповідають справжнім антигенам особи, якій належала ця волосина. Зазначений факт належить до суб'єктивних помилок, які не залежать від експерта, коли вони мають об'єктивну основу. У цьому випадку об'єктивною основою є наявність так званих екліпсних антигенів, що не належать певній особі, а можуть виникати за рахунок антигеноподібної бактеріальної мікрофлори, появи якої під час експертного дослідження не завжди можна уникнути. Крім того, застосування різноманітних мийних засобів та фарбників також може позначитися на кінцевому результаті дослідження, а саме на виявленні властивих цій особі антигенів або невиявленні таких. Проведені в Московському міському бюро судово-медичної експертизи дослідження підтвердили недоцільність імунологічної експертизи.

Повертаючись до ДНК, що міститься в органелах клітини — мітохондріях, слід зазначити, що мітохондріальний геном людини є кільцевою молекулою ДНК з 16569 пар нуклеотидів, що складається із зони консервативних послідовностей, які несуть генетичну інформацію і некодувальну гіперваріабельну контрольну ділянку [1].

Дослідження гіперваріабельних ділянок мітохондріальної ДНК цікаве для криміналістичного ДНК-аналізу завдяки певним властивостям мітохондріальної ДНК. По-перше, гіперваріабельні ділянки мають високий рівень поліморфізму, зумовлений високим рівнем накопичення мутацій, який у 5—10 разів більший, ніж у ядерної ДНК. По-друге, в кожній клітині міститься від кількох сотень до тисяч мітохондрій і така сама кількість копій молекул мтДНК. Це підвищує ймовірність зберігання придатної для дослідження ДНК у біологічних зразках з малою кількістю ДНК чи ДНК, що зазнають деградації. По-третє, мтДНК успадковується тільки по материнській лінії (від матері до дитини; див. рис.). При цьому кожний індивідуум є гаплоїдом, тобто має тільки один вид мтДНК, що полегшує проведення дослідження мтДНК методом секвенування [2].

На рисунку обведено індивідууми, які мають спільну мітохондріальну ДНК.

Існують експериментальні дані досліджень німецьких вчених щодо можливості визначення віку під час

Рис. Успадкування мітохондріальної ДНК по материнській лінії

дослідження мітохондріальної ДНК. Так, було встановлено, що кілька залежних від віку мутацій можуть бути визначені в Д-петлі мтДНК. Це дає змогу у майбутньому використовувати молекулярні маркери у разі визначення віку людини у криміналістичних дослідженнях.

Здебільшого об'єктами експертного дослідження є настільки деградовані зразки, що з них інколи неможливо отримати вичерпну інформацію про короткі тандемні повтори, тобто визначити ДНК-профіль ядерної ДНК. За таких обставин можна провести аналіз мітохондріальної ДНК, оскільки в клітині існує багато копій мтДНК, тоді як ядерної ДНК може бути не більше 1—2 копій. Мітохондріальний аналіз використовують при визначенні інформації щодо пошуку зниклих безвісти осіб, коли є тільки родичі по материнській лінії. Так, цей метод дослідження було використано для встановлення того, що Анна Андерсон не була російською принцесою Анастасією Романовою, як вона стверджувала. Рідкісна гетероплазмія в позиції 16169 мтДНК стала доказом того, що виявлені під Єкатеринбургом залишки дійсно є залишками Миколи II, оскільки таку саму гетероплазмію було виявлено під час аналізу залишків його брата Георгія.

Мітохондріальну ДНК можна отримати з волосся, старих кісток чи зубів, оскільки ядерної ДНК у них немає або вона сильно деградована.

Результати проведеного статистичного дослідження за 2010 рік свідчать про такий розподіл загальної кількості об'єктів дослідження, вилучених під час огляду місця подій та огляду речових доказів:

- волосся з голови — 336;
- регіональне волосся — 11.

За видами злочинів:

- убивства — 57 %;
- убивства зі зґвалтуванням — 12 %;
- пограбування — 9 %;
- тяжкі тілесні ушкодження — 3 %;
- зниклі безвісти — 3 %;
- інші — 16 %.

При цьому частина волосся, що виявилось непридатним для молекулярно-генетичного дослідження, становила 76 %, а стосовно 15 % волосся було проведено морфологічне дослідження, **генетичні ознаки встановлено лише у 9 % випадків.**

Таким чином, за 76 % волосся можна дослідити мітохондріальну ДНК (до цього можна додати кістки та зуби), а отже, зрозуміла важливість застосування цього методу і необхідність найшвидшого його впровадження в експертну практику з метою підвищення ефективності розкриття та розслідування тяжких злочинів.

Список використаної літератури

1. Льюин Б. Гены / Б. Льюин ; пер. с англ. — М. : Мир, 1987.
2. Cann R.L. Mitochondrial DNA and Human Evolution / Cann R.L., Stoneking M., Wilson A.C. — Berkeley, 1987.
3. Каплунов И.М. Объективные и субъективные причины экспертных ошибок / И.М. Каплунов. — Ташкент : НИИСЭ, 1977.
4. Криминалистика : учебник для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г. и др.] ; под ред. Р.С. Белкина. — Горький : Норм, 2000.

УДК 543.55

Ю.В. Станкевич, заступник начальника

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України у Волинській області*

Ж.О. Кормош, кандидат хімічних наук,

*професор, завідувач кафедри аналітичної хімії
та екотехнологій Волинського національного
університету ім. Лесі Українки*

Ю.Л. Осип, кандидат хімічних наук,

*доцент кафедри органічної та біоорганічної хімії
Волинського національного університету ім. Лесі Українки*

Н.В. Зубеня, студентка хімічного

*факультету Волинського національного
університету ім. Лесі Українки*

ВИКОРИСТАННЯ ІОНОСЕЛЕКТИВНИХ ЕЛЕКТРОДІВ НА ОСНОВІ ІОННИХ АСОЦІАТІВ ДЛЯ ПОТЕНЦІОМЕТРИЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ АТРОПІНУ

Викладено результати комплексних досліджень можливості використання іоносе-
лективних електродів на основі іонних асоціатів для визначення атропіну у пробах рос-
линного походження, зокрема у насінні, листках та плодах дурману.

Ключові слова: атропін, іоноселективний електрод, потенціометрія.

Изложены результаты комплексных исследований возможности использования
ионоселективных электродов на основе ионных ассоциатов для определения атропи-
на в пробах растительного происхождения, в частности в семенах, листьях и плодах
дурмана.

The article outlines the results of complex studies of the use of ion-selective electrodes
based on ionic associates to know the part of atropine in the tests of phytogenous (in datura
seeds, leaves and fruits).

Широкий спектр речовин і матеріалів, з якими експерти-криміналісти працю-
ють під час проведення різних експертиз, потребує використання комплексу мето-
дик для одержання достовірних результатів. Часто на дослідження надходять кри-
міналістичні об'єкти, які містять атропін.

Атропін (лат. Atropinum) — алкалоїд, який міститься в різних рослинах сімейст-
ва пасльонових: беладоні (*Atropa belladonna*), блекоті (*Hyoscyamus niger*), різних
видах дурману (*Datura stramonium*) тощо. Це білий кристалічний або зернистий
порошок без запаху, легко розчиняється у воді і спирті та є оптично неактивним:

складається з активного лівоповоротного і малоактивного правоповоротного ізомеру. Лівий ізомер має назву гіосциамін і є приблизно вдвічі активнішим за атропін. Гіосциамін є природним алкалоїдом, який міститься в рослинах та перетворюється на рацемічну форму — атропін при хімічному виділенні алкалоїду [1; 2]. У літературі [3] узагальнено деякі найпоширеніші методи ідентифікації та визначення атропіну. Більшість з них пов'язана з великими витратами часу і є недостатньо селективними. Тому актуальною є розробка простих, експресних та доступних методик визначення атропіну.

На сьогодні достатньо простими, чутливими, селективними, доволі швидкими, такими, що не потребують складної пробопідготовки, а також порівняно дешевими в апаратурному оформленні є потенціометричні методи аналізу з використанням іоноселективних електродів (ІСЕ), які набувають дедалі більшого застосування не тільки для хімічного аналізу, а й для фармацевтичного, клінічного контролю та проведення криміналістичної експертизи [4].

Як відомо, атропін з крупними аніонами (BiI_4^- , тетрафенілборат⁻, пікрат-іон тощо) утворюють малорозчинні у воді сполуки типу іонних асоціатів (ІА), що є ефективними електродоактивними речовинами для виготовлення ІСЕ. Головний компонент ІСЕ — іонний асоціат тетрафенілборат атропіну — синтезується за досить простою методикою: готується 1×10^{-2} моль/л розчину атропін сульфату, до якого при постійному перемішуванні повільно по скляній паличці додається розчин барвника. Після настоювання отриманого розчину за кімнатної температури та додавання невеликої кількості осаджувача перевіряється повнота осадження розчину. Весь осад фільтрується і залишається для висихання на 48 год.

Для моделювання складу мембран атропін-чутливих сенсорів було використано інертну матрицю — полівінілхлорид (ПВХ), а також розчинники-пластифікатори: дибутилфталат (ДБФ), диоктилфталат (ДОФ), дибутилсебаценат (ДБС), динонілфталат (ДНФ) і трикрезилфосфат (ТКФ).

Пластифіковані полівінілхлоридні мембрани готувалися згідно з чинними рекомендаціями [5]. Загально визнаним методом отримання пластифікованих мембран є метод Муді, Оке, Томаса [6; 7; 8], згідно з яким електродоактивні речовини ретельно перемішуються з ПВХ, розчиненим у циклогексаноні (ЦГН) або тетрагідрофурані (ТГФ), з наступним випаровуванням розчинника у скляному кільці. Зважується приблизно 0,1 г ПВХ, відповідна кількість виділеного ІА. Отримана суміш ретельно перемішується для гомогенізації, після чого вводиться необхідна кількість пластифікатора (ДБФ, ДОФ, ДБС, ТКФ, ДНФ) та 0,5 мл розчинника пластифікатора (ЦГН або ТГФ). Отриманий розчин переноситься у скляну круглу форму діаметром 1,7 см, яка попередньо відшліфовується, приклеюється до скляної «підложки» та сушиться на повітрі упродовж 1—2 діб.

Під час дослідження було використано класичну конструкцію ІСЕ — мембранні плівкові електроди з використанням внутрішнього стандартного розчину порівняння. Для виготовлення класичного мембранного електрода після випаровування розчинника з одержаних плівок різцем для гумових корків було вирізано диски діаметром 0,5—1,0 см і приклеєно до полівінілхлоридної трубки 10 % розчином полівінілхлориду у циклогексаноні. Трубка заповнювалася відповідним стандартним розчином атропін сульфату (1×10^{-2} моль/л), в який занурювалася мідна дротина, після чого електрод використовували для дослідження.

Для визначення основних електродних характеристик мембран стосовно катіону атропіну готувалися серії розчинів з різною концентрацією атропіну і постійною іонною силою. Послідовно вимірювалася різниця потенціалу ICE у розчинах з різною концентрацією атропіну ($pC_{\text{Атр}} = -\lg C_{\text{Атр}} = 2; 3; 4; 5; 6; 7$). За отриманими залежностями визначалася крутизна, лінійність та межа виявлення електродної функції. Чутливість мембран ICE щодо атропіну оцінювалася за межею виявлення — найменшою концентрацією цього іону, яку можна визначити за допомогою такого електрода.

Відомо [5—8], що на поведінку ICE та на їх чутливість впливає природа пластифікатора. Для визначення цього впливу було виготовлено однотипні мембрани пластифіковані ДБФ, ДОФ, ДБС, ДНФ, ТКФ (при цьому вміст пластифікатора становив 48 % загальної маси компонентів мембрани). Як з'ясувалося, кращі електродні характеристики для визначення атропіну має мембрана пластифікована ДНФ, при цьому числове значення електродної функції для неї становить 55 мВ/рС.

На електродні характеристики ICE істотно впливає концентрація електроноактивних речовин (далі — ЕАР) у мембрані. Для того, щоб оцінити оптимальний вміст ЕАР у досліджуваних мембранах, були побудовані їх калібрувальні криві з різним вмістом ЕАР на основі ДНФ (0 %, 3,6 %, 10,0 %, 20,6 %). У результаті встановлено, що оптимальний вміст ЕАР у мембрані становить 3—10 % загальної маси ПВХ та пластифікатора (рис. 1).

Найвпливовішим на функціонування практично всіх ICE фактором є кислотність середовища, яка оцінюється значенням рН, що зумовлено хімічними процесами між компонентами мембран, речовиною, що визначається, та іонами H_3O^+ або OH^- (в інструкції з використання ICE обов'язково вказуються діапазони рН для нормальної роботи електрода). Кислотність середовища впливає також на стан іонного асоціату та інших компонентів мембрани. Тобто на межі розподілу фаз «мембрана — розчин» може протікати низка паралельних протолітичних процесів, опис яких достатньо складний.

У цілому робоча зона функціонування іон-селективного електрода на основі ІА визначається протолітичними властивостями іонів, які входять до складу ІА. Дослідження впливу величини рН на електродні характеристики ICE на основі ІА з тетрафенілборатом при концентрації атропіну $1,0 \times 10^{-3}$ моль/л довели, що стабільні значення електродного потенціалу електрода спостерігаються в межах рН 2—5. (рис. 2).

Крім того, дослідження засвідчили, що виготовлені мембрани зберігають свої основні електродні характеристики і через 2 місяці після виготовлення, що визначає «час життя» таких сенсорів і надає можливість їх ефективного використання упродовж тривалого часу (табл. 1).

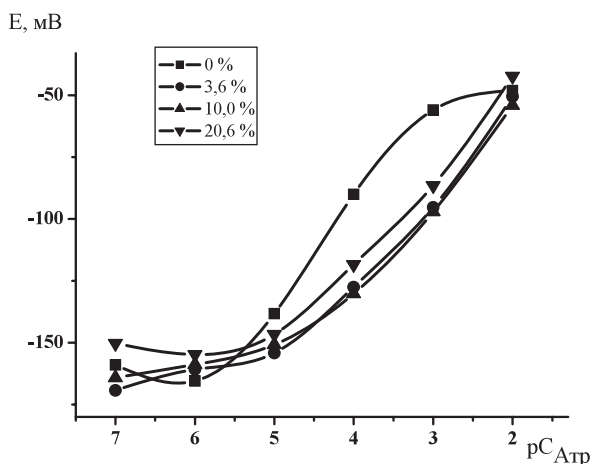

Рис. 1. Вплив вмісту ІА на відгук атропін-селективного електрода

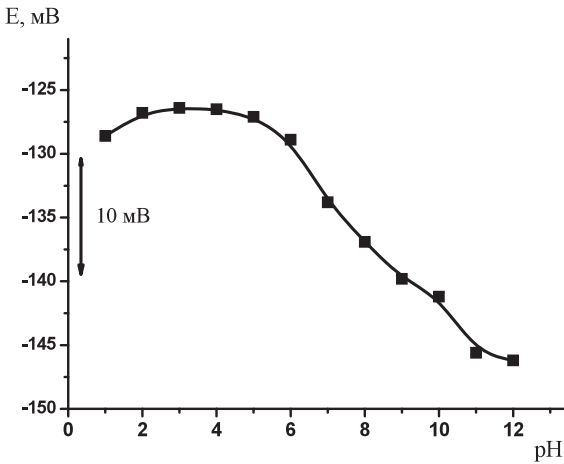

Рис. 2. Вплив рН на електродний потенціал мембран

ІСЕ виявилися чутливими до деяких сторонніх іонів, наявних у розчині. У багатьох випадках цей вплив незначний і його можна ігнорувати. Критерієм оцінки селективності є фактор селективності, який визначається як максимальне співвідношення концентрацій стороннього компонента, при якому спостерігається незначне, але постійне відхилення значень електродного потенціалу мембрани порівняно зі стандартним розчином, в якому немає сторонніх компонентів. Визначення атропіну за допомогою розробленого елек-

трода наведено на рис. 3 (при цьому розроблені електроди використано для визначення атропіну у рослинній сировині: насінні, листі та плодах дурману).

Таблиця 1

Стабільність та відтворюваність електрохімічних характеристик атропін-селективного електрода

Час, день	(АТР+)		
	S, мВ/рС	A, моль/л	C _{min} , моль/л
1	55	1x10 ⁻⁵ – 1x10 ⁻²	8x10 ⁻⁶
7	55	1x10 ⁻⁵ – 1x10 ⁻²	8x10 ⁻⁶
14	55	1x10 ⁻⁵ – 1x10 ⁻²	8x10 ⁻⁶
21	53	5x10 ⁻⁵ – 1x10 ⁻²	2x10 ⁻⁵
30	48	1x10 ⁻⁴ – 1x10 ⁻²	7x10 ⁻⁵
45	45	5x10 ⁻⁴ – 1x10 ⁻²	2x10 ⁻⁴
60	40	1x10 ⁻³ – 1x10 ⁻²	5x10 ⁻⁴

S — крутизна, A — межі лінійності електродної функції, C_{min} — чутливість

Визначення атропіну у дурмані методом прямої потенціометрії. До 5 г насіння дурману додається 5 мл 0,5 моль/л сульфату натрію (Na₂SO₄), 5 мл 0,5 моль/л метадисульфату натрію (Na₂S₂O₅), 0,5 мл 0,1 моль/л сірчаної кислоти (H₂SO₄) і необхідна (до 50 мл) кількість дистильованої води (використовується нагрівання на водяній бані для кращого вилучення атропіну з насіння). Витяжка настоюється ще 60 хв, далі фільтрується на складчастому паперовому фільтрі. В одержаний розчин опускаються електроди (атропін-селективний та електрод порівняння) і фіксуються показання іономіра. Вміст атропіну визначається за калібрувальним графіком, побудованим в ідентичних умовах. Вимірювання проводяться тричі.

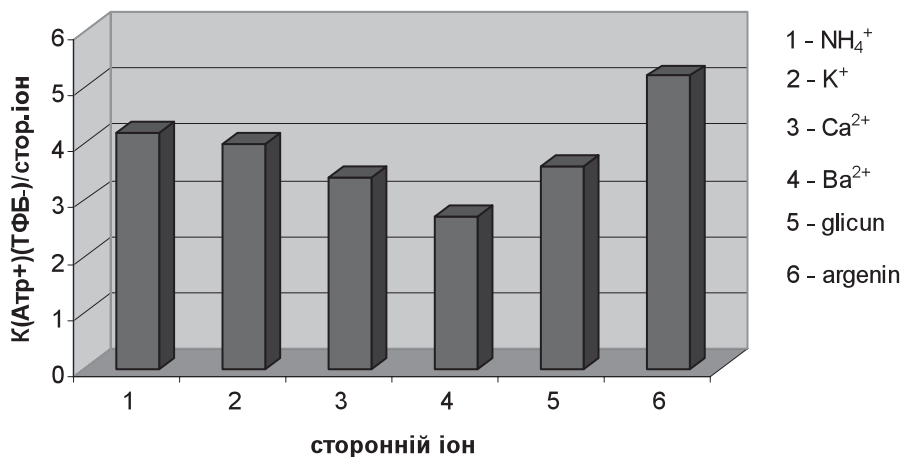

Рис. 3. Коефіцієнт селективності мембран на основі ІА атропіну з тетрафенілборатом

Визначення атропіну у дурмані методом потенціометричного титрування. Досліджуваний розчин для аналізу готується аналогічно тому, що і для методу прямої потенціометрії. Потенціометричне вимірювання під час титрування проводиться також з використанням апаратного обладнання, як і при визначенні електродних характеристик ІСЕ. Як титрант використовується 1×10^{-3} моль/л розчин тетрафенілборату натрію (ТФБ), який готується шляхом розчинення його точної наважки у воді. Титрування здійснюється з використанням бюретки з поділкою 0,02 мл. Показання іоніметра знімаються після встановлення постійного потенціалу — приблизно через 2—3 сек. після додавання наступної порції титранта (поблизу точки еквівалентності титрант додавали порціями по 0,01 мл). Титрування проводиться при постійному перемішуванні. Шляхом побудови кривих титрування знаходиться точка еквівалентності за першою похідною $E = f(V_{\text{титранта}})$ з використанням результатів трьох паралельних титрувань. Концентрація досліджуваного розчину обчислюється за формулою:

$$C_x = \frac{x \cdot 10^{-3} \cdot V_{T.E(d.p)}}{V_{T.E(c.p)}}, \quad (1)$$

де: $V_{T.E(d.p)}$ — об'єм титранта (мл) у точці еквівалентності під час титрування досліджуваного розчину;

$V_{T.E(c.p)}$ — об'єм титранта (мл) у точці еквівалентності під час титрування стандартного розчину (0,01 моль/л розчин атропіну).

Результати проведених досліджень наведено у табл. 2.

Розроблені методики потенціометричного визначення атропіну мають низку переваг порівняно з існуючими завдяки відносній дешевизні, простоті виконання та надійності.

Результати проведених досліджень дозволяють дійти висновку про можливість використання іоноселективних електродів на основі іонних асоціатів для

визначення атропіну у пробах рослинного походження, зокрема у насінні, листках та плодах дурману, що може бути використано під час проведення криміналістичної експертизи.

Таблиця 2

**Результати визначення вмісту атропіну
у насінні, плодах та листках дурману**

Зразок	Знайдено, мг	
	Пряма потенціометрія	Потенціометричне титрування
Насіння		
Витяжка 1	18,1 ± 1,2	18,7 ± 1,0
Витяжка 2	4,6 ± 0,6	5,6 ± 0,5
Витяжка 3	3,6 ± 0,5	3,8 ± 0,5
Плоди		
Витяжка 1	5,8 ± 0,8	5,9 ± 0,7
Витяжка 2	1,8 ± 0,3	1,9 ± 0,2
Витяжка 3	1,5 ± 0,2	1,6 ± 0,2
Листя		
Витяжка 1	9,1 ± 0,8	10,4 ± 0,7
Витяжка 2	2,3 ± 0,4	2,4 ± 0,3
Витяжка 3	1,8 ± 0,3	2,0 ± 0,3

Список використаної літератури

1. Ластухін Ю.О. Хімія природних органічних сполук / Ю.О. Ластухін. — Львів : Інтеллект, 2005. — 560 с.
2. Крамаренко В.П. Токсикологічна хімія / В.П. Крамаренко. — К. : Вища школа, 1995. — 423 с.
3. Грубий І.М. Узагальнення практики дослідження атропіну сульфату / Грубий І.М., Яцюк В.М., Барановський В.С. // Криміналістичний вісник. — 2009. — № 1 (7). — С. 145—151.
4. Сухацька І.Ю. Використання гетерополіаніонів структури Кеггіна як аналітичних реагентів на опійні алкалоїди в електрохімічних методах аналізу / Сохацька І.Ю., Головей О.П., Ткач В.І. // Криміналістичний вісник. — 2006. — № 2 (6). — С. 119—126.
5. Камман К. Робота с ионоселективными электродами / К. Камман. — М. : Мир, 1980. — 283 с.
6. Davies I.E.W. Nitrate ion selective electrodes based on poly(vinylchloride) matrix membranes / Davies I.E.W., Moody G.J., Thomas I.D.R. // Analyst. — 1972. — Vol. 71. — P. 87—94.
7. Moody G.C. A calcium-sensitive electrode based on a liquids ion exchanger in a poly(vinylchloride) matrix / Moody G.C., Oke R.B., Thomas I.D.R. // Analyst. — 1970. — Vol. 95. — P. 910—914.
8. Hiiri K. A chlorate ion-selective electrode based on poly(vinylchloride) matrix membrane / Hiiri K., Moody G.J., Thomas I.D.R. // Talanta. — 1975. — Vol. 22. — P. 918—919.

УДК 343.982.327 : 739.2

С.А. Хомутова, старший эксперт

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в Автономной Республике Крым

Ю.А. Чечиль, начальник отдела

Государственного научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра МВД Украины

Е.И. Горишний, эксперт Государственного

научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра МВД Украины

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ТОВАРОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Рассмотрены теоретические вопросы, связанные с идентификацией ювелирных изделий, выполненных, в частности из драгоценных металлов, а также стандарты для изделий, предъявляемые при оценке.

Ключевые слова: драгоценные металлы, проба, клеймение, сплавы.

Розглянуто теоретичні питання, пов'язані з ідентифікацією ювелірних виробів, виконаних, зокрема з дорогоцінних металів, а також стандарти для виробів, що пред'являються під час оцінювання.

This article addresses theoretical problems of identification of jewelry items in particular ones made of precious metals. The standards used in the process of forensic examination of such items are also reviewed.

Ювелирное искусство — один из древнейших и широко распространенных видов декоративно-прикладного искусства. В нем воплощается присущее человеку стремление к красоте.

Ювелирные изделия — предметы украшения и быта из благородных металлов в сочетании с драгоценными, полудрагоценными и поделочными камнями, а также художественные изделия из недрагоценных материалов, выполненные с большим мастерством и отвечающие высоким эстетическим требованиям.

В соответствии с законодательством Украины драгоценных металлов восемь: золото, серебро, платина, палладий, рутений, родий, осмий и иридий [1]. Из них в ювелирном деле используются первые четыре.

Из чистых благородных металлов ювелирные изделия, как правило, не изготавливаются. Для придания им необходимых механических свойств и цвета в них вводят добавки цветных металлов, получая сплавы: золота с серебром и медью,

иногда с палладием, кадмием, никелем и цинком; серебра и платины с медью; палладия с серебром и никелем. Содержание драгоценного металла в сплаве определяет его пробу.

Пробой (от лат. *probo* — *испытываю, оцениваю*) называется содержание (масса) драгоценного металла в единице лигатурного (вспомогательного) сплава, из которого изготавливают ювелирные изделия, ордена, медали, монеты и др. Пробы ставятся на все готовые изделия, слитки и т. д., изготовленные из драгоценных металлов. Законодательством Украины для ювелирных и бытовых изделий из драгоценных металлов установлены следующие пробы (табл. 1) [1].

Таблица 1

Пробы на ювелирных изделиях

Металл	Проба
Золото	375, 500, 585, 750, 958, 999
Серебро	800, 830, 875, 925, 960
Платина	900, 950
Палладий	500, 850

Также реализуются ювелирные и бытовые изделия из золота 333 (триста тридцать третьей) и 583 (пятьсот восемьдесят третьей) проб и серебра 750 (семьсот пятидесятой) пробы с отражением государственного пробирного клейма.

В России ювелирные изделия клеймились в золотниковой системе проб, то есть по количеству золотников в одном фунте¹. Золотниковая система проб официально была введена в России в 1711 году для серебряных сплавов, а для золотых — в 1733 году. В конце XIX — начале XX вв. для золотых изделий законными пробами были: 94, 92, 82, 72 и 56, для серебряных — 95, 91, 88 и 84.

С 1927 года в связи с переходом СССР на метрическую систему проб все изделия из золотых и серебряных сплавов, которые имели золотниковую пробу, при поступлении в продажу были переключены на метрические пробы. В Англии, Швейцарии, США принята каратная система проб². Метрическая проба со значением 1000 соответствует 24 каратам (табл. 2) [2].

На ювелирные и бытовые изделия из драгоценных металлов наносится оттиск государственного пробирного клейма. Эта технологическая операция называется клеймение.

Согласно действующему законодательству торговля ювелирными и бытовыми товарами на территории Украины должна осуществляться субъектами предпринимательской деятельности только при наличии оттиска государственного пробирного клейма и именника — специального знака, свидетельствующего о производителе ювелирных и бытовых изделий из драгоценных металлов³. При этом не подлежат обязательному клеймению:

¹ Один фунт был равен 96 золотникам, что соответствовало 409,512 г; один золотник был равен 96 долям и соответствовал 0,044 г золота и чистого серебра.

² Карат — единица массы драгоценных камней, равная 200 мг.

³ Субъекты предпринимательской деятельности, изготавливающие ювелирные и бытовые изделия из драгоценных металлов, обязаны иметь именник, отпечаток которого проставляется изготовителем на всех изделиях. Отпечаток именника подлежит регистрации в органах государственного пробирного контроля.

- полуфабрикаты и заливки из драгоценных металлов;
- изделия из драгоценных металлов, имеющие историческую или архитектурную ценность;
- ордена, медали и монеты;
- мелкая насечка (инкрустация) золотом и серебром на оружии, предметах быта, в том числе религиозного культа;
- сусальное золото;
- оборудование, лабораторная посуда и другие изделия, предназначенные для научных, производственных и медицинских целей [3].

Таблица 2

Сравнительная таблица проб различных метрических систем

Метрическая	Золотниковая	Каратная	Характеристики сплавов
1000	96	24	Химически чистые: золото, серебро, платина, палладий
958	92	23	Высокопробный сплав золота
950	91,2	22,8	Сплав для платиновых изделий
916	88	22	Английский золотой монетный сплав (919,6) – высокопробный сплав для изготовления ювелирных изделий из серебра
900	86,4	21,6	Международный золотой и серебряный сплавы (применялись для чеканки золотой и серебряной монеты (1 руб. 50 коп.) в России и СССР)
875	84	21	Сплав серебра для изготовления бытовых изделий в России
850	—	—	Сплав палладия для изготовления ювелирных изделий
800	76,7	19,2	Сплав серебра (широко распространен в Европе)
750	72	18	Сплав золота (распространен в мире для изготовления дорогостоящих ювелирных изделий)
583	56	14	Сплав золота (распространен в мире для изготовления ювелирных изделий)
500	48	12	Сплав серебра (применялся для чеканки монет достоинством 20, 15, 10, 5 коп. в дореволюционной России и в СССР до 1926 года)
375	36	9	Сплав золота (создан в 1958 г. для изготовления дешевых ювелирных изделий)
333	—	8	Сплав золота

Пробирный надзор и контроль качества драгоценных металлов, драгоценных камней и изделий из них осуществляют Государственная пробирная палата,

подчиняющиеся ей региональные инспекции пробирного надзора и постоянные контроллеры на предприятиях по производству драгоценных металлов и обработке алмазного сырья, а также Государственный геммологический центр Украины в пределах полномочий, определенных действующим законодательством.

На сегодняшний день определенную гарантию качества ювелирных изделий может дать государственная экспертиза, удостоверяемая клеймом. В основе такой гарантии лежит не сложность в подделке клейма (хотя Государственная пробирная палата намерена перейти к так называемому лазерному клеймению, которое действительно сложно будет подделать), а то, что нелегальные производители и торговцы стараются не связываться с подделкой клейм — это грозит уголовной ответственностью⁴. Тем не менее следует иметь в виду, что на подлинном клейме (кроме прочего) обязательно должен быть указан шифр территориальной инспекции пробирного надзора, заклеившей изделие, который можно рассмотреть при внимательном его изучении с помощью лупы.

Помимо государственного клейма, на изделия может быть проставлено и клеймо производителя. Например, наличие отиска известной ювелирной марки, например, *Vulgari* или *Tiffany*, в большинстве случаев гарантирует не только соответствие пробе, но и высокое качество ювелирной работы. Кроме того, специалисты советуют проверять качество изделия по его «изнанке» — чем более тщательно выполнены невидимые глазу крепления камней, тем выше класс производителя. Внимательное изучение бирки — одна из составляющих проверки качества изделия. На каждом ювелирном изделии их две: одна относится к торговой точке, где выставлен товар, вторая — от производителя. На бирке от производителя указываются данные о весе изделия, пробе, фирме-производителе и т. д. Если изделие с природным камнем, то на бирке указываются каратность и группа, к которой он относится: например, «группа кварца, аметист». Если речь идет о бриллианте, то указываются данные о типе огранки и чистоте. Пометка «иск.» говорит об искусственном происхождении камня, тут же указывается способ его производства.

На современном рынке золотых ювелирных украшений, кроме подлинных изделий, присутствуют фальшивые, имитирующие драгоценные металлы, отличить которые от настоящих без проведения металловедческой экспертизы трудно, а порой и невозможно.

Для имитации драгметаллов в ювелирных украшениях используют самые разные сплавы, основными из которых являются:

- алюминевая бронза (ауфир, аурал, ауфор) — сплав золотисто-желтого цвета, состоящий из 90 частей меди и 10 частей алюминия;
- батбронза (*bathbronze*) — сплав бронзы с 6 % олова, пригодный для позолоты и используемый, как правило, для литья художественно-промышленных изделий;
- батметалл (*bathmetall*) — сплав, лигированный цинком, используется в Англии для производства столовой посуды;
- бельгика (*belgica*) — сплав «под платину», состоящий из 74,5 % железа, 16,6 % хрома и 8,9 % никеля;

⁴ Уголовная ответственность наступает по ст. 217 УК «Незаконное изготовление, сбыт или использование государственного пробирного клейма».

- вермей (vermeil) — французское наименование позолоченного на огне серебра;
- гамельтонметалл (hamiltonmetell) — сплав, состоящий из 66,7 % меди и 33,3 % цинка золотисто-желтого цвета, хорошо подходит для золочения изделий;
- геразолото (heragold) — немецкое торговое название для восьми-десятикратных сплавов золота;
- голдин (goldin) — сплав меди и алюминия, используемый в Германии для изготовления дешевых ювелирных изделий;
- гранатовое золото — сплав золота пробы 250/1000, который применялся в Чехии во второй половине XIX в. для изготовления ювелирных изделий с гранатами;
- дукатное золото — золото пробы 980/1000, которое использовалось для чеканки золотых дукатов;
- дюраметалл (durametall) — сплав меди, цинка и алюминия золотисто-бронзового цвета (Германия);
- золотая фольга — золото, выбитое в очень тонкие листы между листами пергамента (применяется для золочения изделий из металла и дерева, изготовления наборных картин, обрезов книг);
- золото musiv — пластинки сульфидного олова с золотым блеском, которые применяются для золочения; они не разъедаются серой и сероводородом и не чернеют;
- золото pink — английское наименование красного золота с очень бледным оттенком;
- мангеймское золото — сплав, состоящий из 83,6 % меди, 9,4 % цинка и 7 % олова, окрашенный под золото (изготовленные из этого сплава изделия обычно еще и позолочены);
- мозаичное золото — сплав, состоящий из 66 % меди и 34 % цинка с оттенком самородного золота;
- накладное золото — золоченый материал, основу которого составляет сплав меди с золотым покрытием (по меньшей мере 8 мкр); слой золота прокатан и приварен;
- орайде (oreide) или «французское золото» — сплав золотого цвета, состоящий из 80 % меди, 15 % цинка и 5 % олова (или 86 % меди, 13 % цинка, 0,4 % олова и 0,6 % железа), используется для литья ювелирных изделий;
- палау (palau) — североамериканское торговое наименование «белого золота»; сплав золота и палладия в соотношении 8:2;
- палакарт (palacart) — сплав по цвету похожий на платину, состоящий из 75 % палладия, 15 % золота и 7 % серебра;
- пинчбек (pinchbeek) или английское золото — сплав меди и цинка (с 83—93 % меди), созданный лондонским часовщиком Христофором Пинчбеком; применяется для изготовления общедоступных украшений, бижутерии, окладов;
- пистольное золото (от названия испанской золотой монеты «пистоль») — немецкое наименование золотого сплава пробы 895/1000;
- платинор — сплав, состоящий из 57 % меди, 18 % платины, 10 % серебра, 9 % никеля и 6 % цинка; имеет красивый золотой цвет;
- поликсен — природная платина, смешанная с другими металлами;

– симилор — сплав, похожий по окраске на золото, чаще позолоченный, состоящий, как правило, из 83,7 % меди, 9,3 % цинка и 7 % олова;

– сусальное золото — материал, используемый для изготовления театральных украшений и канители (тонкие листы латуни);

– томпак — сплав меди и цинка различных составов (чаще 90 % меди и 10 % цинка) с красивым золотым цветом; содержание меди делает его устойчивым к коррозии;

– электрон — природный сплав золота и серебра в различных соединениях (иногда до 39 % серебра); многие античные монеты изготовлены из электрона.

Экспертиза ювелирных изделий, определяющая их качество, проводится методом органолептической оценки и лабораторными методами: определение физических свойств, химического состава и экологической безопасности изделий.

Полноту исследования изделий обеспечивает проведение комплекса экспертиз:

– судебная экспертиза веществ, материалов и изделий (определяет химический состав изделия);

– геммологическая экспертиза (диагностика камней, определение качественных характеристик);

– технологическая экспертиза (определение соответствия изделия требованиям нормативно-технических документов);

– искусствоведческая экспертиза (проводится в случаях, если изделие может иметь какую-либо культурную или музейную ценность);

– судебно-товароведческая экспертиза (определение стоимости изделия).

Модель и конструкция изделий должны соответствовать утвержденному образцу, техническим условиям или техническому описанию, чертежам и технической документации производителя по рисунку, форме и назначению, а также требованиям нормативно-технической документации, которая предъявляется к данному виду изделий (ДСТУ, ГОСТ), и соответствовать современным эстетическим требованиям.

Вставки из полудрагоценных камней должны иметь равномерно отполированную и блестящую поверхность. Вставки из искусственно выращенного жемчуга должны быть гладкими и не иметь на поверхности царапин.

В отдельных изделиях и вставках из натурального янтаря допускаются включения органического и неорганического происхождения, трещины, пузыри, слоистость, участки с внутренними и внешними окислениями, которые не снижают художественной ценности изделий. В цветных вставках из стекла допускается разнотонность.

Закрепка вставок и накладок с использованием стержня, загнутого ушком, и клепки допускается в изделиях из недорогих металлов.

Изделия из драгоценных металлов не должны иметь раковин, вмятин, заусенцев, шероховатостей, острых кромок, следов работы инструмента, обломов и царапин на лицевой поверхности. На поверхности изделий из золота 958-й пробы допускаются незначительные следы работы инструмента на кромках, не ухудшающие внешний вид изделия.

В изделиях из драгоценных металлов, изготовленных методом литья по выплавляемым моделям, на лицевой поверхности не допускается больше 5 пор диаметром более 0,4 мм и глубиной более 0,2 мм. При этом расстояние между

порами должно быть не менее 5 мм. Изделия из драгоценных металлов не должны иметь отклонения массы более чем на +15 % номинальной массы изделия.

Эмалевые покрытия на изделиях из драгоценных металлов должны быть равномерными, надежными, без заметных невооруженным глазом пропусков, просветов, царапин и пятен.

Все детали должны быть хорошо и прочно смонтированы. Декоративное и защитно-декоративное покрытие должно быть равномерным по всей поверхности с ровным слоем соответствующей толщины, без пропусков, подтеков, трещин, пористостей, отслаивания, пятен, царапин, пузырей и посторонних включений. Места пайки в изделиях должны быть тщательно заправлены, следы пайки не должны быть заметны невооруженным глазом. Цвет припоя не должен резко отличаться от цвета изделия. Не допускаются прожоги.

Художественная отделка и форма изделий должны соответствовать их назначению и современным эстетическим требованиям, а также обеспечивать удобство пользования.

Форма колец должна быть правильной и строго соответствовать размеру камня, края должны быть гладко заправлены, касты — припаяны без перекосов, крапаны — гладко заправлены и не должны царапать руку.

Замки у серег должны быть одинакового размера, плотно припасованы, свободно запираются и отпираются с защелкиванием, отверстие для запора у сложного замка — строго в центре детали, свободный конец крючка — хорошо заправлен, не должен иметь острых кромок, камни должны быть парными по размеру, цвету и огранке.

У брошей булавки должны быть упругими, концы их — заостренными правильным конусом, без заусенцев, следов зашлифовки, а также должны исключать возможность самооткрывания и не выступать за пределы габаритов изделия.

Браслеты для часов должны быть эластичными в изгибе и в пружине, браслеты из звеньев — прочно соединенными, звенья растяжки должны равномерно перемещаться и после растягивания свободно принимать исходное положение, защелка замка должна хорошо пружинить и без усилий защелкиваться. При наличии у браслета предохранителя он проверяется на прочность. Длина браслетов от 130 до 190 мм должна быть кратной 5 и 7,5.

Бусины должны быть без сколов, трещин, царапин, затертости, граней, а отверстия для ниток должны располагаться в центре бусин и не иметь режущих кромок.

Детали колье должны быть прочно соединены и обеспечивать свободную подвижность, замок должен обеспечивать прочный запор цепочки и легко открываться, крепление колье и кулона к цепочке должно быть надежным.

Запонки с челночком должны иметь эластичную пружину, запонки с мягким соединением и запонки без пружин — легко вращаться в заштифтовке шарнира, а челночок — не опускаться без нажима на него.

У цепочек все детали должны быть прочно соединены между собой, звенья цепочки — подвижные, цепочка должна обладать максимальной гибкостью, текучестью и при отвесе иметь строго вертикальное направление, без угловатостей. Замок цепочки при нажиме должен свободно открываться и закрываться, запор — хорошо пружинить.

У камнерезных художественных изделий наружная поверхность должна быть тщательно отполированной до зеркального блеска. На лицевой поверхности не допускаются сколы, раковины, царапины и следы обработки, если они ухудшают вид изделий.

В парных изделиях (серьги, запонки), многопредметных гарнитурах и приборах предметы должны быть одинаковыми по форме, размерам и расцветке, рисунку, цвету и огранке вставок, а также по виду оправы.

Качество ювелирных изделий на предприятиях-изготовителях проверяется поштучно, а на торговых предприятиях, как правило, выборочным методом отбирается до 10 % изделий от партии, но не менее 10 штук.

У отобранных изделий проверяют внешний вид, соответствие опломбированному образцу-эталону и НТД (нормативно-технической документации), а также техническому описанию. Кроме того, проверяют правильность оформления этикеток (наличие и правильность заполнения всех реквизитов), соответствие фактического размера браслетов и колец данным маркировки, наличие и качество ювелирных камней (размер пор, сколков, трещин, пузырей, зазоров и др.). Также определяют подлинность ювелирных камней.

При диагностике ювелирных камней одним из свойств, позволяющих получить важную информацию, является люминесценция, наиболее часто возникающая под действием ультрафиолетовых лучей. Цвет определяют в затемненных помещениях.

Прочность закрепления ювелирных камней определяют легким нажатием деревянной палочкой или встряхиванием изделия. Прочность пайки и закрепки вставок, правильность шарнирных соединений и замков устанавливают путем осмотра и опробования в действии.

Массу изделий из драгоценных металлов определяют взвешиванием на технических весах 1 класса, при этом изделия из сплавов золота и металлов платиновой группы взвешивают с точностью до 0,01 г. Изделия из сплавов серебра взвешивают на весах 3 класса с точностью до 0,1 г.

Процесс оценки ювелирного изделия с драгоценными камнями заключается в оценке стоимости металла, камней и трудозатрат на изготовление этого изделия. Важны диагностика вставок, определение их качественных характеристик, так как разница в стоимости, например, синтетических аналогов драгоценных камней и природных камней огромна. Необходимо также различать метод изготовления ювелирного изделия, так как стоимость серийного изделия и изделия, сделанного вручную, отличается. Знание состояния рынка ювелирных изделий необходимо для понимания процедуры их оценки.

Детальное изучение свойств ювелирных камней и драгоценных металлов ювелирного изделия позволяет объективно оценить его стоимость.

Процесс оценки ювелирного изделия состоит из следующих этапов:

- предварительный осмотр изделия;
- взвешивание, описание изделия;
- определение пробы;
- диагностика вставок;
- определение массы вставок;
- определение стоимости вставок;

- определение стоимости драгоценного металла;
- определение метода изготовления;
- определение улучшений;
- определение стоимости трудозатрат;
- определение стоимости ювелирного изделия.

Розничные цены на ювелирные изделия из драгоценных металлов с драгоценными камнями устанавливаются на предприятиях-изготовителях индивидуально на каждое изделие с учетом ценности закрепленных камней, массы драгоценного металла, сложности художественного исполнения изделия, производственных затрат и налога с оборота. Для этого предприятие-изготовитель составляет калькуляцию, которая подписывается комиссией и утверждается директором предприятия.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. Закон України від 18.11.97 № 637/97-ВР «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними».
2. Баранов П.М. Гемология: діагностика, дизайн, оброблення, оцінювання самоцвітів : підруч. / П.М. Баранов. — Дніпропетровськ : Метал, 2002. — 208 с.
3. Назимок М.М. Пробірний контроль. Експертна оцінка ювелірних виробів з дорогоцінних металів: навч. посіб. / Назимок М.М., Шликов О.К., Артюх Т.М. — К. : Воля, 2009. — 248 с.
4. Дронова Н.Д. Оценка рыночной стоимости ювелирных изделий / Н.Д. Дронова, Р.Х. Аккалаева. — М. : Дело, 1998. — 160 с.
5. Моисеинко Н.С. Товароведение непродовольственных товаров / Н.С. Моисеинко. — Ростов-на-Дону, 2001. — Ч. 2. : Ювелирные товары.
6. Орловский Э.И. Товароведение ювелирных товаров и часов / Э.И. Орловский. — М. : Экономика, 1983.
7. Плешев А.М. Классификация и ассортимент ювелирных изделий. Кооперативная торговля ювелирными изделиями / А.М. Плешев. — М., 1978.
8. Товароведение непродовольственных товаров. — М. : Экономика, 1985.
9. Шаталова И.В. Ассортимент отечественной ювелирной промышленности / И.В. Шаталова, В.В. Скурлов. — М., 1990.
10. Шепелев А.Ф. Товароведение и экспертиза ювелирных товаров и часов / А.Ф. Шепелев. — Ростов-на-Дону : Март, 2001.
11. Ювелирные товары. Коммерческое товароведение. — М., 2000.

УДК 343.985 : 343.71

М.Б. Бондар, старший експерт

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України на Одеській залізниці*

О.В. Матвєєвський, начальник

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України на Одеській залізниці*

ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ЗА ФАКТАМИ РОЗКРАДАННЯ СИПУЧИХ ВАНТАЖІВ З ВАГОНІВ-ХОПЕРІВ

Висвітлено особливості огляду місця події за фактами розкрадання сипучих вантажів з вагонів-хоперів. Наведено приклади способів розкрадання вантажів з вагонів-хоперів, а також результати аналізу стану справ з виявлення та розкриття крадіжок з рухомого складу залізниці на території обслуговування УМВС України на Одеській залізниці.

Ключові слова: вагон-хопер, огляд місця події, акти загальної форми, комерційні акти.

Освещены особенности осмотра места происшествия по фактам хищения сыпучих грузов с вагонов-хоперов. Приведены примеры способов хищения грузов из вагонов-хоперов, а также результаты анализа состояния дел по выявлению и раскрытию хищений из подвижного состава железной дороги на территории обслуживания УМВД Украины на Одесской железной дороге.

The article describes the features of scene expecting with the facts of stealing bulk from hopper wagons. Examples of ways of stealing goods from hopper wagons and results of analysis of the situation of detection and crime disclosure in MIA service of Ukraine in Odessa railway are given.

Серед злочинів, які скоюються на об'єктах залізничного транспорту, одне з перших місць займають крадіжки вантажів. Незважаючи на те, що за останні роки вантажообіг на Одеській залізниці, як і на всіх інших залізницях України, зменшився, кількість крадіжок з рухомого складу збільшилася. Так, за 2009 рік на об'єктах Одеської залізниці зареєстровано 165 таких злочинів, а за 6 місяців 2010 року їх кількість становила понад 90. Збільшилися й обсяги збитків від крадіжок на 17,3 %, що становить понад 300 тис. гривень, з яких лише 51,3 % було відшкодовано.

Об'єктами злочинного посягання є всі види вантажів. І якщо переважну більшість злочинів, вчинених у 90-і роки, становили крадіжки промислових та продовольчих товарів, зокрема, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, то після різкого скорочення перевезень цих та інших видів вантажів основними видами злочинного посягання стали пально-мастильні матеріали, вугілля, щєбін, металовироби.

Упродовж 2009 року їх крадіжки становили 73,3 % від загальної кількості зареєстрованих крадіжок.

Зрозуміло, що з огляду на зазначене цілість рухомого складу та вантажів пально-мастильної групи, металопрокату, вугілля, насіння зернових та олійних культур тощо є одним з найважливіших завдань підрозділів міліції на транспорті. Успішне виконання цього завдання працівниками підрозділів міліції на транспорті неможливе без знання способів вчинення крадіжок, форм взаємодії з іншими підрозділами органів внутрішніх справ, адміністраціями транспортних підприємств, громадськістю, без вивчення особливостей перевізного процесу, залізничної термінології, документів, які супроводжують вантаж, та інших обставин, що допомагають виконувати поставлені завдання [1].

Як свідчить практика, значну кількість крадіжок з вантажного рухомого складу вчиняють у разі можливості вільного доступу до нього та вантажу, що дозволяє злочинцям (іноді у змові із залізничниками) здійснювати крадіжки у будь-який час доби. Особливості цього виду крадіжок зумовлені специфікою самого процесу перевезення, а саме:

- пересування вантажів на великі від відправника відстані;
- використання залізницею старого ресурсу рухомого складу та вагонів, що перебувають у незадовільному технічному стані;
- слабка охорона вантажів (або взагалі її відсутність) від проникнення до них сторонніх осіб у місцях стоянок та під час руху;
- зосередженість на об'єктах залізничного транспорту значних матеріальних цінностей.

Зазвичай більшість розкрадачів добре поінформована щодо особливостей організації охорони та обробки вантажів, має стійкі кримінальні зв'язки з працівниками транспорту; їхні дії під час вчинення злочину характеризуються кваліфікованим розподілом ролей; вони мають надійні канали реалізації викраденого.

Спосіб, що обирають для вчинення крадіжки вантажу, залежить від категорії осіб, які цим займаються. Спосіб вчинення крадіжки вантажу — певний комплекс дій і поведінки особи (осіб), яка вчинила (вчинили) злочин. Вчинення серії крадіжок вантажу однаковим способом може свідчити про причетність до них однієї особи (тих самих осіб), що враховується під час пошуку та викриття злочинця (злочинців) [2].

Найпоширеніші способи вчинення крадіжок вантажу на об'єктах залізничного транспорту повною мірою описано у роботах та статтях В.І. Трапезнікова, С.В. Продайка, О.О. Юхна та інших.

Загалом дані про спосіб злочину можуть бути використані для:

- встановлення та викриття злочинця;
- виявлення (забезпечення виявлення) сукупності доказів;
- виявлення причин та умов вчинення злочинів;
- вжиття заходів щодо усунення причин та умов вчинення злочинів і запобігання злочинним посяганням.

Встановлення способу вчинення крадіжок вантажів на залізничному транспорті є підґрунтям для висунення оперативного-розшукових і слідчих версій та розроблення окремих тактичних прийомів боротьби зі злочинними посяганнями на вантажі. Це дозволяє сконцентрувати необхідні сили і засоби у визначений час у місцях найбільш імовірного здійснення крадіжок вантажів, забезпечити ефективне

оперативне обслуговування найбільш криміногенних транспортних об'єктів, у тому числі рухомого складу. Встановлення способу вчинення крадіжки дозволяє швидко звузити коло підозрюваних осіб, визначити час та місце вчинення злочину, приблизну кількість злочинців, їх професію (належність до залізничного транспорту), підготовленість, знання місцевих умов та інші обставини [1; 3].

Як свідчить практика роботи працівників Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру (далі — НДЕКЦ) на Одеській залізниці, найпоширенішими на сьогодні є крадіжки сипучих вантажів з вагонів-хоперів, способи вчинення яких мають свої особливості. Так, типовим способом вчинення крадіжок сипучих вантажів з вагонів-хоперів, які перебувають на стоянці, є такий: «віджимається» один з розвантажувальних люків, потім в отвір, що утворився, вбивається дерев'яний клин; під місце висипання вантажу підставляється ємність, з якої його перевантажують у мішки. Під вагон для приховування слідів злочину підкладається брезент (рис. 1, 2).

Рис. 1

Рис. 2.

Приклади вчинення крадіжки сипучого вантажу з вагона-хопера шляхом відтискання розвантажувального люка (відтворення обстановки та обставин події)

Приклад. 25 травня 2010 року телефоном від диспетчера газового парку станції Одеса-Порт Одеської залізниці було отримано повідомлення про нестачу вантажу цукру-сирцю. На місце події прибула слідчо-оперативна група, у складі якої був експерт НДЕКЦ при УМВС України на Одеській залізниці. Об'єктом огляду виявився вагон-хопер з вантажем цукру-сирцю насипом, який перебував на 8 шляху газового парку ст. Одеса-Порт. Під час проведення огляду було виявлено воронку над другим розвантажувальним люком з лівого боку за ходом вагона. Огляд цього розвантажувального люка дозволив виявити, зафіксувати і вилучити на його кришці та бортах сліди статичної, динамічної дії, а саме вм'ятини, які могли бути залишені металевим предметом округлої форми із загостреним кінцем та відшаруванням фарби. Було висунуто гіпотезу, що крадіжку скоєно відтисканням розвантажувального люка, імовірно, ломом.

У процесі оперативно-розшукових заходів «за гарячими слідами» були затримані: гр. С. — стрілок відділу охорони, який перебував на зміні для охорони рухомого складу і вантажів, гр. К. — охоронець приватної охоронної фірми, та гр. Г., в яких було виявлено три заповнені цукром-сирцем та сімнадцять порожніх мішків, металева труба із загостреними кінцями, дерев'яний клин, пластмасовий таз об'ємом 20 л, брезент. На металевій трубі із загостреними кінцями, вилученій у

злочинців, було виявлено нашарування фарби того самого кольору, що й фарба на вагоні.

Подальші дослідження вилучених речей та об'єктів, допит затриманих і відтворення обстановки та обставин події підтвердили висунуту версію.

Встановлення факту вчинення крадіжки вантажу з рухомого складу має свої особливості. Насамперед це стосується огляду місця події. Річ у тім, що шляхом зовнішнього огляду вагона-хопера, та його замикаючих пристроїв (вентилів і штоків) можна не виявити слідів проникнення.

У протоколі огляду вагона слідчо-оперативна група фіксує відсутність пошкоджень вагонів або технічну несправність деяких його елементів і, як наслідок, складає «відмовний» матеріал за відсутністю складу злочину.

Це пов'язано з особливістю розташування кришки розвантажувального люка, який знаходиться під вагоном. Оглянути його можна лише в тому випадку, коли оглядач перебуватиме під вагоном. Крім того, вагони-хопери зазвичай оглядає слідчо-оперативна група у складі вантажних потягів, і робота під вагоном є порушенням правил техніки безпеки. Тому огляд нижніх розвантажувальних люків або проводиться поверхнево, або взагалі не проводиться (рис. 3).

Рис. 3. Розташування розвантажувальних люків у вагоні-хопері

Як правило, певну інформацію можна отримати шляхом огляду вантажу через завантажувальні люки зверху вагона. Поглиблення у вантажі вкаже, який саме розвантажувальний люк треба оглядати найуважніше (рис. 4).

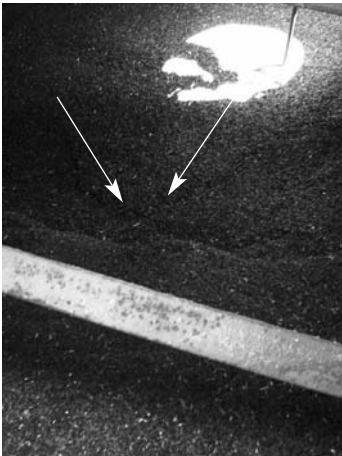

Рис. 4. Поглиблення у сипучому вантажі насіння соняшника (вигляд із завантажувального люка)

Під час огляду розвантажувального люка особливу увагу слід звернути на зміну форми кришки, наявність на її торцевих поверхнях та бортах люка слідів інших предметів, які мають вигляд статичних слідів відтискання або динамічних слідів просовування поверхні предмета між поверхнями люка та стінок вагона (рис. 5, 6). При цьому не слід плутати ці сліди з хаотично розташованими слідами взаємодії стінок вагона та країв люка, які з'являються у результаті руху вагона.

Іншою ознакою кримінального втручання у цілісність розвантажувального люка вагона є пошкодження «задувки» монтажної піни, яка використовується для його герметизації. Якщо монтажну піну зіпсовано внаслідок кримінального втручання, то її частина буде відсутня або в ній буде наявний слід пролому знаряддям злочину (рис. 7).

Супровідними ознаками кримінального втручання є також послаблення щільності зачинення люка (наявність отворів, в яких містяться частки вантажу), наявність пошкоджень на

кромці люка та краях бортів вагона у вигляді відшарування фарби, слідів пальців рук або рукавиць, волокон тканини, окремих волосин, мікрочасток (рис. 8, 9).

Рис. 5. Характерні пошкодження розвантажувальних люків вагона-хопера

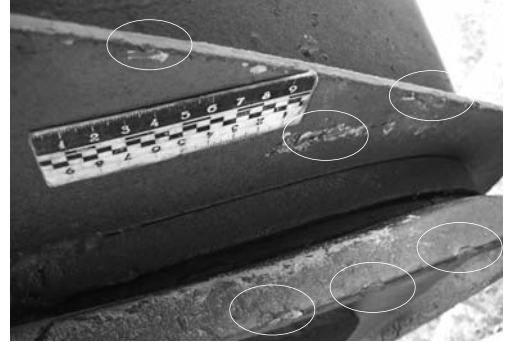

Рис. 6. Характерні пошкодження розвантажувальних люків вагона-хопера

Рис. 7. Пошкодження монтажної піни

Зазначені ознаки кримінального втручання у цілісність розвантажувальних люків вагонів було виявлено працівниками НДЕКЦ при УМВС на Одеській залізниці під час проведення оглядів 48 вагонів, у яких виявлено нестачу вантажу.

Напевно зазначені ознаки можна виявити лише під час ретельного огляду вагона у разі його виведення зі складу вантажного потягу на колію, над якою немає електричного струму. Тому на практиці слідчо-оперативна група виявляє сліди вкрай рідко і, як правило, складає лише акт попутної форми та фіксує факти технічної несправності вагона.

Підсумовуючи сказане, можна навести такі особливості огляду місця події за фактами розкрадання сипучих вантажів з вагонів-хоперів:

Рис. 8.

Рис. 9.

Супровідні ознаки кримінального втручання

- у 90 % об'єктом огляду є рухомий склад, тобто сам вагон, а не місце події, яке може перебувати на великій відстані від місця огляду, або навіть в іншій країні;
- особливості будови, які має вагон-хопер, зважаючи на його призначення, ускладнюють процес огляду та пошуку слідової інформації і водночас полегшують зловмисникам завдання з приховування слідів злочину;
- огляд рухомого складу, у тому числі вагонів-хоперів, потребує спеціальної підготовки (знання будови, улаштування та призначення конкретного типу залізничного рухомого складу, способів вчинення з нього крадіжок, особливостей перевізного процесу та обробки вантажу тощо);
- огляд рухомого складу, у тому числі вагонів-хоперів, потребує спеціального обладнання (ножиці для зняття закруток, доглядові дзеркала, прилад для виявлення прихованого маркування вантажів, у тому числі спеціальними хімічними речовинами, тощо);
- існує потреба у попередній підготовці вагона до огляду (виведення його з під мережі електропостачання, «розчеплення» та встановлення на стопор тощо), що потребує більше часу і може призвести до зміни слідової інформації на вагоні (втрати однієї та появи нової), що вимагає необхідності виявлення, закріплення та вилучення слідів, які може бути втрачено до того, як з вагоном буде проведено зазначені дії.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Методичні рекомендації щодо організації розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті України.* — Одеса, 2006. — 88 с.
2. *Трапезніков В.І.* Окремі аспекти крадіжок на транспорті / В.І. Трапезніков // Південноукраїнський правовий часопис. — 2009. — № 3. — С. 178—179.
3. *Продайко С.В.* Запобігання, розкриття, викриття та розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті України / С.В. Продайко, О.О. Юхно. — Одеса : ОЮІ ХНІВС, 2007. — 174 с.
4. *Запобігання і припинення правопорушень у рухомому складі пасажирського залізничного транспорту :* навч. посіб. / [Грохольський В.Л., Юхно О.О., Продайко С.В. та ін.]. — Одеса, 2006. — 216 с.
5. *Ніколаєв О.Т.* Правові проблеми боротьби з тероризмом на транспорті / О.Т. Ніколаєв // Південноукраїнський правовий часопис. — 2009. — № 3. — С. 28—29.
6. *Платіка В.М.* Призначення, завдання та організація роботи оперативних заслонів ОВСТ у забезпеченні попередження та розкриття крадіжок вантажів / В.М. Платіка, О.О. Погрібний // Вісник ОІВС. — 2002. — № 4. — С. 62—64.

УДК 343.9

В.В. Бурлака, науковий співробітник

Навчально-наукового інституту підготовки
слідчих і криміналістів Національної академії
внутрішніх справ

ТИПОВІ СПОСОБИ НЕЗАКОННОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ АБО ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦЬОГО ВИДУ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто особливості способів незаконного позбавлення волі або викрадення людини та їх вплив на формування типової слідової картини при вчиненні цього виду злочинів.

Ключові слова: спосіб вчинення злочину, спосіб підготовки до вчинення злочину, способи приховування злочину, позбавлення волі, викрадення людини, типова слідова картина.

Рассмотрены особенности способов незаконного лишения свободы или похищения человека и их влияние на формирование типовой следовой картины при совершении этого вида преступлений.

The article describes the features of methods of illegal imprisonment or abduction of a person and their impact on the trace of a typical pattern at the committing this type of crime.

Спосіб вчинення злочину належить до об'єктивної сторони складу злочину, тобто входить до предмета доказування у будь-якій кримінальній справі (ст. 64 Кримінально-процесуального кодексу України). Він також має суттєве значення у методиці розслідування окремих видів злочинів, оскільки є елементом її криміналістичної характеристики та фактичною базою для висування і перевірки версій, вирішення інших завдань розслідування та розкриття таких злочинів.

Дослідженню питань, пов'язаних зі змістом та значенням способу вчинення злочинів зазначеної категорії, присвячено роботи таких вчених, як Л.Є. Ароцкер, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, Г.Л. Грановський, Г.Г. Зуйков, І.І. Карпець, В.П. Колмаков, А.Н. Колесніченко, В.Г. Танасевич, Н.П. Яблокова, І.Н. Якимов.

Деякі вчені-криміналісти взагалі вважають спосіб вчинення злочину основним елементом його криміналістичної характеристики, оскільки саме він часто визначає основні шляхи і напрями розслідування [3, с. 122—124].

У загальноприйнятому криміналістичному розумінні способом вчинення злочину є характер дій злочинця, який проявляється у певній взаємопов'язаній системі дій і прийомів підготовки, скоєння і приховування злочину. Спосіб вчинення злочину детермінується низкою об'єктивних факторів, зокрема умовами зовнішнього

середовища, в якому вчиняється злочин, та суб'єктивних факторів, що характеризують особистість злочинця.

До об'єктивних факторів, що впливають на спосіб вчинення злочину, належать: особливості місця та обстановки, час та знаряддя вчинення злочину (наприклад, холодна або вогнепальна зброя), наявність зв'язку з предметом посягання або стосунків злочинця з потерпілою особою тощо.

Суб'єктивними факторами, що зумовлюють спосіб вчинення злочину, є: мета злочину (оскільки вона визначає засоби та умови її досягнення), наявність у злочинця професійних знань, умінь та навичок, соціальні, психологічні, фізіологічні або фізичні особливості злочинця [7, с. 17].

Серед зазначених факторів один або кілька можуть мати домінуюче або вирішальне значення для висунення як загальних, так і окремих версій, впливати на визначення напрямів і вирішення інших питань розслідування [3, с. 178].

Відомості про типовий спосіб вчинення злочину як сукупність його кількісних та якісних ознак дозволяють встановити коло причетних до нього осіб, засоби вчинення злочину, залишені злочинцем сліди та інші обставини.

Типовий спосіб вчинення злочину з незаконного позбавлення волі або викрадення людини слід розглядати як систему дій щодо його підготовки, вчинення і приховування. Ця система зумовлена зовнішнім середовищем і психофізіологічними властивостями злочинців і потерпілих та супроводжується застосуванням заздалегідь підготовлених знарядь і засобів, а також урахуванням місця і часу вчинення злочину. Типовий спосіб вчинення злочину з незаконного позбавлення волі або викрадення людини складається з таких окремих етапів.

Перший етап — підготовка до вчинення злочину:

- вибір об'єкта посягання та збирання відомостей про нього;
- розробка плану викрадення або позбавлення волі;
- добір та організацію співучасників злочину, розподіл між ними ролей та завдань;

– підготовка знарядь та інших засобів вчинення злочину.

Другий етап — вчинення злочину:

– безпосереднє захоплення, переміщення і насильницьке утримання людини у визначеному місці;

– фізичне або психічне насильство над потерпілим або психологічний вплив на його близьких;

– отримання викупу або майнових прав, реалізація інших злочинних інтересів.

Третій етап — приховування злочину. Він передбачає вжиття заходів щодо приховування слідів злочину та участі в ньому конкретних осіб. При цьому зазначені заходи можуть передувати його вчиненню, застосовуватися під час або після його вчинення.

Розглянемо докладніше зазначені етапи.

Під час вибору об'єкта посягання (людини) злочинці враховують:

– статеві, вікові та психологічні характеристики обраної жертви (фізичні особливості, довірливість до людей або обережність, комунікабельність або замкнутість тощо);

– спосіб життя обраної жертви (маршрути пересування і місця проведення дозвілля, звичайний час залишення помешкання і повернення додому тощо);

- матеріальний стан обраної жертви;
- інші обставини, які можуть полегшити або ускладнити викрадення;
- можливість появи у кожному конкретному випадку непередбачених обставин (випадкова поява сторонніх осіб та їх втручання в дії злочинців, випадкові несправності транспортного засобу, що використовується для викрадення) [4, с. 27].

Зокрема, плануючи викрадення людини для насильницького залучення до праці (рабства), злочинці зазвичай враховують не лише фізичний стан майбутньої жертви, можливість швидкого подолання опору, а й відсутність осіб, які можуть організувати її розшук. Тому серед цієї категорії потерпілих найчастіше опиняються особи без постійного місця проживання.

Наприклад, Беляєвським районним судом Одеської області за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 146 Кримінального кодексу України (далі — КК), було засуджено гр. М., який з метою трудової експлуатації спочатку набрав у бригаду робітників, а потім виявляв серед них потенційних жертв шляхом опитування та перевірки документів. Переконавшись, що у цих осіб немає постійного місця проживання, і їх ніхто не шукатиме, незаконно позбавляв їх волі та утримував у наметі на сільськогосподарській ділянці, примушуючи працювати на себе¹.

Відомості про об'єкт викрадення злочинці збирають найчастіше через товаришів по службі (роботі) потерпілого, його родичів, сусідів, знайомих. Способи отримання відомостей бувають різними: від прямих погроз фізичним насильством до оплати послуг за отриману інформацію.

На етапі планування злочину кожному зі співучасників злочинної групи відводиться певна роль і ставляться певні завдання (наприклад, підшукування приміщення, в якому планується утримувати потерпілого, керування автомобілем у момент здійснення викрадення тощо).

Якщо незаконне позбавлення волі або викрадення людини здійснюється з метою зґвалтування або інших дій сексуального характеру, то найчастіше план вчинення злочину відсутній, що пояснюється несподіваним бажанням вчинити злочин (як правило, у стані сп'яніння).

Так, наприклад, Богунським районним судом м. Житомира за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 152; ч. 2 ст. 146 КК, було засуджено гр. С., який, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, у дворі свого будинку побачив гр-ку Л., яка проходила повз нього. Гр. С., маючи злочинний намір щодо зґвалтування, ударив гр-ку Л., затягнув її до своєї квартири, де утримував кілька годин, після чого зґвалтував та відпустив².

Детальний план злочину зазвичай розробляється у тих випадках, коли викрадення здійснено злочинною групою. Як правило, цим займається організатор групи — особа, яка має злочинний досвід або авторитет серед інших членів групи. За даними вчених-криміналістів, 67 % випадків викрадень людей мали підготовчий етап, під час якого злочинці вивчали та оцінювали можливу обстановку вчинення злочину. Отже, закономірним виявився і результат: у 81 % випадків викрадення

¹ Єдиний державний реєстр судових рішень України. Справа № 1-176 / 2010 р. — Режим доступу : <http://www.court.gov.ua>.

² Єдиний державний реєстр судових рішень України. Справа № 1-19 / 2009 р. — Режим доступу : <http://www.court.gov.ua>

пройшло без ускладнень і лише в 19 % мали місце ексцеси, причиною яких були дії свідків або самих потерпілих [2, с. 24].

Під час другого етапу, власне вчинення злочину, злочинці діють залежно від його мети, рівня підготовленості та кількості викрадачів. Дії злочинців можуть мати насильницький характер, базуватися на зловживанні довірою або обмані потерпілого.

Так, наприклад, Тячівським районним судом за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 146; ч. 1 ст. 127; ч. 1 ст. 129 КК, було засуджено гр. Р., який з метою налагодження особистих стосунків шляхом обману заманив потерпілу гр-ку Н. у квартиру, зачинив вхідні двері на замок і всупереч волі потерпілої незаконно утримував її упродовж кількох годин. Вину підсудного гр. Р. було доведено, зокрема, завдяки свідченням рідної сестри чоловіка потерпілої гр-ки К., яка бачила, як підсудний запропонував гр-ці К. покатати її, а потім повіз потерпілу в невідомому напрямку, після чого вона її більше не бачила³.

Після викрадення або незаконного позбавлення волі основна лінія поведінки злочинців найчастіше зводиться до залякування потерпілих (чи їх родичів) з метою схилення їх до певних дій. Як засоби тиску зазвичай обираються такі, на які потерпілий, на думку злочинців, не може не зважати, наприклад, загроза завдання шкоди потерпілому (у тому числі позбавлення життя), його близьким родичам; загроза розголошення будь-яких компрометуючих відомостей.

Вибір способу дій завжди залежить від мотивів і цілей злочинців. Наприклад, для отримання викупу викрадачі прагнуть встановити зв'язок з родичами або товаришами по службі (роботі) потерпілого (частіше зв'язок встановлюється безпосередньо членами групи, рідше — використовуються посередники). З метою отримання викупу за звільнення викраденого злочинці, як правило, застосовують до нього психічне і фізичне насильство.

Так, наприклад, Київським районним судом м. Харкова за вчинення злочину, передбаченого ч. 4, ст. 189; ч. 3 ст. 146; ч. 2 ст. 146; ч. 2 ст. 289 КК, було засуджено злочинну групу, члени якої з метою викупу викрали гр. В. Здійснивши викрадення, злочинці вивезли потерпілого за межі м. Харкова до лісосмуги, де на його очах вирили яму та повідомили йому, що ця яма для нього, якщо його рідні не заплатять викуп. Після нанесених фізичних та психічних травм злочинці змусили потерпілого зателефонувати сестрі та сказати їй, щоб вона привезла гроші⁴.

За даними судово-слідчої практики, у 72 % випадків викрадачі висували вимоги про виплату викупу або боргу родичам потерпілого, його друзям або товаришам по службі (роботі) телефоном, рідше — у 14 % випадків — за допомогою письмового звернення, в інших випадках — шляхом особистого контакту з близькими потерпілого за допомогою аудіозапису звернення викраденого [8, с. 146]. Злочинці ведуть переговори, як правило, з телефонів-автоматів або з мобільних телефонів, які належать викраденим, що ускладнює їх пошук та встановлення місць утримання потерпілих.

Викрадаючи людину для отримання викупу, злочинці здебільшого знайомі з її фінансовими можливостями, а тому висувають вимоги, які реально можуть бути

³ Єдиний державний реєстр судових рішень України. Справа № 1-63 / 2007 р. — Режим доступу : <http://www.court.gov.ua>

⁴ Єдиний державний реєстр судових рішень України. Справа № 1-946/2009/16. — Режим доступу : <http://www.court.gov.ua>

виконані. Хвилюючись за життя і здоров'я своїх близьких, потерпілі природно прагнуть виконати вимоги злочинців і не повідомляють про подію правоохоронним органам.

Так, наприклад, Оболонським районним судом м. Києва за вчинення злочинів, передбачених ч. 4 ст. 189; ч. 3 ст. 146; ч. 2 ст. 147; ч. 3 ст. 364 КК, було засуджено злочинну групу, члени якої з метою викупу викрали гр. В., шляхом обману вивезли його за межі м. Києва, де й утримували проти його волі. Вину злочинного угруповання було доведено завдяки свідченнями очевидця гр. К., який повідомив, що про факт вчинення злочину він дізнався від батька потерпілого гр. Н., який просив гр. К. про допомогу у визволенні сина. Також він був свідком зустрічі гр. Н. з підсудними, які відвезли гр. Н. на таксі у невідомому напрямку. Також гр. К. пояснив, що ні батько, ні він не зверталися за допомогою до правоохоронних органів, оскільки отримали від викрадачів відповідну погрозу-попередження⁵.

Для отримання викупу злочинці використовують схованки або попередньо підготовлені місця, що унеможлиблює прямий контакт злочинців і родичів. Передача викупу може здійснюватися також і в громадських місцях, де, по-перше, контакт злочинців і родичів не приверне уваги оточуючих, а по-друге, злочинці матимуть більше можливостей безперешкодно зникнути після отримання викупу.

Так, наприклад, Шевченківським районним судом м. Львова за ч. 2 ст. 189; ч. 2 ст. 146; ч. 1 ст. 263 КК було засуджено гр. Т., який з метою примусу до виконання цивільно-правових обов'язків (повернення боргу) у приміщенні офісу прив'язав потерпілого гр. О. до стільця, закрив його на ніч у цьому приміщенні, а зранку відпустив за умови повернення боргу. Наступного дня під час передачі викупу в кафе «Каприз» працівники міліції затримали гр. Т⁶.

До факторів, що зумовлюють приховування злочинів, належать усі чинники, що детермінують це приховування, а саме: намір приховати злочин, особистісні якості злочинця, предмет посягання, місце, час вчинення злочину тощо [6, с. 15—17]. Абсолютна більшість злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі або викраденням людини, характеризувалася фактом їх приховування.

Серед чинників, що впливають на вибір суб'єктами цього виду злочину, того або іншого комплексу прийомів приховування, особливе місце належить мотивам і цілям викрадення, а також обстановці вчинення злочину. Наприклад, якщо у момент вчинення злочину є або можуть бути його свідки, то злочинці маскують свою поведінку шляхом створення в оточуючих враження, що відбувається некримінальна подія. Загроза бути викритими зумовлює застосування злочинцями такого способу приховання, як швидке зникнення з місця вчинення злочину (що унеможлиблює знищення слідів на місці вчинення злочину).

Розглядаючи способи приховування злочинів цієї категорії, слід зазначити різноманітність дій з їх приховування і навіть певну «витонченість», а саме: розробка детальних планів приховування злочину; спостереження за поведінкою майбутніх жертв, використання схованок; маскуваність зовнішності, голосу, почерку; незаконне заволодіння автотранспортними засобами; залякування потерпілих та їх

⁵ Єдиний державний реєстр судових рішень України. Справа № 1-6 / 2007 р. — Режим доступу : <http://www.court.gov.ua>.

⁶ Єдиний державний реєстр судових рішень України. Справа № 1-52 / 2010 р. — Режим доступу : <http://www.court.gov.ua>.

родичів з метою запобігання зверненню до правоохоронних органів; збирання відомостей про їх діяльність з розкриття аналогічних злочинів. У деяких випадках з метою приховування злочину злочинці вбивають своїх жертв, незважаючи на виконання усіх їхніх вимог.

Так, наприклад, Апеляційним судом Івано-Франківської області за ч. 3 ст. 28, пп. 6, 9, 12 ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 146, ч. 4 ст. 189, ч. 3 ст. 289, ч.ч. 2, 3 ст. 357 КК було засуджено гр. Л., який у складі злочинної групи з корисливих мотивів здійснив викрадення та незаконне позбавлення волі гр. В. Незважаючи на те, що родичі потерпілого частково сплатили злочинцям викуп, гр. Л. без попередньої домовленості зі співучасниками з метою приховування злочину вбив потерпілого⁷.

Підсумовуючи розгляд питань, пов'язаних з характеристикою типових способів незаконного позбавлення волі або викрадення людини, можна дійти таких висновків. Типовий спосіб незаконного позбавлення волі або викрадення людини умовно складається з трьох етапів: підготовки до злочину, його здійснення та приховування.

Злочинам такої категорії передують детальна їх розробка. Способи вчинення таких злочинів залежать від багатьох чинників. Певна частина таких злочинів пов'язана з убивством жертв, незважаючи на виконання вимог злочинців.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы / Р.С. Белкин. — М., 1988. — 304 с.
2. Волков А.С. Правовые и криминалистические проблемы выявления и раскрытия похищения человека : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец: 12.00.09 «Криминальный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А.С. Волков. — Саратов, 2002. — 31 с.
3. Густов Г.А. Расследование и предупреждение хищений хлебопродуктов при заготовке и переработке / Г.А. Густов. — М., 1965. — 132 с.
4. Расследование похищения человека / [Дворкин А.И., Самойлов Ю.М., Исаенко В.Н., Ризаев А.Ш.]. — М., 2000. — 112 с.
5. Зуйков Г.Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец: 12.00.09 «Криминальный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Г.Г. Зуйков. — М., 1970. — 45 с.
6. Лавров В.П. Криминалистическая классификация способов сокрытия преступления / В.П. Лавров / Криминалистическая сущность, средства и методы установления способов сокрытия следов преступлений. — М., 1987. — С. 15—17.
7. Облаков А.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений и криминалистические ситуации / А.Ф. Облаков. — Хабаровск, 1985. — 88 с.
8. Олішевський В.В. Розслідування та попередження викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів : дис... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Олішевський В.В. — Харків, 2005. — 211 с.

⁷ Єдиний державний реєстр судових рішень України. Справа № 1-9/ 2009 р. — Режим доступу : <http://www.court.gov.ua>.

УДК 343.982.35

С.О. Бухонський, експерт

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України в Чернівецькій області*

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ СЛІДІВ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ РУК У ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ

Розглянуто теоретичні засади криміналістичного дослідження слідів засобів захисту рук. Здійснено спробу класифікувати існуючі розповсюджені види засобів захисту рук. Проаналізовано нові можливості дослідження слідів засобів захисту рук.

Ключові слова: слідова інформація, мерея, засоби захисту рук, рукавички, сліди-відображення, сліди-речовини, сліди-предмети, текстильні волокна, механізм слідоутворення.

Рассмотрены теоретические основы криминалистического исследования следов средств защиты рук. Предпринята попытка классификации существующих распространенных видов средств защиты рук. Проанализированы новые возможности исследования следов средств защиты рук.

The theoretical basis of forensic investigation of traces of hand protection. The author attempts classification of existing common types of hand protection. Opportunities were analyzed from the standpoint of the comprehensive approach used in the study of traces of hand protection and highlight the practical results.

Важливе місце у розслідуванні та розкритті злочинів займає вилучення з місця події слідової інформації, у тому числі найпоширенішої — слідів рук злочинця. Злочинцям добре відоме доказове значення слідів рук, тому вони зазвичай намагаються їх не залишати. Під час пошуку слідів рук експерт постійно стикається з конкуруючими слідами: слідами рукавичок або слідами інших речей, що використовуються для запобігання залишенню слідів рук (панчохи, шкарпетки, ганчірки, носові хустинки, рукава тощо).

Незважаючи на те, що криміналістичне значення слідів рукавичок доволі велике, їх не повною мірою використовують для пошуку і викриття злочинців. Насамперед це зумовлено недостатньою науково-практичною розробкою напряму. Часто сліди рукавичок не фіксують і не вилучають тому, що їх неправильно відносять до змазаних слідів рук або через нечіткість відображення та відсутність будь-якого узору, визнаючи їх непридатними для використання у вигляді доказів.

Водночас практика свідчить, що професійне ставлення до слідів рукавичок на стадіях їх виявлення, фіксації, вилучення та експертного дослідження може значно підвищити ефективність використання цього виду слідів під час розслідування та

розкриття злочинів. Отже, цілком актуальною є необхідність проведення досліджень цього напрямку, оскільки джерел щодо нього доволі мало.

Найбільш ґрунтовними є праці А.С. Железняка «Исследование следов одежды» (1964 р.) та «Возможности установления преступников по следам перчаток» (1971 р.) [1; 2], що є науковим базисом для подальших розробок у цій галузі, а також праця Е.О. Разумова та М.П. Молибоги «Осмотр места происшествия» (1994 р.) [3], де в окремому розділі узагальнено наявну на той час інформацію щодо можливостей дослідження слідів рукавичок.

У зазначених джерелах йдеться про дослідження слідів шкіряних, трикотажних та гумових рукавичок, а також деяких інших видів спеціалізованих рукавичок (рибальських, електротехнічних тощо).

Упродовж останніх років ситуація докорінно змінилася: значно збільшилася кількість різновидів господарських рукавичок вітчизняних та закордонних виробників. Сьогодні фірми різних держав (переважно Китаю та Польщі) пропонують каталоги, в яких подано понад двісті найменувань рукавичок. Крім того, рукавички стали широкодоступними через відносно низьку ціну і практично витіснили з кримінального вжитку шкіряні рукавички.

Динаміку вилучення слідової інформації в Науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі (НДЕКЦ) при УМВС України в Чернівецькій області наведено в таблиці.

Таблиця

**Динаміка вилучення найбільш поширеної слідової інформації
під час оглядів місць подій за 2006—2010 роки**

Найменування слідів, вилучених під час оглядів місць подій	Проведено оглядів				
	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік
Сліди рук	684	727	636	592	781
Сліди взуття	451	418	449	333	375
Сліди рукавичок і тканин	302	314	385	270	300

Слідів шкіряних рукавичок серед слідів рукавичок і тканин — одиниці на рік. Так, у 2008 році із 385 вилучень слідів рукавичок і тканин не було вилучено жодного сліду шкіряних рукавичок, у 2009 році — з 270 вилучень слідів рукавичок і тканин сліди шкіряних рукавичок вилучалися 8 разів; у 2010 році — з 300 — 12 разів. Про вилучення анатомічних і хірургічних (медичних) рукавичок взагалі не йдеться, оскільки виявити їх дуже складно, окрім випадків їх самостійного випадкового офарблення чи перенесення тальку на слідосприймальну поверхню.

Особливістю таких слідів є відображення крізь стінки медичних рукавичок папілярних ліній та ліній згину, зморшок та флексорних ліній [3, с. 312; 4, с. 120] (рис. 1, 2). Проявлення зазначених ліній потребує від 3 до 10 хв., доки одягнена в них рука не спітніє, у результаті чого гума чи латекс пристануть до папілярних ліній та відтворять рельєф узору.

На практиці ці сліди, імовірно, будуть визнані обмежено придатними чи непридатними слідами рук, а окремі їх ділянки з незвичною структурою можуть бути

віднесені до відображення рельєфу слідосприймаючої поверхні чи потертостей, які з'явилися внаслідок механізму слідоутворення.

Рис. 1. Зображення сліду нігтьової фаланги пальця руки, що одягнена в медичну рукавичку

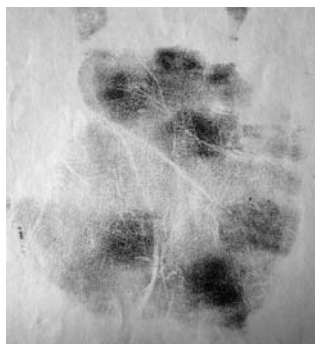

Рис. 2. Зображення долоні руки, що одягнена в медичну рукавичку

Хрестоматійною особливістю залишення слідів шкіряними рукавичками з трикотажною підкладкою, що може траплятися у практиці, є подвійний процес слідоутворення, коли одночасно відображаються мерезя шкіри та структура підкладки [3, с. 313] (рис. 3, 4).

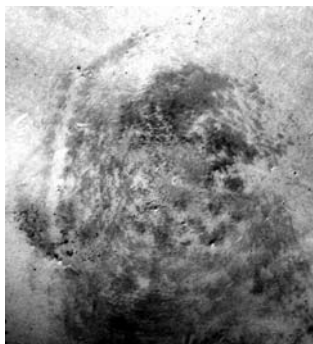

Рис. 3. Зображення сліду шкіряної рукавички з трикотажною підкладкою, що вилучений під час огляду місця події

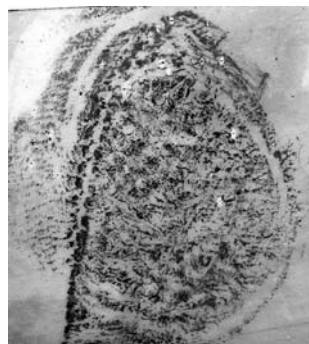

Рис. 4. Зображення експериментального відбитку пальцевої ділянки шкіряної рукавички з трикотажною підкладкою

Схожі сліди під час огляду місця події вилучались лише один раз, у 2005 році, та були ідентифіковані з рукавичкою злочинця лише завдяки контуру шва, відображеного у сліді, оскільки мерезя шкіри та структура підкладки виявилися неінформативними (тоді так і не вдалося повністю відтворити умови слідоутворення).

Отже, враховуючи практику роботи зі слідами захисту рук, можна виділити такі проблеми щодо їх виявлення та дослідження:

- наявність методичних прогалин при дослідженні слідів рукавичок сучасних видів;

- відсутність єдиної актуальної криміналістичної термінології як у назвах видів рукавичок, так і у назвах їх складових елементів і матеріалів, відсутність чіткої криміналістичної класифікації існуючих видів рукавичок;

– відсутність напрацьованих деталей методик відбору експериментальних зразків відбитків рукавичок.

Зрозуміло, що вирішити зазначені проблеми у межах одного дослідження неможливо. Мета цієї статті — визначення напрямів подальшого вирішення сформульованих проблем, систематизація наявного досвіду у цій сфері, класифікація засобів захисту рук і висвітлення нових можливостей їх використання в експертній діяльності.

Уточнення та розширення потребує термінологічний апарат: замість терміна «перчатка», що вживався раніше і був доволі вичерпним, сьогодні найчастіше вживаються терміни «рукавичка» (рос. «перчатка») та «рукавиця».

Відповідно до визначення, наведеного у тлумачному словнику сучасної української мови, «рукавичка» (рос. «рукавица» або «перчатка» [5, с. 545]) — це виріб з тонкої тканини, шкіри, бавовняних ниток тощо з п'ятьма відділеннями (для всіх пальців), який надівають на кисть руки. Під «рукавицею» (рос. «рукавица», «варежка» [5, с. 545]) слід розуміти виріб із цупкої теплої тканини, шкіри, вовняних ниток, хутра тощо з одним відділенням (для великого пальця), який надівають на кисть руки у холод або для роботи [6, с. 1089]. Як бачимо, слід чітко розрізняти ці поняття.

Водночас результати всебічного вивчення та узагальнення каталогів фірм-виробників, дослідження ринку таких виробів, аналізу виявлення та дослідження їх слідової інформації спонукають до необхідності введення у криміналістичну практику узагальнюючого терміна «засоби захисту рук».

При цьому у розумінні виробника «засоби захисту рук» є засобами забезпечення шкірних покривів рук людини від руйнуючих чинників навколишнього середовища та її діяльності. Криміналістична практика пропонує тлумачити їх як засоби захисту предметів, яких торкаються руки людини, від впливу рук (залишення слідів) під час вчинення злочину, тобто як засоби запобігання залишенню слідів рук. До таких засобів можна віднести не тільки рукавички та рукавиці, а й інші речі (шкарпетки, хустинки, рукава одягу тощо), сліди яких також можуть бути вилучені під час огляду місця події та поміщені до трасологічного обліку засобів захисту рук.

Зважаючи на те, що наявне на сьогодні різноманіття засобів захисту рук надає нові можливості для їх ідентифікації та об'єднання злочинів, доречно їх класифікувати за такими критеріями:

- за моделлю: рукавички, рукавиці, краги;
- за покроєм: звичайної довжини (трохи вище зап'ястка), укорочені (до долоні), довгі (до ліктя і навіть до плеча), мітенки (з обрізаними пальцями);
- за способом виготовлення: в'язані, шиті, литі, облиті, напівоблиті, комбіновані (в'язані з напленням нітрилу, шиті й напівоблиті латексом);
- за призначенням: господарські, робочі, хімічностійкі, морозостійкі, рибальські тощо;
- за матеріалами, що використовуються під час їх виробництва: мономорфні, що виготовлені з одного матеріалу (трикотажні, шкіряні, брезентові, із шинельного сукна, нейлону, латексу, гуми, бавовняні, нітрилові, неопренові, вінілові, целофанові), та поліморфні, під час виготовлення яких використано кілька матеріалів у різних комбінаціях.

Зазначена класифікація не може вважатися повною і статичною, оскільки виробництво засобів захисту рук постійно вдосконалюється. Тому класифікація та

термінологія у сфері криміналістичного дослідження засобів захисту рук повинні бути гнучкими і відповідати часу.

Підбиваючи підсумки, можна дійти висновку, що підхід до криміналістичного дослідження слідів засобів захисту рук має бути комплексним, а саме дослідження слідів проводити з позицій слідів-відображень, слідів-предметів (текстильні волокна), слідів-речовин (запахові сліди, сліди пилу, ґрунту тощо).

Наразі дослідження слідів засобів захисту рук пов'язане з низкою проблем, які потребують вирішення. Насамперед потребує зміни ставлення до цього виду слідової інформації саме працівників, які проводять огляд місця події. Слід пам'ятати, що це самостійний вид слідів, який дозволяє проводити ідентифікаційні дослідження та об'єднувати події за ознаками серійності. Отже, для підвищення ефективності використання цих слідів потрібно створити колекції сучасних видів засобів захисту рук, які повинні надавати можливість вивчати особливості слідоутворення різними видами засобів захисту рук, діагностувати їх види за слідами, вилученими з місць подій, тощо.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Железняк А.С. Исследование следов одежды : науч.-прак. пособ. / А.С. Железняк. — М., 1971. — 38 с.
2. Железняк А.С. Возможности установления преступников по следам перчаток : науч.-прак. пособ. / А.С. Железняк. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1964. — 23 с.
3. Разумов Э.А. Осмотр места происшествия / Э.А. Разумов, Н.П. Молибога. — К. : РИО МВД Украины, 1994. — 672 с.
4. Мусиенко А.Д. Некоторые особенности криминалистического исследования перчаток / А.Д. Мусиенко // Теория и практика криминалистической экспертизы : сб. ст. ; под ред. Е.И. Казакова. — Волгоград : Высшая следственная школа, 1980. — 182 с.
5. Зубков М.Г. Російсько-український і українсько-російський сучасний словник / М.Г. Зубков. — Харків : ШКОЛА ФОЛІО, 2003. — 620 с.
6. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел. — К. : ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.
7. Вартузов В.В. Пошук, фіксація та вилучення мікрооб'єктів — одиничних текстильних волокон — при проведенні ОМП : метод. реком. / В.В. Вартузов, П.П. Давидюк. — Рівне : НДЕКЦ при УМВС України в Рівненській області, 2003. — 18 с.
8. Обнаружение, фиксация и изъятие следов : справ. для следов. и опер. работ. органов внутр. дел / [под редакцией Е.И. Зуева]. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1969. — 141 с.
9. Про актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів : збір. матер. міжн. наук.-прак. конф. / [упоряд. Іщенко А.В., Барташук С.С., Дергій Р.М., Житник Н.С.] ; під заг. ред. І.П. Красюка, В.С. Печнікова. — К. : ТОВ «Еліт Принт», 2010. — 344 с.
10. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. / М.В. Салтевський. — К. : Кондор, 2005. — 588 с.
11. Старовойтов В.И. Запах и ольфакторные следы человека / В.И. Старовойтов, Т.Н. Шамонова. — М. : ЛексЭст, 2003. — 128 с.

УДК 340.67 : 343.982.32

Л.Ю. Крестьянполь, інженер I категорії

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
Центру при УМВС України у Волинській області*

СПОСОБИ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ СОКОВОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ЇХ ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ

Розглянуто та систематизовано способи фальсифікації сокової продукції, описано її ідентифікаційні ознаки під час дослідження на фальсифікат, зазначено методи, що використовуються для їх визначення.

Ключові слова: сокова продукція, фальсифікація, види фальсифікації, ідентифікаційні ознаки.

Рассмотрены и систематизированы способы фальсификации соковой продукции, описаны ее идентификационные признаки при исследовании на фальсификат, указаны методы, используемые для их определения.

The author systematized methods of fraud juice products in his article, describes its identity signs during products' testing and methods used for determination of fraud products.

Упродовж останніх років виробництво та споживання сокової продукції в Україні має тенденцію до постійного зростання. Так, станом на 2009 рік середня норма споживання соків становила 20 літрів на особу, хоча порівняно з країнами Євросоюзу, де цей показник коливається у межах від 30 до 40 літрів на особу щорічно, споживання соків в Україні перебуває на доволі низькому рівні.

За даними Держкомстату України обсяги виробництва соку із січня по червень 2010 року становили 361 тис. т, не враховуючи обсягів виробленої фальсифікованої сокової продукції, яка потрапила на ринок під виглядом доброякісної. При цьому більшість сокової продукції (95 % виноградного й апельсинового соків, 65 % яблучного та 50 % томатного соку) виготовляють три заводи-монополісти.

Під поняттям «фальсифікація» слід розуміти дії, спрямовані на обман споживача шляхом підробки товару з корисливою метою (за рахунок погіршення споживчих властивостей соків). Залежно від характеристик товарів, які підробляються, виокремлюють кілька видів фальсифікації сокової продукції:

– асортиментна — полягає у повній або частковій заміні соку зі збереженням схожості однієї чи кількох ознак за рахунок часткового розведення соків водою, додавання до нього замінників більш низького ґатунку, які імітують натуральний продукт (харчових чи нехарчових), або заміни соку імітаторами з нижчими споживчими властивостями, які спеціально розробляють для заміни натуральних соків (сиропами, напоями з використанням синтетичних барвників, кислотами, а також ароматизаторами);

– якісна (найбільш небезпечна) — полягає у додаванні до соку харчових або нехарчових добавок, які поліпшують органолептичні властивості напою (усі добавки неприродного походження, наприклад, штучні підсолоджувачі: сахарин, аспартам (E951), кальцій ацесульфам (E950); барвники: E122 — азорубін, штучний червоний барвник, E102 — тартразин, штучний жовтий барвник, E133 — штучний синій барвник);

– кількісна — полягає в обмані споживача за рахунок значного відхилення параметрів товару від граничної норми (найчастіше — недолив у пляшки, використання дизайнерської тари меншого об'єму);

– вартісна — здійснюється за рахунок реалізації фальсифікованих соків за цінами натурального продукту, за зниженими цінами, за цінами, що перевищують ціни натурального аналога;

– інформаційна — полягає у наданні виробником недостовірної інформації про товар або її частковому приховуванні.

Як свідчить практика, основну частину фальсифікованої продукції, що надходить на дослідження до науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС, виготовляють у заводських умовах фізичні особи, не зареєстровані як підприємці. За ці дії відповідно до законодавства України передбачено такі види відповідальності:

– кримінальна, що передбачена нормами Кримінального кодексу України, зокрема за:

а) обман покупців та замовників (ст. 225) — умисне обмірювання, обважування, обраховування чи інший обман покупців або замовників під час реалізації товарів або надання послуг, якщо ці дії вчинені у значних розмірах, — караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста до двохсот годин, або виправними роботами на строк до двох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років;

б) випуск або реалізацію недоброякісної продукції (ст. 227) — випуск на торговельний ринок або інша реалізація споживачам недоброякісної, тобто такої, що не відповідає встановленим стандартам, нормам, правилам і технічним умовам, або некомплектної продукції та товарів, якщо такі дії вчинені у великих розмірах, — караються штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [1];

– адміністративна, яка згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення передбачається переважно у вигляді штрафів (ст. 167) — випуск або реалізація продукції, яка не відповідає вимогам стандартів, сертифікатів відповідності, норм, правил і зразків (еталонів) щодо якості, комплектності та упаковки, — карається накладенням штрафу на посадових осіб підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, громадян — власників підприємств чи уповноважених ними осіб від трьох до вісімдесяти восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [2].

У Росії виготовлення фальсифікованої продукції карається штрафом від п'ятисот до семисот мінімальних розмірів оплати праці або в розмірі заробітної плати, або іншого доходу засудженого за період від п'яти до семи місяців, або

обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до двох років [3].

На вітчизняному ринку найчастіше підробляють такі види сокової продукції: соки (сік прямого віджимання, відновлений сік, концентрований сік), нектари фруктові та овочеві, соковмісні напої фруктові та овочеві, морси, пюре фруктові та овочеві, натуральні ароматоутворювальні фруктові або овочеві речовини.

Основні способи фальсифікації сокової продукції та їх ідентифікаційні ознаки наведено у таблиці.

Таблиця

**Способи фальсифікації сокової продукції
та їх ідентифікаційні ознаки**

№ з/п	Види продукції	Спосіб фальсифікації	Ідентифікаційні показники
1	2	3	4
1	Соки	Розведення соків. Зниження вмісту фруктової або овочевої частини	Вміст розчинних сухих речовин. Склад моно- і дисахаридів. Склад і вміст органічних кислот. Амінокислотний склад
		Використання харчових добавок. Додавання консервантів (сорбінової та бензойної кислот і їх солей)	Відсутність харчових добавок. Відсутність сорбінової та бензойної кислот і їх солей
		Додавання натуральних, ідентичних натуральним або штучних ароматизаторів, крім натуральних ароматоутворювальних фруктових чи овочевих речовин з відповідних фруктів або овочів	Відсутність натуральних, ідентичних натуральних або штучних ароматизаторів
		Додавання продуктів водної екстракції шляхом вижимання дифузійного соку	Обмеження концентрації нарингіну в грейпфрутовому та лимонному соках, гесперидину в апельсиновому, мандариновому та лимонному соках
		Додавання цукру та регуляторів кислотності	Відсутність цукру та регуляторів кислотності
		Використання фарбувальних екстрактів (бураку, чорної моркви, бузини), синтетичних харчових барвників	Відсутність фарбувальних екстрактів та синтетичних харчових барвників
		Нерегламентоване внесення цукрів (сахарози, фруктози, глюкози) та сиропів	Відсутність у соках цукрів (сахарози, фруктози, глюкози) та сиропів

1	2	3	4
		Використання рослинних екстрактів	Відсутність у соках рослинних екстрактів
1.1	Концентровані соки	Розбавлення концентрованих соків невідповідно до найменування	Вміст розчинних сухих речовин. Склад моно- і дисахаридів. Склад і вміст органічних кислот. Амінокислотний склад
		Використання продуктів водної екстракції (дифузійні соки)	Обмеження концентрації нарингину в грейпфрутовому та лимонному соках, гесперидину в апельсиновому, мандариновому та лимонному соках
		Додавання консервантів (сорбінової та бензойної кислот і їх солей)	Відсутність сорбінової та бензойної кислот і їх солей
		Використання фарбувальних екстрактів (буряку, чорної моркви, бузини), синтетичних харчових барвників	Відсутність фарбувальних екстрактів та синтетичних харчових барвників
2	Нектари фруктові та овочеві	Невідповідність вмісту фруктової та овочевої частини задекларованому складу	Вміст розчинних сухих речовин. Склад моно- і дисахаридів. Склад і вміст органічних кислот
		Використання харчових добавок	Відсутність харчових добавок
		Додавання натуральних, ідентичних натуральним або штучних ароматизаторів, крім натуральних ароматоутворювальних фруктових чи овочевих речовин з відповідних фруктів або овочів	Відсутність натуральних, ідентичних натуральним або штучних ароматизаторів
		Додавання консервантів (сорбінової та бензойної кислот і їх солей)	Відсутність сорбінової та бензойної кислот і їх солей
		Додавання продуктів водної екстракції шляхом вижимання дифузійного соку	Обмеження концентрації нарингину в грейпфрутовому та лимонному соках, гесперидину в апельсиновому, мандариновому та лимонному соках
3	Соковмісні напої фруктові або овочеві	Зниження вмісту мінімальної об'ємної долі соку	Вміст розчинних сухих речовин. Склад моно- і дисахаридів. Склад і вміст органічних кислот

1	2	3	4
		Додавання продуктів водного екстракційного вижимання	Обмеження концентрації нарингину в грейпфрутовому та лимонному соках, гесперидину в апельсиновому, мандариновому та лимонному соках
		Додавання консервантів (сорбінової та бензойної кислот і їх солей)	Відсутність сорбінової та бензойної кислот і їх солей
4	Морси	Зниження вмісту мінімальної об'ємної долі соку. Додавання консервантів (сорбінової та бензойної кислот і їх солей)	Вміст розчинних сухих речовин. Склад моно- і дисахаридів. Склад і вміст органічних кислот. Відсутність сорбінової та бензойної кислот і їх солей
5	Фруктові та овочеві пюре	Зниження харчової цінності	Вміст розчинних сухих речовин. Склад моно- і дисахаридів. Склад і вміст органічних кислот. Амінокислотний склад
		Використання харчових добавок	Відсутність харчових добавок
		Додавання натуральних, ідентичних натуральним або штучних ароматизаторів, крім натуральних ароматоутворювальних фруктових чи овочевих речовин з відповідних фруктів або овочів	Відсутність натуральних, ідентичних натуральних або штучних ароматизаторів
		Додавання продуктів водної екстракції шляхом вижимання дифузійного соку	Обмеження концентрації нарингину в грейпфрутовому та лимонному соках, гесперидину в апельсиновому, мандариновому та лимонному соках
		Нерегламентоване внесення цукрів (сахарози, фруктози, глюкоза) та сиропів	Відсутність у соках цукрів (сахарози, фруктози, глюкози) та сиропів
6	Натуральні ароматоутворювальні фруктові або овочеві речовини	Використання незадекларованих харчових розчинників	Відсутність незадекларованих харчових розчинників
		Додавання ідентичних натуральним або штучних запашних речовин	Відсутність ідентичних натуральним або штучних запашних речовин
		Додавання невідповідних ароматоутворювальних речовин	Відсутність невідповідних ароматоутворювальних речовин
		Внесення харчових добавок	Відсутність харчових добавок

Визначення наведених у таблиці ідентифікаційних ознак може проводитися за допомогою рефрактометричного методу визначення вмісту розчинних сухих речовин відповідно до ДСТУ ISO 2173-2007. Найпоширенішим є рефрактометр марки РФ-471А, який дозволяє проводити експрес-аналіз сполук, якості стану різних продуктів, у тому числі сировини, плодів, ягід. Крім того, за допомогою рефрактометра РФ-471А можна безпосередньо вимірювати показник заломлення неагресивних прозорих рідин і розчинів, а також визначати концентрацію сахарози у різних соках.

Визначення складу моно- і дисахаридів проводиться за допомогою методу рідинної хроматографії відповідно до ДСТУ 4954-2008.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що ефективно визначення фальсифікованої сокової продукції неможливе без урахування усіх зазначених ідентифікаційних ознак її фальсифікації, якість ідентифікації яких значною мірою залежить від підбору методів їх дослідження.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Кримінальний кодекс України* : станом на 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25-26.
2. *Кодекс України про адміністративні правопорушення* : станом на 7 грудня 1984 року № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1984.
3. *Уголовный кодекс Российской Федерации с изменениями*, внесенными Постановлением Конституционного Суда РФ от 27.05.2008 № 8-П.
4. *Консерви. Соки та сокові продукти. Терміни та визначення понять* : ДСТУ 4283.1:2007. — [Чинний від 2007-08-01]. — К. : Держспоживстандарт України, 2007. — (Національні стандарти України).
5. *Продукти переробки овочів і фруктів. Терміни та визначення* : ДСТУ 2074-1992. — [Чинний від 1992]. — К. : Держспоживстандарт України, 1992. — (Національні стандарти України).

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.983.2 : 340.67

Н.М. Дяченко, кандидат юридичних наук

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В ДЕРЖАВНОМУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОМУ ЦЕНТРІ МВС УКРАЇНИ

Викладено основні етапи розвитку молекулярно-генетичної експертизи в Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України, охарактеризовано кожний етап. Окреслено основні переваги молекулярно-генетичної експертизи порівняно з традиційними серологічними методами дослідження біологічних слідів людини.

Ключові слова: молекулярно-генетична експертиза, ДНК-аналіз, ДНК-профіль, біологічний матеріал.

Изложены основные этапы развития молекулярно-генетической экспертизы в Государственном научно-исследовательском экспертно-криминалистическом центре МВД Украины, охарактеризован каждый этап. Обозначены основные преимущества молекулярно-генетической экспертизы по сравнению с традиционными серологическими методами исследования биологических следов человека.

The main stages of the development of molecular-genetic examination in the State Scientific Research Forensic Centre of MIA of Ukraine were characterized in the article. The main advantages of molecular-genetic examination over traditional serological methods of investigation of biological man's traces were outlined.

Біологічні сліди людини, виявлені на місці події, містять у собі криміналістично значущу інформацію про вчинений злочин (механізм утворення слідів та ознак), а також інформацію, яку можна отримати під час їх дослідження.

У 2010 році світова криміналістика відзначила двадцять п'яту річницю впровадження у практику розкриття та розслідування злочинів криміналістичного молекулярно-генетичного методу — аналізу дезоксирибонуклеїнової кислоти (*далі — ДНК*) для ідентифікації особи.

Цього року відзначається вісімнадцята річниця з часу створення у відділі медико-біологічних досліджень Центру криміналістичних досліджень МВС України лабораторії молекулярно-генетичних методів ДНК-аналізу та ідентифікації осіб і впровадження їх у практику розслідування кримінальних справ щодо тяжких видів злочинів.

За цей незначний проміжок часу метод став настільки поширеним, що майже немає людини, яка б не була обізнана з його можливостями: починаючи зі встановлення батьківства і закінчуючи визначенням особи за біологічними слідами людини. Його ідентифікаційні можливості можуть порівнюватися лише з винаходом дактилоскопічної експертизи.

Питання ідентифікації особи за біологічними слідами людини завжди цікавило криміналістів. Можливість їх вирішувати з'явилася лише на початку 80-х років минулого століття, коли професор Лестерського університету Великобританії Джеффріс відкрив певний клас генів, що відповідають за індивідуальні ознаки організму людини. Було доведено, що сукупність певних ідентифікаційних ознак особи має стійкий та незмінний упродовж усього життя людини характер і є спадковою.

У світовій криміналістичній практиці метод ідентифікації, що базується на аналізі ДНК біологічного матеріалу людини, почав застосовуватися з 1985 року.

Молекулярно-генетична ідентифікація — принципово нові (порівняно з традиційними) наукові знання, що відкривають надійні перспективи вирішення ідентифікаційних завдань у кримінальному процесі та розвитку доказової бази. Вона мала низку переваг порівняно з традиційними серологічними методами дослідження біологічних слідів людини, що пояснювалися:

- наявністю молекули ДНК у всіх клітинах організму людини;
- високою стійкістю молекули ДНК до впливу фізико-хімічних чинників навколишнього середовища;
- відсутністю впливу предмета-носія на результати дослідження об'єкта.

У практиці судово-медичної експертизи речових доказів питання щодо встановлення походження біологічного матеріалу від конкретної особи часто виявлялося складним і практично не вирішувалося. Суть проблеми полягає в тому, що традиційні методи дослідження слідів біологічного походження можуть встановлювати не тотожність (ідентичність), а лише відносну можливість походження цих слідів від певної особи з незначним ступенем імовірності. Водночас новий метод молекулярної генетики — аналіз поліморфних ділянок геному людини — надавав можливість ідентифікувати конкретну особу за слідами, що були залишені на місці події.

Принцип методу базується на виділенні та очищенні ДНК людини з біологічного матеріалу і подальшому аналізі визначених ділянок (локусів) молекули ДНК. У разі вивчення поліморфізму, як правило, аналізують визначені локуси, що займають певне положення в геномі, успадковується за законами Менделя, мають у популяції велику кількість алелей (ознак), що відрізняються між собою кількістю елементів, які повторюються (повторів). Кожна з досліджуваних ознак має групову належність, проте у сукупності вони дозволяють індивідуалізувати об'єкт.

З огляду на великі можливості зазначеного методу під час розкриття та розслідування кримінальних справ у 1992 році автор вперше в Україні виконав експертизу методом ДНК-аналізу з використанням радіаційної позначки за фактом

вбивства гр-ки Д. в Шевченківському районі міста Києва. Об'єктом цього дослідження були сліди крові на одязі вбитої.

Результати виконаної експертизи підтвердили велику інформативність методу, зважаючи на високий поліморфізм послідовностей молекули ДНК, що робить її необмеженим джерелом ідентифікаційних ознак. Оскільки в усіх клітинах людини молекула ДНК ідентична і зберігає свою індивідуальну структуру, об'єктом дослідження та порівняльного аналізу може бути будь-яка доступна субстанція організму, що містить ДНК: кров, сперма, слина, волосся, м'язова, кісткова та інші тканини людини як у природному вигляді, так і у слідах.

Зважаючи на це, у 1993 році керівництво МВС України прийняло рішення і розпочало роботу зі створення молекулярно-генетичної лабораторії з метою впровадження методів ДНК-аналізу для розкриття та розслідування злочинів.

Проводити експертизи та дослідження за допомогою молекулярно-генетичного методу ДНК-аналізу (встановлення ДНК-профілів) у відділі медико-біологічної експертизи розпочали у 1994 році.

На першому етапі впровадження ДНК-аналізу (1994—1996 рр.) у лабораторії проводили дослідження поліморфізму довжини ампліфікаційних фрагментів ДНК (AmpFLP-аналіз) мінісателітних локусів ДНК, так званих VNTR (тандемні повтори із числом копій, кількість яких змінюється): AroV, rYNZ22, rMCT118. За цей період було виконано понад 60 експертиз, досліджено понад 300 об'єктів, було доведено причетність підозрюваних осіб у вчиненні низки особливо тяжких злочинів. Водночас у деяких випадках отримані результати дали змогу довести непричетність підозрюваних до вчинення злочинів. Об'єктами дослідження були переважно сліди крові та сперми.

Підтвердженням зазначеному є такі приклади.

Приклад 1. У м. Сквирі в 1994 році було згвалтовано і вбито жінку, під час огляду трупа якої вилучено сліди сперми. За підозрою у вчиненні цього злочину було затримано троє чоловіків. Обставини справи вказували на їх причетність до злочину. Цей факт не виключали також результати проведеного в Бюро судово-медичної експертизи імунологічного дослідження. Проте результати дослідження методом ДНК-аналізу, проведеного у відділі, довели, що сліди сперми походять від одного чоловіка. Це призвело до зняття обвинувачень з непричетних до злочину чоловіків.

Приклад 2. У липні 1995 року в Печерському та Дніпровському районах м. Києва були виявлені частини розчленованого трупа (колінний суглоб, голова і кінцівки рук), що не мали загальної лінії розтину. У результаті проведеної експертизи методом ДНК-аналізу було доведено, що частини тіла належали одній людині, особу якої у майбутньому було встановлено.

Однак досвід проведеної роботи свідчив, що застосування зазначеної ідентифікаційної системи не було досить ефективним у разі встановлення належності конкретній людині певних слідів. Причин цього було кілька:

- по-перше, алельний поліморфізм VNTR не давав чіткої картини у разі ідентифікації особи;

- по-друге, для дослідження була потрібна значна кількість високомолекулярної ДНК (неможливість отримувати результати з мікрослідів біологічного матеріалу);

– по-третє, кількісне співвідношення виявлених ознак було не завжди достатнім для ідентифікації;

– по-четверте, ДНК, деградована і забруднена сторонніми домішками («старі» плями), виявлялася малопридатною для дослідження.

На другому етапі розвитку молекулярно-генетичної лабораторії (починаючи з 1996 року), з урахуванням на наукових досягнень, що дозволили вдосконалити ДНК-аналіз у криміналістиці, розпочато використання методу аналізу поліморфізму первинної структури ДНК локусів HLA DQ- α і системи Polymarker у вигляді наборів тест-систем для ідентифікації особи (фірми «Perkin Elmer»).

Порівняно з використанням VNTR-праймерів цей метод мав низку переваг, а саме:

- потребував меншої кількості біологічного матеріалу для аналізу ДНК;
- поліпшувався візуальний контроль результатів;
- скоротилися терміни проведення дослідження.

Можливість проводити дослідження з невеликою кількістю біологічного матеріалу із застосуванням зазначених тест-систем — одна з найважливіших переваг цього методу. Так, у одній з карних справ речовим доказом було волосся, затиснене в руці вбитої жінки. На дослідження було надано три волосини із цибулинами. Попереднє морфологічне дослідження, проведене в Бюро судово-медичної експертизи, не дозволило надати висновок про його походження. Однак завдяки використанню нових тест-систем було встановлено їх належність конкретній особі.

Швидкий розвиток молекулярно-генетичної експертизи, вдосконалення методу ампліфікації ДНК, відкриття в геномі людини коротких тандемних повторів STR (SHORT TANDEM REPEATS) та останні досягнення в галузі молекулярної біології дозволили зробити ще один крок на шляху до вирішення проблем ідентифікації особи за біологічним матеріалом.

Молекулярно-генетичний метод ДНК-аналізу було застосовано після звернення МНС України для ідентифікації невпізнаних трупів людей, що загинули під час авіакатастрофи українського літака ЯК-42 поблизу м. Салоніки (Греція).

З 1997 року у відділі медико-біологічної експертизи ДНДЕКЦ МВС України почали застосовувати нові системи STR-праймерів. Насамперед це TH01, TPOX, CSFIPO, vWA (фірми «Promega») з використанням даних європейської популяції. Слід зазначити, що STR — найбільш сприятлива система для ідентифікації з точки зору інформативності та ефективності.

Стало можливим, по-перше, говорити про високий ступінь імовірності належності біологічного матеріалу певній особі, а по-друге — працювати з незначними кількостями біологічних слідів людини.

У травні 1999 року з метою зміцнення техніко-криміналістичної бази лабораторії було придбано генетичний аналізатор ДНК (фірми «PE»). Саме це стало третім, найважливішим етапом подальшого розвитку молекулярно-генетичної експертизи.

Використання аналітичного приладу ABI 310 і набору праймерів системи STR «Profiler» дозволяло одержувати дані, близькі до повної ідентифікації об'єктів — 1 з 10 млрд ос. (для порівняння: чисельність населення земної кулі на сьогодні становить 6 млрд ос.), і значно скорочувало терміни проведення експертиз (до 10—15 днів).

Водночас з'явилася можливість досліджувати та встановлювати ДНК-профіль лупи, епітеліальних клітин ротової порожнини, що знаходять на шапках-масках під час вчинення розбійних нападів, решти кісток після ексгумації трупів, залишків обгорілих трупів, слини на недопалках і носових хустинках тощо.

Отже, метод ДНК-аналізу дозволяв установити:

– належність слідів біологічного походження певній особі з високим ступенем імовірності;

– належність слідів певній особі з різних місць подій;

– наявність біологічних слідів кожного з учасників події у випадках, коли сліди утворено шляхом змішування;

– ідентичність залишків у випадках розчленовування трупа;

– біологічне батьківство у випадках спірного батьківства (материнства), дітвбивства, крадіжки, підміни дітей;

– ідентифікація жертв катастроф, коли близькі родичі живі.

Наявність генетичного аналізатора надавала можливість розпочати роботу зі створення комп'ютерного банку даних за визначеними ДНК-профілями біологічного матеріалу, вилученого з місць нерозкритих злочинів, передусім за вбивствами зі зґвалтуванням.

Комп'ютерне забезпечення не створювало серйозних проблем під час формування банку даних генотипів. Для зберігання інформації про ДНК-профілі використовувалася програма, розроблена безпосередньо в ДНДЕКЦ МВС України.

Результати ДНК-типування слідів заносили до банку даних у тих випадках, коли на момент проведення дослідження не було підозрюваної особи та коли первинне дослідження біологічного матеріалу з визначенням ДНК-профілю довело непричетність усіх підозрюваних, які проходили по справі.

Про високу ефективність функціонування зазначеного банку даних свідчить те, що тільки упродовж 2001 року завдяки використанню результатів ДНК-аналізу в Україні було розкрито понад 30 тяжких злочинів.

Отже, індивідуальність і стійкість генетичних характеристик кожної особи надавали допоміжні можливості не тільки для подальшого розвитку методик ідентифікаційних досліджень, а й для вирішення інших завдань криміналістики та кримінально-процесуальної практики: вдосконалення практики криміналістичної реєстрації, в основу якої покладено принципи встановлення ДНК-профілю особи, та функціонування генетичних обліків.

Можливості молекулярно-генетичної експертизи під час розкриття та розслідування злочинів надзвичайно великі. Узагальнення світової наукової інформації дає змогу дійти висновку, що в перспективі буде можливо за визначеним ДНК-профілем установлювати фенотипічні характеристики особи (зріст, колір очей та волосся тощо), що можуть бути особливо важливими для попереднього розслідування.

Отже, пройдений за період з 1994 року по 2011 рік шлях становлення криміналістичної молекулярно-генетичної експертизи, починаючи з організації лабораторії, виконання експертиз та створення банку даних ДНК-профілей, надав можливість визнати молекулярно-генетичну лабораторію ДНДЕКЦ МВС України однією з провідних в Україні.

УДК 343.982.35 : 343.711

А.Д. Гоженко, начальник

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Луганской области

В.А. Топчий, начальник отдела

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Луганской области

ВОЗМОЖНОСТИ ФИКСАЦИИ И ИЗЪЯТИЯ СЛЕДОВ ОРУДИЙ ВЗЛОМА В ЭКСПЕРТНОЙ ПРАКТИКЕ

Рассмотрена актуальность вопроса фиксации и изъятия следов орудий взлома в расследовании и раскрытии квартирных краж. Предложен новый состав слепочной массы для фиксации и изъятия объемных копий следов орудий взлома.

Ключевые слова: следы орудий взлома, слепочная масса, силикон, компаунд, объемные копии следов орудий взлома, полимеризация.

Розглянуто актуальність питання щодо фіксації та вилучення слідів знарядь злочину під час розслідування та розкриття квартирних крадіжок. Запропоновано новий склад зіпочної маси для фіксації та вилучення об'ємних копій слідів знарядь злочину.

The article outlines the actuality of the question of fixing and withdrawal of traces of instruments of effraction in investigation and disclosure of burglaries. It is proposed a new composition of mask mass for fixing and withdrawal of volume copies of breaking instruments traces.

Преступления, объектом которых является чужая собственность, весьма распространены, а раскрываемость их невелика (особенно это касается квартирных краж).

Объективно большинство квартирных краж совершается с использованием орудий взлома. Основным средством при этом продолжает оставаться инструмент, используемый в народном хозяйстве: гвоздодеры, монтировки, отвертки, стамески, плоскогубцы. Как отклик на распространение пластиковых окон и дверей в качестве орудий взлома стали широко использоваться металлические пластины и ножи.

Преступления такого рода зачастую носят «серийный» характер. Известны случаи, когда одними и теми же лицами, одним и тем же способом, с использованием одних и тех же орудий взлома совершалось более ста квартирных краж [1].

Обнаруженные в ходе осмотра места происшествия следы орудий взлома имеют большое значение для розыска и изобличения виновных, понимания механизма взлома. В зависимости от природы воздействия в следах орудий взлома

отображаются признаки и особенности внешнего строения контактировавшей с преградой поверхности предмета, с помощью которого производился взлом. Это позволяет в большинстве случаев определить групповую принадлежность использованного в качестве орудия взлома предмета, а при наличии в таких следах особенностей внешнего строения орудия взлома — отождествить предмет, применяемый для взлома, что может служить доказательством причастности к расследуемому преступлению лица, у которого изъятое идентифицированное орудие взлома находилось в пользовании или владении.

В ходе проведения осмотра места происшествия не всегда удается решить вопрос об изъятии следов взлома вместе с объектом — следоносителем (например, о вырезании частей двери, окна и т. д. со следами, оставленными орудиями взлома). Поэтому одним из важных способов фиксации при изъятии следовой информации на поверхности преграды, контактировавшей с рабочей частью орудия взлома, является изготовление объемных копий с использованием слепочных масс. К тому же с одного и того же следа возможно изготовление неограниченного количества копий. Накопление, систематизация и правильная организация криминалистического учета объемных копий орудий взлома, изъятых с мест происшествий, позволяют раскрывать преступления данного вида значительно быстрее.

Малая эффективность использования криминалистического учета следов орудий взлома в настоящее время объясняется отсутствием расходных материалов для изготовления объемных копий (слепков) следов. Ранее применяемая паста «К», а также другие слепочные массы, рекомендованные в криминалистической литературе [2], на сегодняшний день отсутствуют.

Поиск новых материалов слепочных масс для изготовления объемных слепков следов орудий взлома проводился с учетом требований, предъявляемых к качеству получаемых копий, а именно:

- отображение мельчайших деталей рельефа;
- легкое отделение от поверхности следа;
- отсутствие усадки;
- достаточно короткое время для отверждения;
- эластичность;
- прочность на разрыв;
- широкий диапазон температур нанесения и эксплуатации;
- стойкость по отношению к внешним факторам;
- долговечность;
- низкая стоимость исходных материалов и их широкое распространение в торговой сети.

В Научно-исследовательском экспертно-криминалистическом центре (далее — НИЭКЦ) при УМВД Украины в Луганской области проводились экспериментальные исследования с различными материалами, в том числе с синтетическими пастами «Stomaflex Solid», «Stomaflex Crime». Проведенные опыты показали, что синтетическая паста «Stomaflex Solid» непригодна для изготовления объемных копий следов орудий взлома из-за ее крупнодисперсности после полимеризации, что в значительной степени влияет на качество передачи индивидуальных особенностей микрорельефа следов орудий взлома. Паста «Stomaflex Crime»

достаточно хорошо зарекомендовала себя при копировании следов орудий взлома с металлических поверхностей, но она малопригодна для практического применения из-за возникающих трудностей по правильному подбору компонентов при изготовлении слепочной массы, а также высокой адгезии. При этом стоимость данных паст достаточно высока (примерно 300—400 грн.), в то время как объема слепочной массы хватает для изготовления только 5—7 слепков, что также является сдерживающим фактором для их широкого применения.

При последующих исследованиях начали использовать силикон ввиду его большой распространенности и доступности.

Силиконы (полиорганосилоксаны) — кислородосодержащие высокомолекулярные кремнийорганические соединения с химической формулой $[R_2SiO]_n$, где R — органическая группа (метильная, этильная или фенильная).

Силиконы имеют строение в виде основной неорганической кремний-кислородной цепи (...-Si-O-Si-O-Si-O-...) с присоединенными к ней боковыми органическими группами, которые крепятся к атомам кремния. В некоторых случаях боковые органические группы могут соединять вместе две или более кремнийорганических цепей. Варьируя длину основной кремнийорганической цепи, боковые группы и перекрестные связи, можно получать силиконы с разными свойствами. Материалы на основе силикона представляют собой вязкие массы, которые отвердевают под действием паров воды, содержащихся в воздухе.

Как показывает практика, одним из важных свойств применения любой слепочной массы в ходе осмотра места происшествия является скорость полимеризации после изготовления слепка. Силикон, применяемый в быту, не обладает высокой скоростью полимеризации (24 часа до полной полимеризации), что делает его практическое применение в «чистом» виде малопригодным. Для ускорения полимеризации силикона необходимо применять вещества, которые бы способствовали сокращению времени застывания слепочной массы и не ухудшали качество получаемых объемных копий.

Специалистами НИЭКЦ при УМВД Украины в Луганской области в ходе проведения ряда экспериментов при изготовлении слепочных масс на основе силикона использовались силиконовые массы торговых марок «Сi-Klfix» (Турция), «Soma Fix» (Германия) «Liquid Nails» (США) (рис. 1). В качестве наполнителей использовались крахмал, окись магния, гипс, а также смесь крахмала, талька и оксида цинка (в соотношении 1:8:1). Данная смесь в таких пропорциях входит в состав «Детской присыпки», которая реализуется в аптечной сети.

Наиболее оптимальные результаты по скорости полимеризации и качеству передачи признаков слепообразующего объекта получены при использовании слепочной массы на основе силикона «Liquid Nails Silicone Premium Universal Sealant clear LS-205» (производитель «Akzo Nobel Paints LLC», USA; поставщик ЧП «Ей Ен Адгезивз Дистрибьюшн»,

Рис. 1. Виды силиконов и «Детская присыпка», использованные для изготовления экспериментальных компанудов

Днепропетровская обл., г. Павлоград, ул. Терешкина, 4) и «Детской присыпки», использованной в качестве наполнителя. В ее состав входит: оксид цинка (химическое соединение цинка с кислородом, имеющее формулу ZnO) — белый порошок, используемый в промышленности в качестве белого пигмента при производстве красок и эмалей, а также в качестве активатора для вулканизации некоторых каучуков; крахмал $(C_6H_{10}O_5)_n$, используемый для сгущения как наполнитель с высокой способностью удерживать влагу; тальк $(Mg_3[Si_4O_{10}](OH)_2)$ — жирный рассыпчатый порошок белого (изредка зеленого) цвета, используемый в качестве наполнителя для уменьшения степени адгезии с объектом-носителем и предотвращения прилипания соприкасающихся поверхностей. При этом скорость полимеризации при температуре $20\text{ }^\circ\text{C}$ составила от 9 до 20 мин в зависимости от толщины слепочной массы. Мелкодисперсность компонентов «Детской присыпки», используемых в слепочной массе в качестве наполнителей, их физико-химические свойства обеспечивают необходимое качество получаемых копий. Ускорение полимеризации полученной смеси с компонентами «Детской присыпки», вероятно, обусловлено увеличением площади соприкосновения силиконовой массы с окружающим воздухом, под действием влаги которого осуществляется преобразование первоначальной пастообразной консистенции силиконового материала в резиноподобный материал.

Стоимость набора компонентов для изготовления данной слепочной массы невелика (50—60 грн.) по сравнению с вышеуказанными пастами «Stomaflex Solid», «Stomaflex Crime».

Способ приготовления компаунда

В фарфоровую чашу помещались 1 часть силикона и 2 части «Детской присыпки». При этом «Детская присыпка» постепенно добавлялась в силикон при непрерывном тщательном перемешивании до получения однородной массы, имеющей консистенцию пластилина (рис. 2—4). На поверхность следа орудия взлома (рис. 5) слепочная масса наносилась шпателем или стеклянной палочкой (рис. 6). Для улучшения наполняемости следа после нанесения массы производилось ее уплотнение (рис. 7). Перед уплотнением массы с целью предотвращения ее прилипания к поверхности предмета-уплотнителя на ее поверхность необходимо нанести незначительное количество присыпки. Время застывания массы составляет 9—20 мин. Для получения слепков желаемого цвета в силикон перед

Рис. 2. Помещение силиконовой массы в фарфоровую чашу

Рис. 3. Добавление «Детской присыпки» в силикон

добавлением «Детской присыпки» могут добавляться различные красители как в сухом, так и в жидком виде (сажа, штемпельная краска, «Малахит» и др.), которые хорошо смешиваются с силиконовой массой до получения однородного цвета. Интенсивность цвета слепка зависит от количества красителя.

Рис. 4. Перемешивание силикона и «Детской присыпки»

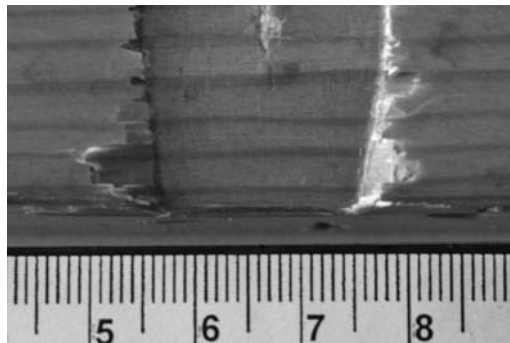

Рис. 5. След орудия взлома

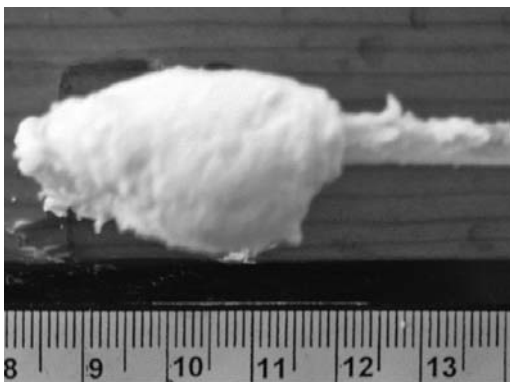

Рис. 6. Нанесение слепочной массы на поверхность следа орудия взлома

Рис. 7. Уплотненная слепочная масса на поверхности следа

Объемные копии следов орудий взлома, получаемые с использованием слепочной массы, изготовленной на основе вышеуказанных компонентов, соответствуют требованиям, предъявляемым к их качеству. После полимеризации за достаточно короткий промежуток времени (от 9 до 20 мин) материал слепка превращается в эластичный, прочный на разрыв, резиноподобный материал белого цвета, который легко отделяется от поверхности следа, передает мелкие детали рельефа, практически не имеет усадки, устойчив к воздействию внешних факторов, обладает высокой сопротивляемостью деформирующей силе, минимальной деградацией с течением времени, долговечен (рис. 8, 9). Слепочная масса может использоваться для получения неограниченного количества копий с одного и того же следа при нанесении на поверхность в широком диапазоне температур. Предлагаемый состав слепочной массы может быть применен для изготовления слепков как на горизонтальной, так и на вертикальной поверхностях, со следов различной глубины и площади, оставленных на твердых поверхностях.

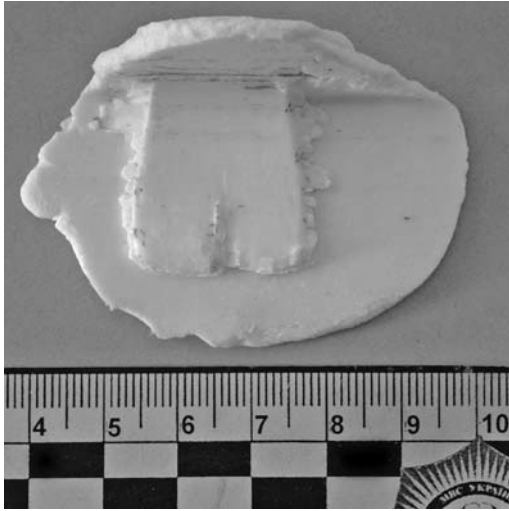

Рис. 8. Объемная копия следа орудия взлома

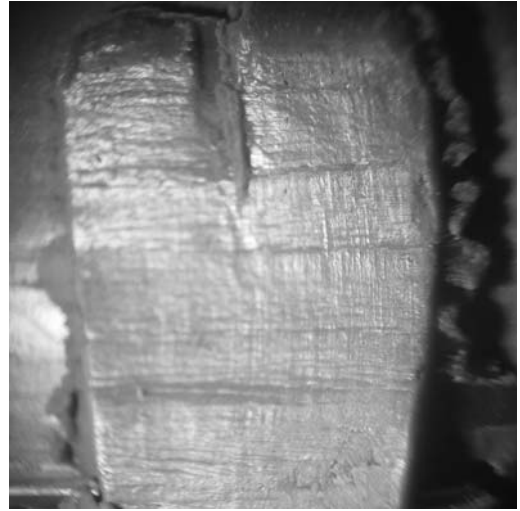

Рис. 9. Рельеф рабочей поверхности орудия взлома, отобразившийся в силиконовом слепке

В целом процесс изготовления слепков состоит из пяти основных этапов:

- изучение и подготовка объекта;
- подготовка слепочного материала;
- нанесение слепочной массы на объект;
- отделение слепка от объекта;
- упаковка слепка.

Прежде чем приступить к изготовлению слепка специалист должен тщательно ознакомиться с объектом, определить состояние его поверхности, характер и расположение. После этого предмет и след фотографируют по правилам масштабной съемки. Затем из следа удаляют посторонние частицы, пыль, соринки и т. п. После нанесения слепочной массы специалист может выполнять действия по дальнейшему осмотру места происшествия до момента ее полимеризации.

О готовности слепка к отделению от поверхности следа свидетельствуют его достаточная прочность и резиноподобность. Готовность слепка к отделению от поверхности в глубоких следах проверяется с помощью иглы. Если при этом конец иглы будет чистым, слепок аккуратно извлекают из следа, упаковывают и подписывают.

Использование вышеописанного компаунда специалистами НИЭКЦ при УМВД Украины в Луганской области при изготовлении объемных копий следов орудий взлома в ходе проведения осмотров мест происшествий показало хорошие практические результаты.

Список использованной литературы

1. *Криминалистика* : учеб. для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Рос- сийская Е.Р.]; под ред. Р.С. Белкина. — М. : Норма, 2000. — 990 с.
2. *Разумов Э.А.* Осмотр места происшествия / Э.А. Разумов, Н.П. Молибога. — К. : РИО МВД Украины, 1994. — 672 с.

УДК 343.985.4

В.Г. Пелюшок, *головний експерт
Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України*

МОЖЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯМ ВІДНОСНОЇ ДАВНОСТІ ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА ТА ЙОГО РЕКВІЗИТІВ. ОКРЕМІ ВИПАДКИ З ЕКСПЕРТНОЇ ПРАКТИКИ

Наведено випадки з експертної практики та розглянуто питання щодо можливості вирішення завдань, пов'язаних зі встановленням відносної давності виготовлення документа та його реквізитів шляхом визначення послідовності заповнення сторінок документа, а також встановлення послідовності виконання рукописних записів, розташованих з різних боків аркуша документа, із застосуванням мікроскопічного методу та методу виготовлення рельєфних копій.

Ключові слова: давність виготовлення документа, послідовність виконання реквізитів, методи, штрихи, що перетинаються.

Приведены случаи из экспертной практики и рассмотрен вопрос о возможности решения задач, связанных с установлением относительной давности изготовления документа и его реквизитов путем определения последовательности заполнения страниц документа, а также установления последовательности выполнения рукописных записей, расположенных с разных сторон листа документа, с использованием микроскопического метода и метода изготовления рельефных копий.

The article tells about the cases of expert practice and the possibilities of solving problems connected with the clarification of the relative antiquity of the document production and its details by determining the sequence of filling pages of the document as well as sequencing of handwritten records located on different sides of a sheet of the document using microscopic method and method of making a relief copies.

Обов'язковою умовою вирішення питання щодо встановлення відносної давності виконання документа є визначення порядку внесення до документа необхідних реквізитів, регламентованого для більшості документів або зумовленого логічною послідовністю їх виконання.

Дуже часто знання точного або хоча б приблизного часу складання документа є однією з вагомих умов, потрібних для правильного розуміння характеру документа.

На сьогодні експерти не мають достатньо ефективної, науково-обґрунтованої методики зі встановлення абсолютної давності виготовлення документів. У зв'язку з цим особливо важливого значення набуває визначення відносного «віку» документа [1, с. 5].

Термін «відносна давність» під час встановлення часу виготовлення документа у судово-технічній експертизі документів слід розуміти як встановлення послідовності виконання фрагментів документа, коли отриманий результат не вимірюється в одиницях часу [2, с. 12].

У ДНДЕКЦ МВС України вирішувалися завдання зі встановлення послідовності виконання рукописних записів і підписів, розташованих з різних боків аркуша документа, та з'ясування послідовності заповнення сторінок документа. Вирішення цих завдань мало велике значення для встановлення об'єктивної істини у суді та викриття шахраїв.

Досліджуваний документ було виконано на двох аркушах паперу, його графі на кожній зі сторінок містили рукописні записи. Кожна сторінка документа у нижній частині була підписана. Підписи та рукописні записи було виконано кульковою ручкою синього кольору.

Вивчення аркушів документа в наскрізних променях засвідчило, що рукописні записи, розташовані з одного боку аркуша, мають спільні точки перетину з рукописними записами, розташованими з протилежного боку.

Для вирішення питання щодо послідовності виконання записів та підписів, розташованих з різних боків документа, експерти провели візуальне дослідження у різних режимах освітлення з використанням мікроскопа зі збільшенням від 7 до 73,5х та приладу «ТЕД-34», за допомогою якого проводилася фіксація результатів дослідження.

Записи та підписи на всіх сторінках документа було виконано зі ступенем натиску, вищим за середній. Про це свідчили ширина і глибина слідів тиску писального приладу з боку власне штрихів, а також невеликий випуклий рельєф штрихів з обох боків аркуша.

Оскільки методику визначення послідовності виконання записів, розташованих з різних боків аркуша паперу, на сьогодні не розроблено, експерти провели низку експериментів, суть яких полягала в тому, що експериментальні записи було виконано у різній послідовності такими самими знаряддями письма, тобто кульковими ручками, з багаторазовим повторенням і різним ступенем натиску. При цьому використовувалися кулькові стрижні різного кольору, а також папір кількох сортів і типів [3, с. 61].

Експерименти свідчать, що під час нанесення рукописних записів на зворотний бік аркуша, де з протилежного боку попередньо вже виконано рукописні записи, у місцях їх перетину починають домінувати рельєфні штрихи записів, що нанесені останніми. При цьому у записах, що нанесені першими, де рельєф має бути вдавнений, відбувається зміна вдавненого рельєфу на випуклий. Було встановлено, що рельєф штрихів безпосередньо залежав від якості підкладки та сили натиску на кулькову ручку: в одних випадках рельєф був більш вираженим, а в інших — майже відсутнім.

Для підтвердження встановлених ознак було застосовано метод виготовлення рельєфних копій на пластиліні. Для отримання якісних копій штрихів, розташованих з різних боків аркуша, і тих, які мають спільні точки перетину, потрібно, щоб контактна сторона пластиліну мала рівну гладку поверхню. Досягається це притисканням пластиліну до чистої дзеркальної поверхні. Потім шматочок пластиліну гладкою поверхнею накладається на досліджувану ділянку документа. Вивчення

рельєфних копій на пластиліні проводилося в кососпрямованому світлі з використанням лупи 10х та стереоскопічного бінокулярного мікроскопа зі збільшенням 16х (для того, щоб краї ділянки перетину штрихів були достатньо видимими). Ознакою, яка вказує на те, що штрих нанесено другим, є відсутність розриву в місці його перетину з іншим штрихом. Водночас штрих, який нанесено першим, в місці перетину виявляється розділеним другим [4, с. 58].

Копіювання штрихів, які мають спільні ділянки перетину, проводилось з обох боків аркуша, що дало змогу більш об'єктивно стверджувати про послідовність виконання записів (рис. 1, 2).

Також було встановлено, що під час виконання рукописних записів (підписів) із сильним натиском або з використанням м'якої підкладки спостерігалися безбарвні вдавлені рельєфні штрихи на наступному аркуші (підкладці), а за наявності невеликого розриву у часі між нанесеними штрихами на першій сторінці аркуша та штрихами зі зворотного боку аркуша (другій сторінці) у тих місцях, де вони перетиналися, кольорова речовина переходила на підкладку — наступний аркуш (третю сторінку). Отже, порівняння експериментально нанесених штрихів рукописних записів (підписів), виконаних на першій, другій і третій сторінках, довело, що:

– відображені вдавлені рельєфні штрихи рукописних записів на третій сторінці (підкладці) утворено шляхом механічного впливу кулькової ручки під час виконання записів на першому аркуші;

– відображені фрагменти штрихів підпису на третій сторінці (підкладці) утворено кольоровою речовиною, яка перекопіювалася з підпису, виконаного на першій сторінці (перші записи стосовно наступних), шляхом механічного впливу

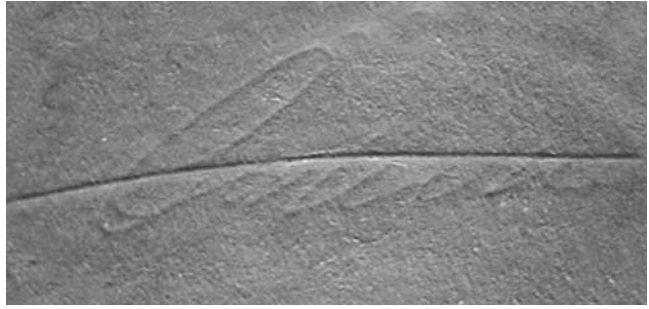

Рис. 1. Збільшене зображення рельєфного відбитка на пластиліні рукописного запису та горизонтальної лінії, розташованих з різних боків одного аркуша, штрихи яких перетинаються (копіювання проводилось з боку горизонтальної лінії). Горизонтальний штрих — верхній (цільний), рукописний запис — нижній (переривчастий)

Рис. 2. Збільшене зображення рельєфного відбитка на пластиліні рукописного запису та горизонтальної лінії, розташованих з різних боків одного аркуша, штрихи яких перетинаються (копіювання штрихів проводилось з боку рукописного запису). Горизонтальний штрих — верхній (цільний), рукописний запис — нижній (переривчастий)

кулькової ручки з протилежного боку аркуша під час виконання записів на другій сторінці.

Аналогічною була ситуація з досліджуваним документом, де на третій сторінці у кососпрямованих променях спостерігався вдавлений рельєф безбарвних рукописних записів, а у нижній частині сторінки були частки пасти, що могли перекопіюватися з підпису, розташованого як на другій, так і на першій сторінках.

Зображення вдавлених безбарвних рельєфних штрихів рукописних записів, виявлених на третій сторінці наданого документа, які досліджувалися у кососпрямованих променях, спочатку фіксувалися, після чого шляхом накладання із застосуванням комп'ютерної графічної програми типу «Adobe Photoshop», «Photopaint» тощо порівнювалися з рукописними записами на першій сторінці (рис. 3).

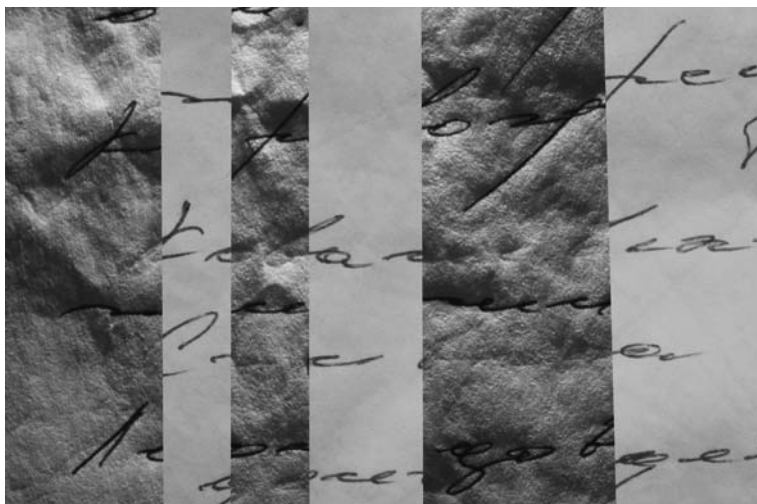

Рис. 3. Фрагменти зображень вдавлених безбарвних рельєфних штрихів рукописних записів, виявлених на 3 сторінці досліджуваного документа, та рукописних записів на 1 сторінці із застосуванням методу накладання за допомогою комп'ютерної графічної програми

Аналогічну процедуру було проведено і з виявленими фрагментами пасти на третій сторінці, які під час порівняння збіглися з підписом, розташованим на другій сторінці. Для зручності застосування та наочності методу зображення фрагментів штрихів підпису було інвертовано у червоний колір (рис. 4).

Метод виготовлення рельєфних копій на пластиліні підтвердив результати попередніх досліджень.

Отже, завдяки проведеним дослідженням експерти змогли дійти висновку про те, що спочатку було виконано рукописний текст і підпис на першій сторінці, а потім на третій, а останніми виконувалися записи та підпис на другій сторінці досліджуваного документа.

Рис. 4. Зображення фрагментів штрихів підпису на третій сторінці (червоного кольору) та зображення підпису, розташованого на першій сторінці документа, із застосуванням методу накладання

Список використаної літератури

1. *Викторова Л.Н.* Исследование пересекающихся штрихов / Викторова Л.Н., Сафроненко Т.И., Юрков И.С. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1978. — 48 с.
2. *Павленко С.Д.* Установление относительной давности нанесения оттисков печатей и штампов в документах / С.Д. Павленко // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1964. — № 1. — С. 268—270.
3. *Дозоров Н.Т.* Частный случай определения последовательности выполнения записей, расположенных на разных сторонах листа / Н.Т. Дозоров // Экспертная практика. — 1976. — № 7. — С. 60—62.
4. *Меженцев Г.Н.* Установление последовательности нанесения пересекающихся штрихов, выполненных шариковыми ручками, с помощью пластилина / Г.Н. Меженцев // Экспертная практика. — 1976. — № 7. — С. 57—59.

УДК 343.983.7

О.Е. Гобрусёнок, старший эксперт

отдела ДНК экспертиз Управления криминалистики
Государственной полиции Латвии

О.С. Бергере, начальник отдела

ДНК экспертиз Управления криминалистики
Государственной полиции Латвии

УСТАНОВЛЕНИЕ ФАКТОВ ОТЦОВСТВА И МАТЕРИНСТВА МЕТОДОМ АНАЛИЗА ДНК ПУТЕМ ИССЛЕДОВАНИЯ БИОЛОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА В МИКРОСЛЕДАХ

Рассматривается случай установления отцовства путем исследования биологического материала 30-летней давности, предоставленного в микроколичестве, когда в результате исследования удалось определить его ДНК-профиль и сравнить с ДНК-профилем заявителя, доказав таким образом биологическое происхождение заявителя от конкретных родителей.

Ключевые слова: установление отцовства, анализ ДНК, ДНК-профиль, выделение ДНК из микроследов.

Розглядається випадок встановлення батьківства шляхом дослідження біологічного матеріалу 30-річної давнини, наданого у мікро кількості, коли у результаті дослідження вдалося визначити його ДНК-профіль і порівняти з ДНК-профілем заявника, довівши таким чином біологічне походження заявника від конкретних батьків.

The article outlines the case of paternity by examining 30 years old biological material provided in trace amounts when as a result of the research his DNA profile was identified and compared with the DNA profile of the applicant. Thus the biological origin of the applicant from the specific parents was proved.

Определение отцовства и материнства в последнее время становится все более актуальным. В Латвии необходимость этого исследования возникает не только с целью решения вопроса о возможности получения материального содержания на ребенка после развода родителей, но и в случае, когда одна из сторон категорически отрицает факт отцовства/материнства и отказывается от его содержания.

Установление данного факта важно также для получения наследства или пенсии по случаю потери кормильца, когда отсутствуют документы, подтверждающие наличие родственных отношений между умершим и заявителем, а их восстановление несудебным путем невозможно. Нередко доказанный факт родства может помочь в желании иммигрировать в страну проживания своих родственников для

восоединения с семьей. В некоторых странах процедура генетической экспертизы обязательна — без нее невозможно получить право на въезд в страну.

Еще совсем недавно достаточно было привести в суд свидетелей, которые бы подтвердили или опровергли факт родства. Теперь же никто не рискнет полагаться только на свидетельские показания. В таких делах стало обычным назначение генетической ДНК-экспертизы.

В Латвии в 90-х годах, когда государство начало возвращать недвижимость бывшим владельцам или их наследникам, генетические ДНК-экспертизы получили широкое применение. Нередкими были и случаи, когда родственники уже умерших владельцев имущества, с которыми не были оформлены необходимые документы о родстве, пытались доказать факт родственных связей и получить наследство.

В феврале 2010 года отдел ДНК-экспертиз Управления криминалистики Государственной полиции Латвии проводил подобную экспертизу: заявитель пыталась доказать свое родство с умершими родителями и получить наследство. От предполагаемого отца сохранились только два письма, написанные им при жизни своей предполагаемой дочери, датированные 1957 и 1979 годами (рис. 1), а от матери, которая умерла в 2000 году, — только расческа (рис. 2) и меховая шапка (рис. 3).

Рис. 1. Конверт, предоставленный для исследования ДНК в качестве носителя биологического материала возможного биологического отца заявителя

Рис. 2. Расческа, предоставленная для исследования ДНК в качестве носителя биологического материала возможной биологической матери заявителя

Рис. 3. Шапка, предоставленная для исследования ДНК в качестве носителя биологического материала возможной биологической матери заявителя

Первым этапом исследования было снятие марок с конвертов. Для этого на марку и прилегающую к ней поверхность конверта наносились небольшие капли воды. Когда марка легко отходила от поверхности конверта, производился смыв с ее внутренней поверхности [1]. Смыв также был сделан с поверхности между зубчиками расчески, а из шапки вырезаны фрагменты из мест с наиболее интенсивными следами ношения [1].

ДНК из материала выделялась при помощи комплекта Invisorb Spin Forensic. Из марок ДНК дополнительно выделялась с помощью комплекта реактивов Prepfilер. Квантификация выделенной ДНК производилась на аппаратуре Real Time PCR System 7500 с использованием реактивов Quantifiler [2] (табл.).

Таблица

Концентрация выделенной ДНК

Образец	Концентрация ДНК (ng/mkl), выделенной Invisorb	Концентрация ДНК (ng/mkl), выделенной Prepfilер
Марка 1957 года	0,047	0,0437
Марка 1979 года	0,0775	0,103
Расческа	0,548	—
Шапка	0,613	—

Выделенные из объектов ДНК были проамплифицированы с помощью комплектов реактивов MiniFiler и Identifiler на аппаратах Applied Biosystems 9700.

В ходе дальнейшего исследования было установлено, что биологический материал на марке 1957 года принадлежит лицу женского пола, поэтому эта марка была исключена из последующего анализа (рис. 4).

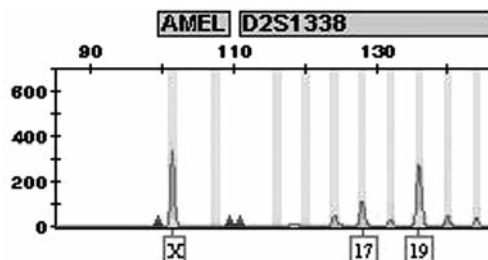

Рис. 4. Женский профиль, констатированный на марке 1957 года

На марке 1979 года был обнаружен биологический материал лица мужского пола. Длинные маркеры (более 200bp) в системе Identifiler оказались неинформативными (рис. 5), но те же маркеры при анализе в системе MiniFiler проявились (рис. 6) и оказались достаточно информативными для того, чтобы провести сравнение с ДНК-профилем предполагаемой биологической дочери по 15 локусам [3].

На расческе (рис. 7) и шапке был обнаружен ДНК-профиль женщины, который затем использовался для сравнения с ДНК-профилем заявителя.

В результате сравнения ДНК, выявленной на марке 1979 года (слюну предположительно оставил биологический отец), расческе и шапке (материал предположительно оставила биологическая мать), и образца слюны заявителя удалось доказать, что заявитель может быть биологическим ребенком людей, чей биологический материал установлен на марке 1979 года (отец), а также на расческе и шапке (мать) [4].

Таким образом, современные методы генетического исследования позволяют определить и выявить индивидуальные ДНК-маркеры из минимального

количества биологического материала при сроке хранения последнего свыше 30 лет, что расширяет возможности применения данного анализа в судебной экспертизе и добывания вещественных доказательств в рамках гражданских и уголовных дел. Доказывание необходимых для дела фактов во многом зависит также от работы защищающей или обвинительной сторон, от их способности найти и собрать необходимые для дела улики, а также от назначения необходимой экспертизы по исследованию собранных улик.

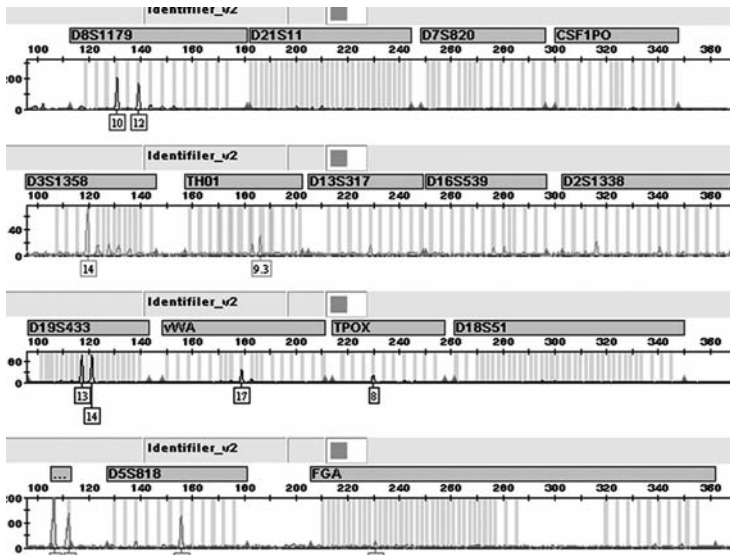

Рис. 5. ДНК-профиль (маркеры системы Identifiler), выявленный на марке 1979 года

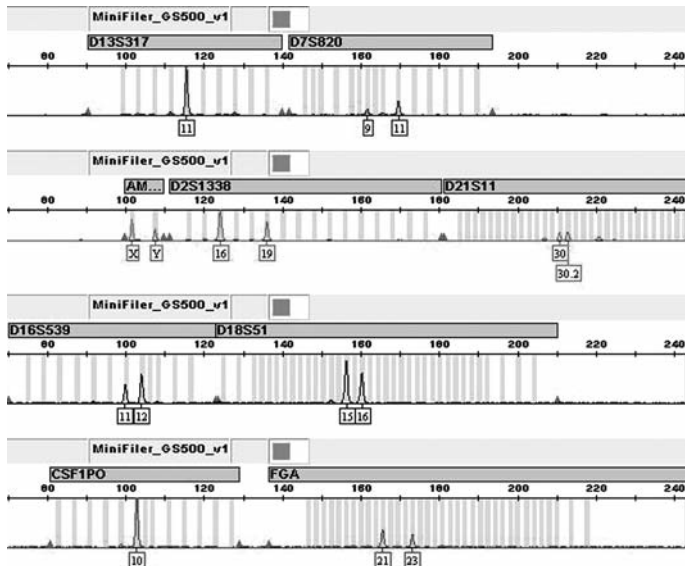

Рис. 6. ДНК-профиль (маркеры системы MiniFiler), выявленный на марке 1979 года

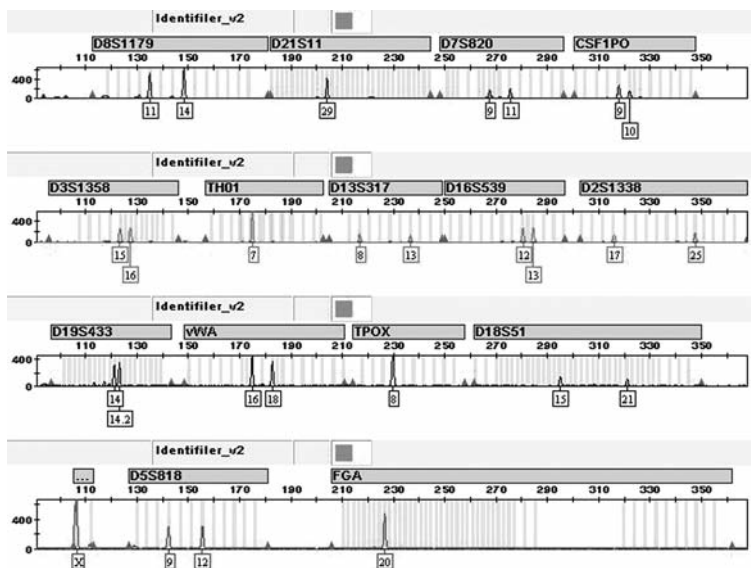

Рис. 7. ДНК-профіль, виявлений на расческе (маркери системи Identifiler)

Список использованной и рекомендованной литературы

1. *Fridez F.* PCR DNA typing of stamps: evaluation of the DNA extraction / Françoise Fridez, Raphael Coquoz // *Forensic Science International*. — 1996. — № 78 (2). — P. 103—110.
2. *Validation of reduced-scale reactions for the Quantifiler™ human DNA kit* / [Westring Christian G., Kristinsson Richard, Gilbert Dustin M., Danielson Phillip B.] // *Journal of Forensic Science*. — 2007. — № 52. — P. 1035—1043.
3. *Butler John M.* *Forensic DNA typing. Biology, Technology and Genetic of STR markers. Second Edition* / John M. Butler. — New York : Academic Press Elsevier, 2005. — 688 p.
4. *The evaluation of Identifiler system in paternity testing* / [Ting-Zhi Que, Pin-Hua Yan, Yuan Lin, Yan Liu, LiLi] // *Fa Yi Xue Za Zhi*. — 2009. — № 25 (3). — P. 184—186.
5. *Gehrig C.* Internal validation of the AmpliFISTR MiniFiler kit / C. Gehrig, A. Teyssier // *Forensic Science International: Genetic Supplement Series*. — 2008. — № 1 (1). — P. 115—117.

УДК 340.67 : 615.781

М.С. Ярошевич, *експерт Государственного экспертно-криминалистического центра МВД Республики Беларусь*

«ДИЗАЙН-НАРКОТИКИ» КАТИНОНОВОГО РЯДА. ПАРА-МЕТИЛЭТКАТИНОН

Описаны наиболее существенные особенности новых «дизайн-наркотиков» — соединений ряда катинона. На примере исследования пара-метилэтакатинона представлены возможности использования методов молекулярной спектроскопии в инфракрасной области спектра, хромато-масс-спектрометрии и спектроскопии ядерного магнитного резонанса для подтверждения молекулярной структуры и определения существенных для производства судебных экспертиз физико-химических характеристик психотропных веществ.

Ключевые слова: «дизайн-наркотики», аналоги катинона, пара-метилэтакатинон, молекулярная спектроскопия, хромато-масс-спектрометрия, спектроскопия ядерного магнитного резонанса.

Описано найбільш суттєві особливості нових «дизайн-наркотиків» — сполучень ряду катинону. На прикладі дослідження пара-метилеткатинону подано можливості використання методів молекулярної спектроскопії в інфрачервоній зоні спектру, хромато-мас-спектрометрії і спектрометрії ядерного магнітного резонансу для підтвердження молекулярної структури і визначення суттєвих для проведення судових експертиз фізико-хімічних характеристик психотропних речовин.

The most significant features of the new «design-drugs», compounds of cathinone, are described. The article summarizes the possibilities of using methods of molecular spectroscopy in the infrared spectrum, chromatography-mass-spectrometry and nuclear magnetic resonance spectroscopy to confirm the molecular structure and to identify physical and chemical characteristics of psychotropic substances which are significant for forensic examinations. They are described on the example of research of para-metiletkatinona.

В настоящее время можно с полной уверенностью утверждать, что на нелегальном рынке наркотических средств и психотропных веществ наметилась устойчивая тенденция к постоянному обновлению перечня химических соединений, находящихся в обороте. В складывающейся непростой ситуации эксперты-химики все чаще сталкиваются с новыми веществами, обладающими психотропным воздействием, так называемыми дизайн-наркотиками — компонентами популярных сегодня курительных смесей — «синтетическими каннабиноидами», а также производными амфетаминового и катинонового ряда.

Большинство «дизайнов» представляют собой производные известных запрещенных веществ. Следует понимать, что даже незначительные изменения молекулярной структуры, легко достигающиеся в процессе синтеза и не требующие от

производителя существенных временных или материальных затрат, приводят к формальному выходу психотропных веществ из-под контроля государственных органов. В то же время по силе воздействия и серьезности последствий приема для организма человека они нисколько не уступают своим запрещенным аналогам.

Учитывая, что нормативно-правовые акты разных государств, устанавливающие ограничения и контроль над оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, не согласованы между собой, наркотики, оказавшиеся «вне закона» на территории одной страны, продолжают поступать из тех государств, где они остаются легальными.

Правоохранительные органы стран Западной Европы столкнулись с первыми «дизайнами» уже во второй половине 90-х годов. К настоящему времени волна новых психотропных веществ захлестнула и Восточную Европу [1].

Значительную часть «дизайн-наркотиков» составляют производные катинона. И хотя история создания соединений катинонового ряда насчитывает уже более 120 лет, проблема их распространения на сегодняшний день особенно актуальна.

Катинон — 2-амино-1-фенилпропан-1-он — основной алкалоид, который может быть выделен из листьев растения *Catha Edulis* (кат). Тем не менее подавляющее большинство катинонсодержащих веществ, изымаемых из нелегального оборота, имеет синтетическое происхождение.

По своей структуре катинон очень схож с амфетамином, различие заключается только в наличии карбонильной группы у β -углеродного атома катиона (рис. 1, 2).

Структурная модификация углеродного скелета амфетамина привела к появлению большого числа различных структурно близких соединений, образующих так называемый амфетаминный ряд, равно как и изменения в структуре катинона приводят к образованию «ряда катионов». При этом изменение углеродного скелета катинона может идти по вполне предсказуемым направлениям: введение дополнительной функциональной группы в бензольное кольцо (замещение в кольце — R^4), N-алкилирование (или заключение атома азота в циклическую структуру), изменение заместителей (как правило, алкильных групп) в α -положении.

В экспертной практике данные вещества встречаются в

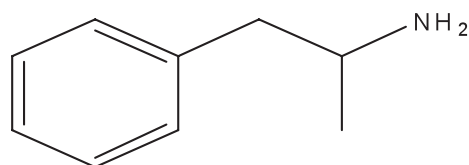

Рис. 1. Структурная формула амфетамина

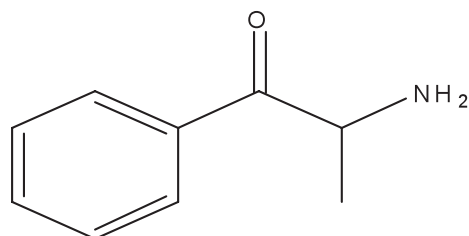

Рис. 2. Структурная формула катинона

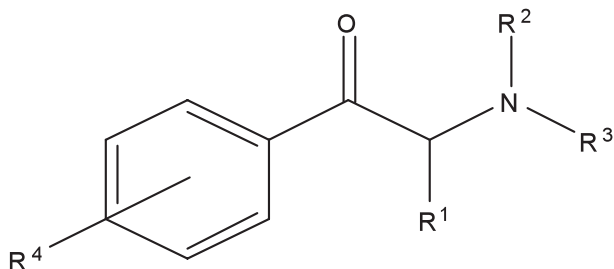
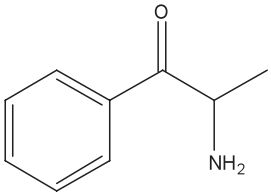
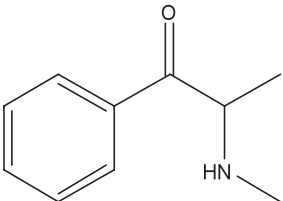
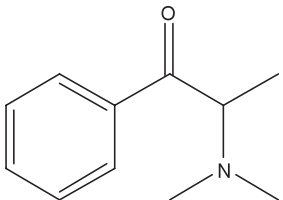
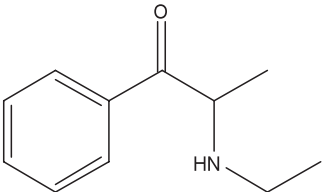
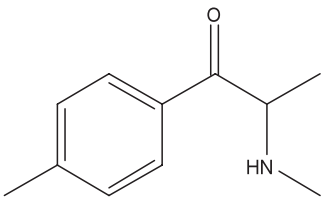
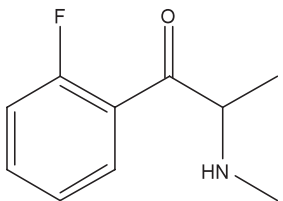

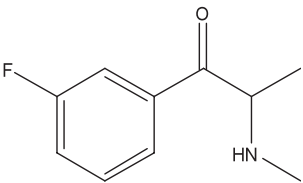
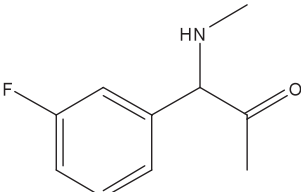
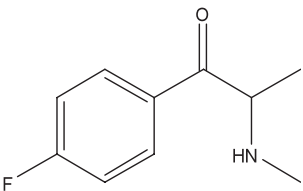
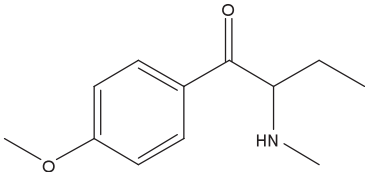
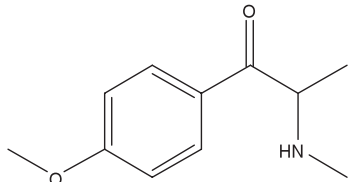
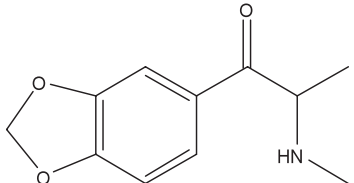
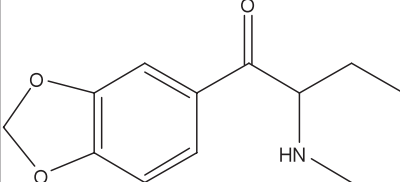
Рис.3. Общая формула замещенных катионов, где R^1 — R^4 — органические радикалы

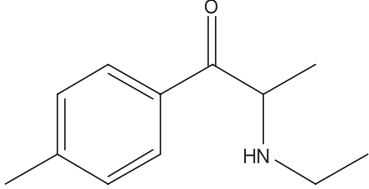
виде порошков белого или коричневого цвета, а также капсул и таблеток. К настоящему моменту исследована и определена структура большого числа соединений, некоторые из которых приведены в табл. 1.

Таблица 1

Наиболее распространенные структурные аналоги катинона

1	Катинон 2-амино-1-фенилпропан-1-он	$C_9H_{11}NO$ 149 г/моль	
2	Меткатинон <i>синонимы:</i> 2-(метиламино)-1-фенилпропан-1-он, Bathtub speed; Cadillac express; Catt; Cosmos; Ephedrone; Gagers; Gagers; Goob; Jee cocktail; Jeff; Mulka; Speed; The C; Wild cat; Wonder star	$C_{10}H_{13}NO$ 163 г/моль	
3	Диметилкатинон 2-(диметиламино)-1-фенилпропан-1-он	$C_{11}H_{15}NO$ 177 г/моль	
4	Эткатинон 2-(этиламино)-1-фенилпропан-1-он	$C_{11}H_{15}NO$ 177 г/моль	
5	4-метилметкатинон <i>синонимы:</i> Мефедрон, 4-ММС, 2-метиламино-1-(4-метилфенил)пропан-1-он, 2-амино-N-метил-1-(4-метилфенил)пропан-1-он	$C_{11}H_{15}NO$ 177 г/моль	
6	2-фторметкатинон 1-(2-фторфенил)-2-(метиламино)пропан-1-он	$C_{10}H_{12}FNO$ 181 г/моль	

7	3-фторметкатинон 1-(3-фторфенил)-2-(метилами- но) пропан-1-он	$C_{10}H_{12}FNO$ 181 г/моль	
8	3-фтор-изо-меткатинон 1-(3-фторфенил)-1-(метилами- но) пропан-2-он (побочный продукт в синтезе 3-фторметкатинона)	$C_{10}H_{12}FNO$ 181 г/моль	
9	4-фторметкатинон 1-(4-фторфенил)-2-(метилами- но) пропан-1-он	$C_{10}H_{12}FNO$ 181 г/моль	
10	4-метоксиметиламинобутирон 1-(4-метоксифенил)-2-(метила- мино) бутан-1-он	$C_{12}H_{17}NO_2$ 207 г/моль	
11	4-метоксиметкатинон <i>синонимы:</i> Метедрон, бк-РММА, 1-(4-метоксифенил)-2-(метила- мино) пропан-1-он	$C_{11}H_{15}NO_2$ 193 г/моль	
12	Метилон <i>синонимы:</i> бкMDMA, beta-keto- MDMA, 2-метиламино-1-(3,4- метилendioксифенил) пропан-1- он, 2-амино-N-метил-1-(3,4-мети- лендиооксифенил) пропан-1-он	$C_{11}H_{13}NO_3$ 207 г/моль	
13	Бутилон <i>синонимы:</i> бкMBDB, beta-keto- MBDB, 2-метиламино-1-(3,4- метилendioксифенил) бутан-1- он, 2-амино-N-метил-1-(3,4-мети- лендиооксифенил) бутан-1-он	$C_{12}H_{15}NO_3$ 221 г/моль	

14	4-метилэткатинон <i>синонимы:</i> 4-МЕС, 2-этиламино-1-(4-метилфенил) пропан-1-он, 2-амино-N-этил-1-(4-метилфе- нил) пропан-1-он	C ₁₂ H ₁₇ NO 191 г/моль	
----	---	--	--

Как и амфетамины, соединения ряда катинона действуют на центральную нервную систему как стимуляторы, хотя их потенциал в целом ниже. Возможно, это обусловлено большей полярностью молекул катинонов, которая уменьшает их способность преодолевать гематоэнцефалический барьер.

Аналоги катинона могут быть приобретены различными способами, в том числе они легко доступны и для интернет-пользователей. На веб-сайтах, предлагающих данные вещества, как правило, сообщается, что они «не предназначены для употребления человеком». Аналоги катинона продаются как химические реактивы, соли для ванн, удобрения или регуляторы роста для растений.

На сегодняшний день методы идентификации всех соединений катинонового ряда, которые можно было бы использовать даже в «полевых» условиях, не разработаны. Специфичные методы, основанные на иммунохимическом анализе, пока не доступны. Экспертиза новых соединений, сведения о которых отсутствуют в известных библиотеках масс-спектров, требует подтверждения молекулярной структуры вещества и определения его основных физико-химических характеристик.

Одной из последних «новинок» на рынке нелегальных психотропных веществ стал пара-метилэткатинон — гомолог хорошо известного во всем мире пара-метилэфедрона. Пара-метилэткатинон поступал на исследование в ГЭКЦ МВД Республики Беларусь в виде порошкообразного вещества белого цвета. Структура соединения была подтверждена методами молекулярной спектроскопии в инфракрасной (далее — ИК) области спектра, хромато-масс-спектрометрии, а также спектроскопии ядерного магнитного резонанса.

Для исследования химического состава образца методом молекулярной спектроскопии в ИК-области спектра использовался ИК-Фурье спектрофотометр «Vertex 70» фирмы «Bruker» с приставкой НПВО. Спектры были записаны в диапазоне 4000—400 см⁻¹ при использовании RT-DLaTGS-детектора. Полученные спектры сравнивались со спектрами органических и неорганических веществ, имеющихся в библиотеках ИК-спектров.

Исследованием, проведенным с использованием метода молекулярной спектроскопии в ИК-области спектра, выявлено наличие функциональных групп C=O, N-H, C₂H₅, CH₃-C₆H₅. ИК-спектрограммы, характерные для солевой формы исследуемого образца и для свободного основания, приведены на рис. 4, 5.

Исследования методами газовой хроматографии и масс-спектрометрии проводились на квадрупольном хромато-масс-спектрометре фирмы «Agilent Technologies» (GC 6850/MSD 5973N). В работе применялась микрокапиллярная колонка HP-5MS длиной 30 м и внутренним диаметром 0,25 мм. Скорость газа-носителя (гелий в/о) — 1,0 мл/мин (38,0 см/сек), температура инжектора — 250 °С, температура детектора — 280 °С, температура термостата колонки в программируемом режиме: 75 °С/2 мин const/ — 15 °С/мин — 280 °С/17 мин const.

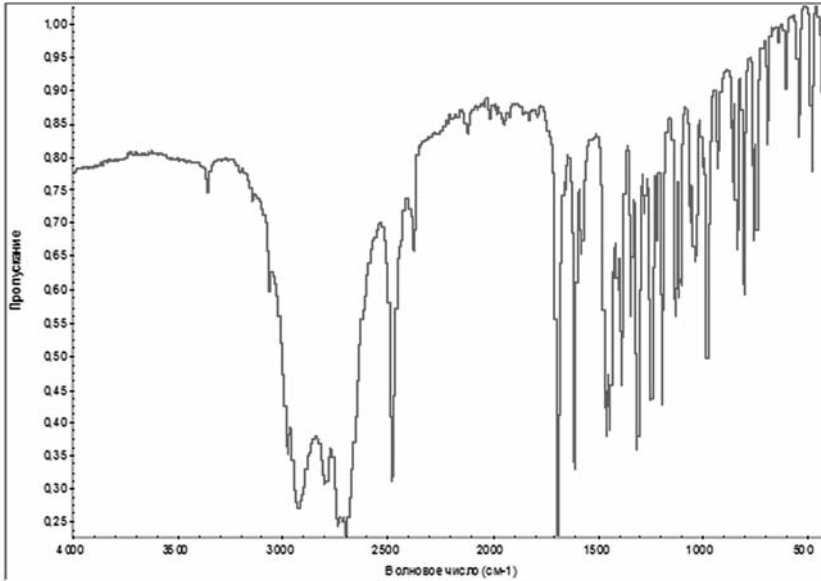

Рис. 4. ИК-спектрограмма пара-метилэтактинона (солевая форма)

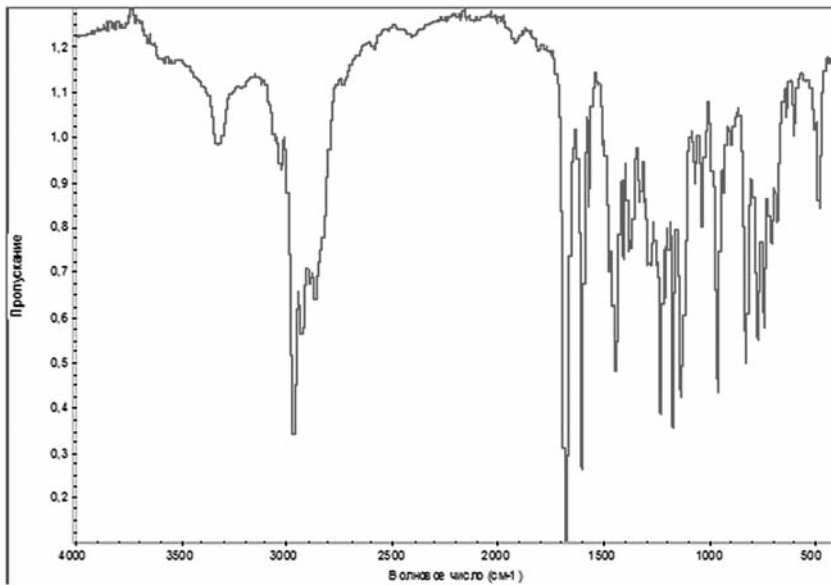

Рис. 5. ИК-спектрограмма пара-метилэтактинона (свободное основание)

Навеска исследуемого вещества помещалась в пробирку, добавлялась дистиллированная вода, хлороформ и несколько капель водного раствора щелочи. Полученная смесь встряхивалась на механическом встряхивателе в течение 10 мин, центрифугировалась и отделялся нижний хлороформный слой.

1 мкл образца вводился непосредственно в хроматографическую колонку. Запись хроматограммы осуществлялась по суммарному ионизационному току в

области значений m/z ионов 40—550 а. е. м. (атомных единиц массы). Интегрирование и исследование пиков в полученной хроматограмме, а также последующая идентификация спектров осуществлялись автоматически, в соответствии с программой HP Chem Station.

В результате было установлено время удерживания и масс-спектр исследуемого вещества, характерные для соединений ряда катинона. Хроматограмма и масс-спектр объекта исследования приведены на рис. 6, 7.

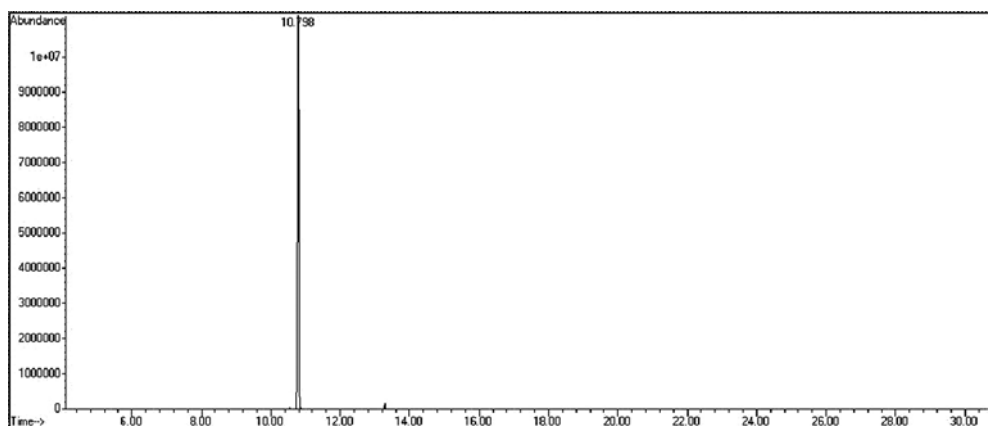

Рис. 6. Хроматограмма исследованного образца пара-метилэтакатинона

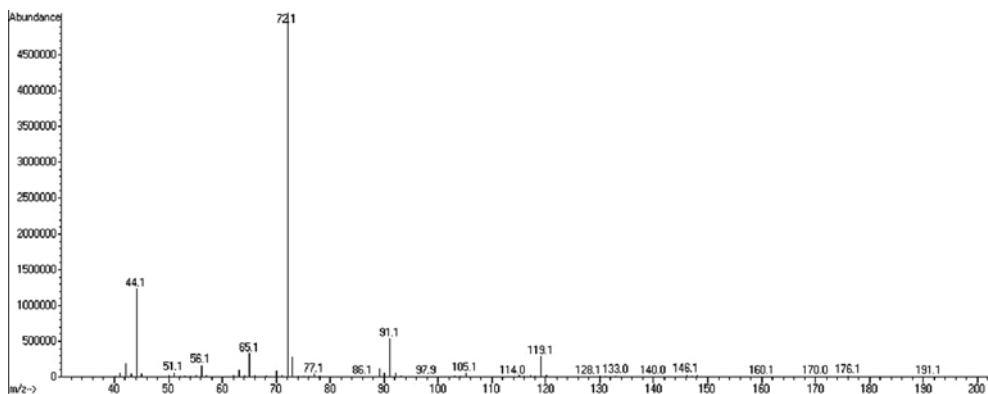

Рис. 7. Масс-спектр исследованного образца пара-метилэтакатинона

Исследования методом ядерно-магнитного резонанса (ЯМР-спектроскопии) проводились в сотрудничестве с Государственным учреждением «Институт биоорганической химии Национальной академии наук Беларуси». Спектры ЯМР ^1H и ^{13}C были записаны на приборе Bruker AVANCE 500, работающем на

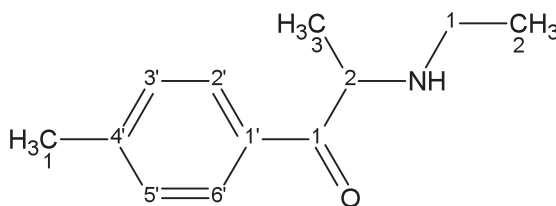

Рис. 8. Структурная формула 4-метил-N-этакатинона

частотах 500, 13, 125,76 МГц для ^1H и ^{13}C соответственно, в D_2O , концентрация раствора — 0,05 г/мл, стандарт — ГМДС. Полученная структурная формула 4-метил-N-этилкатинона представлена на рис. 8, результаты исследований — в табл. 2.

Таблица 2

**Результаты исследования пара-метилэтакатинона
методом ЯМР-спектроскопии**

#	^{13}C : δ , м.д.	^1H : δ , м.д.	COSY	HMBC
1	194,48	—		2'(s), 3', 2, 3
4'	146,07	—		2', 3'(w), MePh
1'	130,63	—		3'
3'	129,99	7,29	MePh (s)	MePh
2'	129,12	7,86	MePh	
2	57,99	5,04	3	CH_2 , 3
CH_3CH_2	42,14	3,12 3,21	CH_3CH_2	2 (w), CH_3
MePh	21,93	2,41		3'
3	16,87	1,79		2
CH_3CH_2	11,90	1,52		CH_2

^1H NMR (500 MHz δ ppm 1.52 (t, $J = 7.24$, Hz, 3H), 1.79 (d, $J = 7.19$ Hz, 3H), 2.41 (s, 3H), 3.17-3.09 (m, 1H), 3.21 (tt, $J = 14.48$, 7.22, Hz, 1H), 5.04 (q, $J = 7.15$ z, 1H), 7.29 (d, $J = 8.19$ Hz, 2H), 7.86 (d, $J = 8.19$ Hz, 2H)

Таким образом, результаты исследований, проведенных с использованием методов ИК-спектроскопии, газовой хроматографии, масс-спектрометрии и ЯМР-спектроскопии, позволили сделать вывод о том, что исследуемое порошкообразное вещество белого цвета представляет собой 2-(этиламино)-1-(4-метилфенил) пропан-1-он (пара-метилэтакатинон, 4-метилэтакатинон).

Проведенные исследования позволили ГЭКЦ МВД Республики Беларусь выступить с инициативой о внесении пара-метилэтакатинона в перечень веществ, подлежащих государственному контролю. Постановлением Министерства здравоохранения Республики Беларусь от 20.08.2010 г. № 113 пара-метилэтакатинон включен в Список 1 особо опасных наркотических средств и психотропных веществ, не используемых в медицинских целях (Психотропные вещества, п. 2.79), Республиканского перечня наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, подлежащих государственному контролю в Республике Беларусь. На данный момент пара-метилэтакатинон запрещен и российским законодательством, однако в большинстве европейских государств данное вещество все еще является неподконтрольным.

Таким образом, использование современных методов физико-химического анализа позволяет устанавливать молекулярную структуру новых «дизайн-наркотиков», определять характеристики психотропных веществ, необходимые для производства судебных экспертиз, и разрабатывать методики, необходимые для унификации работы экспертно-криминалистических подразделений в области противодействия нелегальному обороту наркотиков.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. *European* Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. Annual report 2010: the state of the drugs problem in Europe [Electronic resource]. — Access mode : <http://www.emcdda.europa.eu>.

2. *Advisory* Council on the Misuse of Drugs. Consideration of the cathinones [Electronic resource]. — 2010. — Access mode : <http://www.homeoffice.gov.uk/publications/drugs/acmd1/acmd-cathinones-report-2010>.

3. *Susannah* Davies. Analytical profiles of Methcathinone Related Compounds / Davies Susannah, Ramsey John, Archer Roland. — 2009.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НА ТЕРЕНАХ ІСТОРИЇ

УДК 343.98 (092)

В.М. Чисніков, кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник Державного науково-
дослідного інституту МВС України

ВЧЕНИЙ-КРИМІНАЛІСТ ПРОФЕСОР О.Д. КІСІЛЬОВ : НЕВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Висвітлено життєвий шлях і наукову діяльність професора кримінального права Харківського і Таврійського університетів А.Д. Кісільова (1867—1926). Наведено нові факти щодо його діяльності в Укрцентророзшуку Головміліції НКВС УСРР у 1921—1922 роках.

Ключові слова: професор О.Д. Кісільов, історія криміналістики, Харківський і Таврійський університети, Укрцентророзшук, бригада «Мобіль», відомча освіта.

Освещен жизненный путь и научная деятельность профессора уголовного права Харьковского и Таврииского университетов А.Д. Киселева (1867—1926). Сообщены новые факты его деятельности в Укрцентророзыске Главмилиции НКВД УССР в 1921—1922 годах.

The article outlines life and scientific activity of A.D. Kiselyov, the professor of criminal law of Kharkiv and Tavriisk Universities. New facts of his activity in Ukrainian Searching Centre of Police in NKVD in 1921—1922 are given.

Особа українського вченого і педагога, професора Харківського і Таврійського університетів Олександра Дмитровича Кісільова, як справедливо зазначають його сучасні біографи, відома лише невеликому колу спеціалістів. Правознавцям

¹ У сучасних українських джерелах прізвище О.Д. Кісільова вказано українською мовою як «Кисельов». Див. : Професори Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого / [Ред. кол. В.Я. Тацій та ін.]. — Харків : Право, 2004. — С. 59.

На нашу думку, правильно буде «Кісільов», як це вказував сам Олександр Дмитрович в «Особистій картці», що знаходиться в його особовій справі. Див. : ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 3259. — С. 1 — 2 зв.

П.В. Берзіну та М.А. Михайлову, які першими із сучасних дослідників почали вивчати біографію вченого, вдалося більш-менш виважено структурувати дореволюційний період життя вченого. Але, за словами самих авторів, біографічні дані про О.Д. Кісільова після 1917 року «виглядають вельми «туманними» [1, с. 107]. Тому на підставі раніше невідомих архівних документів у цій статті запропоновано деякі уточнення та доповнення до біографії вченого, які стосуються його діяльності в Укрцентророзшуку Головміліції НКВС УСРР у 1921—1922 роках.

Майбутній професор кримінального права Харківського університету Олександр Дмитрович Кісільов [2] народився 26 липня (за ст. ст.) 1867 року у Харкові в сім'ї вченого-медика. Його батько Дмитро Іванович походив з родини купців, мав вчений ступінь доктора медицини, працював доцентом на кафедрі лікарської діагностики Харківського університету і за сумісництвом виконував обов'язки університетського лікаря [3, с. 134].

Приват-доцент
О.Д. Кісільов

Початкову освіту Олександр отримав вдома, а у 1886 році після закінчення зі срібною медаллю 3-ої міської гімназії вступив до імператорського Харківського університету на юридичний факультет. Будучи стараним студентом, він багато читав і майже відразу зацікавився кримінальним правом. На допитливого студента звернув увагу професор кримінального права Л.Є. Владимиров, під керівництвом якого він підготував твір «Клевета в печати по уложению и кассационным решениям» (1889 рік). За цю роботу рішенням юридичного факультету студент О.Д. Кісільов отримав премію ім. С.І. Зарудного.

У 1890 році Олександр Дмитрович з відзнакою закінчив університет і став стипендіатом на кафедрі кримінального права та кримінального судочинства для підготовки до здобуття професорського звання. Для отримання звання магістра він у 1892 році підготу-

вав два реферати: «О преступлениях против веры и церкви в древней Руси» та «О философии уголовного права Гарда», а у травні 1894 року склав магістерські іспити та отримав посаду приват-доцента зазначеної кафедри. Допмагаючи професору кафедри В.П. Даневському, починаючи з 1895 року, він читав лекції з невеликих курсів: «Вчення про покарання і кримінальний судострій», «Про злочини проти віри, держави і суспільства» та «Кримінальне судочинство». Восени 1897 року О.Д. Кісільов коштом університету та Міністерства народної освіти був направлений у дворічне наукове відрядження до Німеччини. Досконало володіючи німецькою та французькою мовами, він слухав лекції з кримінального права професорів Берлінського університету Карла Біндінга і Франца фон Ліста, а також спеціально вивчав психологію під керівництвом професора В. Вундта. На одному із семінарів молодий вчений виступив з науковою доповіддю на тему «О преступниках в трудах Ф.М. Достоевского».

У березні 1898 року Олександр Дмитрович змушений був перервати закордонне відрядження і повернутися до Харкова через смерть професора В.П. Даневського. Рада юридичного факультету запропонувала молодому приват-доценту

обійняти вакантну посаду, і він майже чотири роки читав студентам повний курс кримінального права, а з 1902 року — ще й курс про покарання та кримінальне судочинство.

Улітку 1899 року О.Д. Кісільов за власний кошт знову побував за кордоном (Німеччина, Франція) з метою продовження наукових занять і збору матеріалів для магістерської дисертації. У Парижі він особисто зустрічався з відомим французьким криміналістом Альфонсом Бертільйоном, дуже ретельно вивчав його праці і систему ідентифікації особи — антропометрію (бертильйонаж). З цього часу проблеми «наукової поліції» (криміналістики) стануть для Олександра Дмитровича предметом дослідження майже всього його життя.

У 1901 році О.Д. Кісільов підготував свою першу монографію «Личность, как объект карательных отношений», яка через два роки переробленою і доповненою вийшла друком під назвою «Психологическое отношение уголовной ответственности» і була подана автором до Київського університету св. Володимира для отримання наукового ступеня магістра кримінального права.

Після успішного публічного захисту магістерської дисертації у грудні 1903 року О.Д. Кісільов призначається в.о. екстраординарного професора на кафедрі кримінального права і судочинства, а через кілька років стає ординарним професором [4, с. 225—226].

Приділяючи основну увагу кримінально-процесуальним дисциплінам, Олександр Дмитрович продовжував вивчати проблеми нової науки криміналістики, цікавитися працями західноєвропейських вчених-криміналістів. На початку ХХ ст. він став членом російської групи — Міжнародної спілки криміналістів і неодноразово брав участь у роботі її з'їздів. У цей час професор О.Д. Кісільов порушив перед керівництвом Харківського університету питання про потребу внесення криміналістики до програми підготовки студентів-юристів, посилаючись на рішення Міжнародного конгресу криміналістів (1896 рік). Університетське керівництво кілька років «вивчало» пропозицію вченого і тільки за безпосередньої підтримки професора судової медицини університету М.С. Бокаріуса у 1910—1911 навчальному році курс криміналістики почали читати студентам юридичного факультету [5, с. 34].

Так ординарний професор імператорського Харківського університету Олександр Дмитрович Кісільов став *першим університетським викладачем криміналістики у Російській імперії*. Про те, що харківський професор кримінального права О.Д. Кісільов «у 1910 році почав знайомити студентів юридичного факультету з практичними методами криміналістики» ще у 1912 році першим засвідчив відомий російський криміналіст В.І. Лебедев [6, с. 9]. Тому не можемо погодитися з деякими сучасними російськими та українськими дослідниками історії криміналістики, які безпідставно надають перевагу петербурзькому професору С.М. Трегубову [7; 8; 9; 10], який, як свідчать архівні та літературні джерела, розпочав читати курс лекцій з криміналістики слухачам Олександрівської військово-юридичної академії та імператорського училища правознавства (м. Санкт-Петербург) у 1912—1913 навчальному році, тобто двома роками пізніше О.Д. Кісільова.

Улітку 1913 року Олександр Дмитрович (знову за власний кошт) поїхав за кордон з метою вивчення досвіду організації та діяльності кримінальної поліції західноєвропейських держав. Він побував у Німеччині, Австрії, Швейцарії та Франції, де ознайомився з нормативними актами, що регламентували організацію

Розпізнавальна картка професора О.Д. Кісільова, складена у Бюро судової ідентифікації (м. Париж), яким керував А. Бертільйон

що цей фотознімок був зроблений самим А. Бертільйоном [11, с. 71; 12].

Перебуваючи у французькій столиці, професор О.Д. Кісільов оглянув також центральне місце попереднього ув'язнення арештованих, ознайомився з організацією поліцейських підрозділів швидкого реагування для розкриття резонансних злочинів — бригадами «Мобіль», а також діяльністю прокурорського нагляду за дізнанням [13, с. 1—10; 14].

На посаді професора Харківського університету Олександр Дмитрович перебував до середини 1918 року. У цей період виходять друком його монографія «Популярний курс кримінального права», а також статті «Поняття злочину», «Про покарання», «Про смертну кару», «Раскольников Достоевського як злочинець» тощо [15, с. 2 зв.]. Крім науково-педагогічної діяльності професор О.Д. Кісільов брав активну участь у громадському житті міста і у 1912 році балотувався у депутата IV Державної думи [16, с. 29].

Після закриття Харківського університету Олександр Дмитрович змушений був виїхати до Сімферополя, де понад два роки працював професором Таврійського університету, викладаючи курс кримінального права та судочинства. Після захоплення Криму більшовиками він разом з кількома викладачами Таврійського університету у середині грудня 1920 року був заарештований і утримувався у литовських казармах. Завдяки клопотанням ректора університету В.І. Вернадського арештованих невдовзі звільнили [17, с. 197] і за рішенням Кримського ревкому деяких професорів факультету суспільних наук університету вислали «на север». У списку тих, кого висилали, значилось і прізвище професора О.Д. Кісільова [18, с. 38].

«Севером» для Олександра Дмитровича став рідний Харків — на той час столиця радянської України. Невдовзі знання та досвід професора О.Д. Кісільова в галузі криміналістики були затребувані новою владою, і 15 червня 1921 року він приступив до виконання обов'язків завідувача відділом техніки і розшуку Укрцентророзшуку Головліції НКВС УСРР [19, с. 2].

та діяльність кримінальної поліції, підготовкою кадрів для її підрозділів, практикою розкриття злочинів, зустрічався з відомими криміналістами: професорами Францем фон Лістом (Берлін), Гансом Гроссом (Грац), Рудольфом Рейсом (Лозанна), доктором Гейндлем (Дрезден) та іншими.

У Парижі він зустрівся з А. Бертільйоном, відвідав Бюро судової ідентифікації міської поліцейської префектури, де помічники А. Бертільйона зробили напам'ять російському професору його розпізнавальний фотознімок, який був пізніше відтворений ленінградським професором І.Ф. Криловим у книзі «В мире криминалистики», де автор помилково наголошує,

Слід зазначити, що на той час центральний апарат карного розшуку Республіки тільки починав формуватися, і його особовий склад налічував лише 11 співробітників. Структурно Укрцентророзшук складався з п'яти відділів [20, с. 55]:

- діловодства (канцелярії);
- техніки і розшуку;
- реєстрації;
- водного і залізничного карного розшуку;
- таємного.

Наприкінці року почали функціонувати нові підрозділи: інспекторський відділ, музей наочних посібників і знярядь злочинів, центральний розплідник собак-шукачів, кабінет судової експертизи та бригада «Мобіль», яка була створена на базі таємного відділу [21, с. 131].

Відповідно до пояснювальної записки начальника Укрцентророзшуку від 1 липня 1921 року на відділ техніки і розшуку покладалися такі функції:

- складання, редагування і видання інструкцій, положень, циркулярів, які відображають технічну, професійну і юридичну сторони діяльності органів карного розшуку;

- підготовка проектів наказів, які відображають як позитивні, так і негативні сторони, що мають принципове значення в діяльності окремих працівників карного розшуку;

- ведення обліку технічного та іншого складу відділення;

- складання проектів документів щодо методів технічно-розшукової роботи;

- роз'яснення і надання вказівок щодо доповідей, які надходять з місць;

- проведення інструктажів і ревізій через інспекторський відділ Головміліції губернських відділень карного розшуку, а також здійснення управління останніми безпосередньо і через начальника губернської міліції;

- рівномірне розміщення спеціалістів з техніки розшуку на місцях, публікація правових актів щодо боротьби зі злочинністю і порядку надання слідчого матеріалу та речових доказів за підсудністю;

- нагляд за своєчасним опублікуванням у губерніях відомостей про розшук осіб і предметів та доставляння їх у відділ карного розшуку Головміліції для публікації в масштабах республіки;

- ведення в алфавітному порядку обліку засуджених осіб і видання довідок за запитами з місць, публікація списків цих осіб у масштабах Республіки [21, с. 167].

Структурно відділ техніки розшуку складався з двох столів: технічно-розшукового і загального (на який було покладено управління виключно губернськими відділеннями карного розшуку). Відповідно до встановленого штатного розкладу особовий склад підрозділу складався із 6 співробітників: завідувача, діловода 1-го розряду, діловода 2-го розряду і трьох конторників [20, с. 71 зв.]. Насправді на момент прийняття О.Д. Кісільовим посади завідувача у штаті відділу, крім нього, працював ще один співробітник — переписувач О.І. Коротков, який невдовзі був призначений його помічником.

Роботу на новій посаді Олександр Дмитрович розпочав з ознайомлення зі справами у карному розшуку в центрі та на місцях і дійшов висновку, що «...техніка самого карного розшуку знаходиться у примітивному стані». Виявилось, що у більшості підрозділів карного розшуку немає фотографічних, антропометричних і

дактилоскопічних приладів, бракує досвідчених кадрів. З властивою йому енергією професор О.Д. Кісільов розпочав бурхливу діяльність. У своєму звіті від 31 жовтня 1921 року він, зокрема писав: «...довелося перший час витратити на організацію технічної підготовки працівників карного розшуку щодо виконання своїх обов'язків і насамперед на придбання необхідних для цього засобів: фотографічних належностей, антропометричних інструментів і дактилоскопічних приладів... Попутно, відвідуючи щоденно Центророзшук, я проглядаю... доповіді і накази з місць, беру участь у нарадах, складанні різних інструкцій на місця із Центру тощо» [19, с. 2—3 зв.].

Як свідчать архівні матеріали, у другій половині 1921 року діяльність центрального апарату карного розшуку УСРР помітно активізувалася. Якщо за перші чотири місяці місцеві органи карного розшуку отримали із центру лише один наказ, то у другій половині року вже було видано 25 наказів і 32 циркуляри інструктивного і розпорядчого характеру [20, с. 14].

Восени 1921 року керівник відділу техніки і розшуку О.Д. Кісільов та його підлеглі підготували такі нормативні акти, які було затверджено наказом Укрцентророзшуку:

- Інструкція щодо провадження дізнань при складанні протоколів, яка мала 12 розділів, присвячених проведенню дізнання з певного виду злочину (розбоям і грабегам, крадіжкам, підпалам, нанесенню тілесних ушкоджень, підробці грошових знаків тощо);

- Інструкція з організації технічних прийомів розшуку;

- Технічні прийоми обшуків для агентів карного розшуку;

- Інструкція з організації карного розшуку, яка складалася з двох розділів: «Мистецтво карного розшуку» і «Розшукова діяльність та органи карного розшуку», а також додатка «Особи, яких слід обов'язково реєструвати під час затримання, професійні злочинці або злочинці-спеціалісти, яких слід тримати під суворим наглядом» (додаток налічував 56 категорій злочинців) [22, с. 3—22].

Опікувався Олександр Дмитрович і питаннями створення при Укрцентророзшуку спеціальних курсів для підготовки майбутніх спеціалістів карного розшуку, а також залучення до роботи у карно-розшукових установах колишніх спеціалістів царського карного розшуку. У своєму звіті він писав, що має намір взяти найактивнішу участь у створенні курсів, які повинні відкритися найближчим часом у Харкові: «Мною вже намічені викладачі для цих курсів зі складу професорів, а також я зайнятий підготовкою підручників, багато з яких доводиться складати знову» [19, с. 3 зв.].

Пропозицію вченого було прийнято, і за дорученням начальника Укрцентророзшуку О.В. Філіпова він розробив потрібні організаційні документи: положення, програму і штат курсів.

Заслугує на увагу розроблена Олександром Дмитровичем «Програма курсів для Вищої школи командного складу з карного розшуку і для агентів при губміліціях». Щоб мати уявлення про коло питань, які планувалось вивчати майбутнім керівникам карного розшуку молодії Республіки, розглянемо цей документ детальніше.

Програма складалася з чотирьох розділів, що поділялися на дві частини: загальну та особливу.

Перший розділ (А) «*Організація і структура міліції*» містив тільки загальну частину, до якої належали такі підрозділи:

- I «Про міліцію взагалі»;
- II «Установи міліції»;
- III «Власні особливості працівників міліції»;
- IV «Умови приймання на службу»;
- V «Права та обов'язки службовців міліції»;
- VI «Службова роль міліції»;
- VII «Найбільш важливі приписи про вуличний рух»;
- VIII «Службова роль міліції в найбільш важливих випадках»;
- IX «Письмова робота міліції»;
- X «Дисциплінарні стягнення»;
- XI «Собаки-шукачі: їх призначення, головні особливості, дресирування»;
- XII «Різні способи боротьби та захисту: бокс, джиу-джитсу» тощо.

Другий розділ (Б) «*Кримінальне право*» передбачав у загальній частині розгляд таких питань, як поняття про злочин і покарання, значення згоди потерпілого, необхідна оборона, крайня необхідність, намір і необережність, приготування, замах і виконання злочину, співучасть, повторюваність, окремі види покарання. Особлива частина присвячувалася вивченню окремих видів особистих і майнових злочинів: убивствам, тілесним ушкодженням, позбавленню свободи, ображенню честі, злочинам проти цнотливості, викраденням, присвоєнню і пошкодженню чужого майна, підробці тощо.

У третьому розділі (В) «*Кримінальний процес*» викладалися питання організації суду, судових органів, попереднього провадження у справі, обшуку, виїмки, арешту та провадженню справ у судах 1-ої інстанції.

Четвертий розділ (Г) присвячувався карному розшуку і за обсягом був майже таким, як і 1-й розділ. Складався він із загальної та особливої частин, 4 підрозділів і 42 пунктів. Для наочності цей розділ наводимо повністю:

«(...) Г. КАРНА МІЛІЦІЯ.

А. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА.

I. *Органи карного розшуку.* 1) Центральні відділення. 2) Місцеві відділення. 3) Залізничний і Водний відділ карного розшуку.

II. *Умови служби у карному розшуку.* 1) Особливості роботи карного розшуку. 2) Права та обов'язки. 3) Технічні прийоми служби: грим, переодягання, знання злочинного світу тощо.

III. *Найважливіші види карно-розшукової діяльності.* 1) Приймання заяв про злочини. 2) Перші кроки при розслідуванні. 3) Огляд місцевості, зберігання слідів злочинів. 4) Допит підозрюваного. 5) Встановлення особи і впізнання злочинця. 6) Арешт. 7) Попередження про зговір співучасників і приховування слідів злочину. 8) Міліцейське спостереження. 9) Кого потрібно допитувати як свідків. 10) Допит свідків. 11) Експертиза (знаючі особи). 12) Обшук. 13) Накладення заборони на переписку. 14) Поновлення і розбір пошкоджених документів. 15) Розбір шифру тайнопису злочинців. 16) Встановлення невідомого винного у підробці документів. 17) Порівняння почерків.

IV. Виявлення і викривання злочинця за слідами та іншими доказами. 1) Способи встановлення винного. 2) Свідки. 3) Предмети, залишені злочинцем. 4) Сліди, що доводять перебування злочинця на місці злочину. 5) Яким шляхом йшов злочинець. 6) Яким чином потрібно досліджувати докази, алібі. 7) Якості злочинця, професійна спритність. 8) Знання і характер злочинця. 9) Засоби і способи. 10) Мотив злочину. 11) Намір скоїти злочин. 12) Зізнання у своїй вині. 13) Знання обставин злочину.

Б. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА.

I. Класифікація професіональних злочинців. 1) Крадіжки. 2) Приховування. 3) Шахрайство. 4) Підпал. 5) Фальсифікація документів. 6) Вбивство» [16].

П'ятий розділ (Д) «Техніка реєстрації і впізнання злочинців» складався з чотирьох підрозділів:

- I «Антропометричні виміри і словесний портрет»;
- II «Дактилоскопія»;
- III «Фотографування»;
- IV «Складання реєстраційної картки».

Як видно, зміст програми передбачав широке коло питань із загальних та спеціальних юридичних дисциплін. Через чотири місяці, у лютому 1922 року, курси з підготовки оперативних працівників карного розшуку і дактилоскопів при Укрцентророзшуку розпочали свою діяльність. Про це свідчить такий документ [23, с. 120]:

«Главное Управление
Раб. Крест. Сов.
Милиции
Отдел Уголовного
Розыска
«6» марта 1922 г.
№ 47152

Дубликат

СВИДЕТЕЛЬСТВО

Дано сие тов. КОНСТАНТИНОВУ Георгию в том, что он действительно прослушал курсы при Укрцентророзыске по дактилоскопии, антропометрии и словесному портрету и при испытании его знания оказались_____»

О.Д. Кісільов також підготував «Програму випробування для бажаючих зайняти посаду начальника карного розшуку». Відповідно до цього документа кандидат на зазначену посаду повинен знати:

- загальні відомості про організацію карного розшуку в УСРР і РСФРР, взаємовідносини із загальною міліцією, надзвичайною комісією та іншими органами виконавчої влади;
- стислі відомості про устрій суду і розподіл кримінальних справ за підсудністю (якому суду яку справу потрібно передати);
- необхідні відомості про організацію губернських і повітових відділень карного розшуку;
- призначення карно-розшукової міліції;
- відомості про огляд місця події, сліди злочину, час і порядок проведення обшуків, виїмки та арешту підозрюваного, допиту потерпілого та інших осіб;

– відомості про складання протоколів і ведення дізнання та направлення справи після його закінчення;

– загальні знання про реєстрацію злочинного елемента, що підлягають фотографуванню, антропометричній та дактилоскопічній реєстрації;

– загальні відомості про складання реєстраційних карток, розподіл їх за розрядами, зберігання і пересилання до Центрального управління карного розшуку [21, с. 148—149].

Отже, з упевненістю можна стверджувати, що професор О.Д. Кісільов був одним з фундаторів *відомчої освіти* системи МВС України з підготовки працівників карного розшуку.

Слід також зазначити, що в Укрцентророзшуку, крім О.Д. Кісільова, працював колишній професор Харківського університету професор Олександр Михайлович Покровський, обіймаючи посаду заступника завідувача відділу реєстрації, що складався з двох столів: фотографії та дактилоскопії; статистики. За своїми функціональними обов'язками Олександр Михайлович «розробляв різні інструкції з метою посиленої боротьби з кримінальною злочинністю» [24, с. 7].

У другій половині 1921 року відділ реєстрації видав [21, с. 45—50]:

– Інструкцію з провадження антропометричних вимірювань затриманих осіб злочинних професій;

– Інструкцію з провадження дактилоскопії;

– Інструкцію зі складання словесного портрету;

– Інструкцію з реєстрації злочинців;

– наказ, в якому було наведено опис антропометричних інструментів і дактилоскопічних приладів, потрібних для реєстрації злочинців.

Влада тих часів приділяла увагу залученню до роботи у карно-розшукових установах «старих спеців». Зокрема, 1 листопада 1921 року Рада Народних Комісарів УСРР прийняла постанову про взяття на облік усіх спеціалістів дореволюційного карного розшуку. Обліку підлягали колишні службовці розшукових відділень: начальники та їх помічники, агенти усіх розрядів, дактилоскопи, завідувачі реєстраційними бюро, судові фотографи, завідувачі розплідниками і дресирувальники собак-шукачів, секретарі, а також агенти таємної залізничної поліції.

На виконання цієї постанови 30 листопада того самого року уповноважений Наркомпраці УСРР розіслав на місця циркуляр, який зобов'язував відділи праці губернських виконкомів стосовно зазначеної категорії осіб «вжити усіх рішучих заходів для їх направлення до відповідних органів карного розшуку» [24]. Особи, які ухилилися від обліку і приховували свою спеціальність, а також особи, які їх приховували, підлягали притягненню до кримінальної відповідальності за дезертирство і приховування [25, с. 5].

Однак як засвідчила практика, постанова українського уряду щодо мобілізації «старих спеців» карного розшуку не досягла бажаних результатів. Як зазначав у жовтні 1922 року начальник Головміліції Республіки, у місцеві відділи праці з'явився «надто низький відсоток тих, хто підлягав мобілізації» [26, с. 2 зв.].

Професор О.Д. Кісільов очолював відділ техніки розшуку Укрцентророзшуку до 7 грудня 1921 року, коли наказом Головного управління міліції УСРР № 15/ 280 його було призначено начальником бригади «Мобіль» або «рухливої бригади» [27, с. 13]. Цей новий підрозділ було створено при Укрцентророзшуку для розкриття

злочинів, що мали важливе суспільне або державне значення, зокрема, вбивств відомих громадських і політичних діячів, пограбування складів і сховищ державного значення, для боротьби зі значними посадовими злочинами та кримінально-злочинними організаціями, що прикривалися маскою політичного бандитизму тощо.

Згідно з Положенням про бригаду «Мобіль» її діяльність полягала у відрядженні на місця частини своїх співробітників для розкриття справ у випадках недостатньої кількості місцевих сил. При цьому вони повинні були:

- вживати всіх необхідних заходів для того, щоб ніхто зі сторонніх осіб і відомств не перешкоджав правильному розкриттю злочинів і виявленню причин їх вчинення;

- за точною інформацією своєї таємної агентури вживати екстрених заходів для швидкого та повного розкриття «видатних кримінальних злочинів»;

- в особливо важливих випадках допомагати на місцях у проведенні технічних досліджень.

На цю бригаду також покладалися завдання щодо раптових ревізій таємно-оперативних частин губернських розшуків, їх інструктажу та інспектування. Водночас вони повинні були бути «школою з підготовки досвідчених працівників розшуку, вербуючи і наставляючи таємних агентів-інформаторів» [28, с. 182—183].

Професора О.Д. Кісільова було призначено керівником «рухливої бригади» з огляду на те, що він ще у липні 1921 року підготував для начальника Укрцентро-розшуку Республіки доповідну записку «Замітка про доцільність передачі відділу карного розшуку від НКВС до НКЮ», в якій описував досвід діяльності кримінальної поліції у західноєвропейських країнах (Німеччині, Австрії, Франції, Англії, Італії тощо), де її виокремлено зі складу загальної поліції і вона знаходиться у підпорядкуванні МВС. Але з питань карного розшуку вона одночасно була підпорядкована прокурорам судів і судовим слідчим.

Автор доповідної записки також пропонував організувати при прокурорах нагляду так звані мобільні бригади кримінальної міліції, які б виїжджали на великі відстані для розслідування особливо важливих злочинів і стежили за професійними злочинцями [19]. Імовіріше, О.Д. Кісільов брав безпосередню участь у редагуванні Положення про організацію рухомої бригади «Мобіль», а також розробляв порядок її діяльності, які було затверджено наказом Головного начальника міліції УСРР від 20 січня 1920 року [29, с. 49].

Згідно із зазначеним наказом особовий склад бригади «Мобіль» налічував 19 співробітників: начальник — О.Д. Кисельов; помічник начальника з інспекторської частини — вакансія; помічник начальника з оперативної частини — вакансія; інспектори: Є.С. Рабинович і М.К. Іозефе; 12 субінспекторів — усі вакансії; старший діловод — вакансія; машиніст — палітурник — вакансія [27, с. 13].

Як бачимо, на момент створення цього підрозділу його особовий склад складався з трьох співробітників. Перед професором О.Д. Кісільовим постало непросте завдання: укомплектувати бригаду «Мобіль» і зробити її «бойовою одиницею». Про подальшу діяльність Олександра Дмитровича на цій посаді, на жаль, не відомо. Серед архівних матеріалів вдалося знайти лише документ, який свідчить про те, що у травні 1922 року бригаду «Мобіль» вже очолював Ф.Я. Мартинов [23, с. 4].

Отже, професор О.Д. Кісільов був одним із засновників і організаторів, а також першим керівником бригади «Мобіль» — спеціального підрозділу міліції швидкого

реагування в радянській Україні, тож його слід вважати «батьком» українського ОМОНу.

Слід припустити, що саме весною 1922 року він залишив цю посаду і очолив секцію кримінального права на кафедрі проблем сучасного права Харківського інституту народного господарства (ХІНГ). Про цей період життя та науково-педагогічну діяльність Олександра Дмитровича майже нічого невідомо. Вдалося лише знайти в архіві особисту картку вченого², яка наводиться повністю.

«НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ НА УКРАЇНІ

Науково-дослідна кафедра *Проблем сучасного права* Місто *Харків*
Секція *Кримінальне право* ВУЗ *Харківський Інститут Народного Господарства*

ОСОБИСТА КАРТОЧКА

керівника секції кримінального права кафедри Проблеми сучасного права

1. Прізвище, ім'я та по батькові	<i>Кісільов Олександр Дмитрович</i>
2. Національність і рідна мова	<i>Українець, українська мова</i>
3. Рік, місяць і місце народження	<i>1867, липень, Харків</i>
4. Родинний стан	<i>Одружений</i>
5. Хто на Вашому утриманні	<i>Дружина</i>
6. Соціальне походження	<i>(громадянин) син лікаря</i>
7. Член якої спілки	<i>Спілка робітників освіти СРСР</i>
8. Де й на якій посаді працював або вчився:	<i>У Харкові професором Університету</i>
а) до Лютневої революції;	
б) до Жовтневої революції	
9. Відношення до військової служби, де перебуває на обліку і № облікової карточки.	<i>Не служив</i>
10. Ступінь і службове заняття в армії до Жовтневої революції після Жовтневої революції.	
11. Партійність	<i>Позапартійний</i>
12. Де і як працюєте зараз	<i>Пенсіонер і керівник секції Кримінального права Н.Д. кафедри Проблеми сучасного права</i>
13. Що доручив Вам ВУЗ: лекції, практичні заняття, як і скільки годин	
14. Постійне місце проживання й адреса	<i>Харків, Чорноглазівська вул., 13</i>
15. Освіта — вища, середня, нижча	<i>Вища</i>
16. Який факультет, відділ чи спеціальність	<i>Юридичний факультет</i>

² Бланк «Особистої картки», яку заповнював О.Д. Кісільов, призначався для аспірантів, тому деякі її пункти (17—19, 26—30) він не заповнював.

закінчили Ви та з яким ступенем

17. Суспільна праця

*Керівник секції суспільства
боротьби з хуліганством*

18. В яких наукових та спеціальних
гуртках і товариствах працював та
які обов'язки виконував

В юридичному суспільстві

19. Чи працював у марксистських
гуртках, де і які обов'язки

Ні

20. Наукові доповіді, теми і місце їх
читання

*У юридичному суспільстві.
В історико-філологічному
суспільстві. На з'їздах
криміналістів. За кордоном, у
Німеччині*

21. Наукові праці, переклади,
популярні показники й інше
уголовной ответственности.

Психологическое основание

Популярный курс уголовного права
В Народной Энциклопедии. Статьи в
журналах: Понятие преступления. О
наказании. О смертной казни. Раскольников
Достоевского, как преступник и другие.

22. Яку чужу мову знаєте й скільки

Німецьку. Французьку.

Професор О. Кісільов» [15, с. 1—2 зв.].

Як свідчать новітні джерела, професор О.Д. Кісільов очолював кафедру кримінального права ХІНГ до 1925 року, брав участь у написанні коментарів до Кримінального кодексу УРСР та Кримінального кодексу РРФСР. Помер вчений 1926 року у м. Харкові, де і був похований [16, с. 30, 373].

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Берзін П. Олександр Дмитрович Кисельов — екстраординарний професор Імператорського Харківського і Таврійського університетів / П. Берзін, М. Михайлов // Кримінальне право України. — 2006. — № 1. — С. 107—115.

2. Професори Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого / [ред. кол. В.Я. Тацій та ін.]. — Харків : Право, 2004. — С. 59.

3. *Биографический* словарь профессоров медицинского факультета. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). — Харьков, 1906. — С. 134.

4. *Юридический* факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905) / [под ред. проф. М.П. Чубинского и Д.И. Багалея]. — Харьков, 1908. — 310 с.

5. *Отчет* о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1910 год / Записки Императорского Харьковского университета. — 1911. — Кн. 3. — С. 34.

6. *Лебедев В.И.* Искусство раскрытия преступлений / В.И. Лебедев. — СПб., 1912. — Ч. 1. Дактилоскопия (Пальцепечатание). — С. 9.

7. *Белкин Р.С.* История отечественной криминалистики / Р.С. Белкин. — М. : НОРМА, 1999. — С. 57.

8. Корниенко Н.А. Следы человека в криминалистике / Н.А. Корниенко. — СПб. : Питер, 2011. — С. 12.
9. Аверьянова Т.В. От научного редактора серии / Т.В. Аверьянова / Основы уголовной техники, научно-технические приемы расследования преступлений. — М. : ЛексЭст, 2002. — С. 1.
10. Колдаев В.М. Из истории практической криминалистики в России / В.М. Колдаев. — М. : ЛексЭст, 2005. — 373 с.
11. Крылов И.Ф. В мире криминалистики / И.Ф. Крылов. — Л. : Изд -во ЛГУ, 1980. — 279 с.
12. Крылов И.Ф. Избранные труды по криминалистике / И.Ф. Крылов. — СПб. : Изд. дом СПб. гос. ун-та, 2006. — С. 458.
13. Киселев А.Д. Отчет о командировке за границу на лето 1913 года / А.Д. Киселев // Записки Харьковского университета. — 1913. — Кн. 4. — С. 1—10.
14. Берзін П.С. Олександр Дмитрович Кисельов: Звіт про закордонне відрядження влітку 1913 року / П.С. Берзін, М.А. Михайлов // Кримінальне право України. — 2006. — № 3. — С. 57—61.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 3259. — С. 2 зв.
16. Павлова Т.Г. Сто лет спустя после юбилея / Т.Г. Павлова / Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905) ; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. — Харьков : САГА, 2007. — 378 с.
17. Лавров В.В. В.И. Вернадский и Таврический университет / В.В. Лавров, А.В. Ишин // Крымский архив. — 2000. — № 6. — С. 197.
18. Лавров В.В. Юридическое образование в Крымском университете им. М.В. Фрунзе. Факультет общественных наук / В.В. Лавров, В.В. Бобков // Ученые записки Таврического Национального университета им. В.И. Вернадского. — Т. 19 (58). — № 2. Юридические науки. — С. 36—52.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 927. — С. 2.
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 905. — С. 55.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 906. — С. 131.
22. Инструкция о разграничении и вместе с сим координации деятельности уголовно-розыска и наружной милиции. — Харьков, 1923. — 32 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 959. — С. 120.
24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 1000. — С. 7.
25. Державний архів Луганської області. — Ф. 1171. — Оп. 2. — Спр. 15. — С. 5.
26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1165. — С. 2 зв.
27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 910. — С. 13.
28. Михайленко П.П. Історія міліції України / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. — К. : Атіка, 1998. — Т. 1. — С. 182—183.
29. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 925. — С. 149.
30. Рассейкин Д.П. Очерки истории уголовной регистрации / Д.П. Рассейкин. — Саратов, 1976.
31. Чисніков В. Кісільов Олександр Дмитрович / В. Чисніков // Міжнародна поліцейська енциклопедія. — К. : Атіка, 2009. — Т. V. Кримінально-процесуальна та криміналістична діяльність поліцейських організацій. — С. 315—316.

УДК 343.982.4

В.А. Іщенко, *ад'юнкт*
кафедри криміналістики Національної
академії внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЯ СТРУКТУРНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ТА ЗМІСТ НАУКОВО-ПОЧЕРКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Викладено передумови та окремі фактори, що вплинули на формування, організацію та розвиток почеркознавчих досліджень у системі криміналістичних установ України на початку ХІХ ст. Розглянуто формування низки властивих криміналістичним установам аспектів щодо теоретичного, наукового та організаційного забезпечення діяльності таких установ.

Ключові слова: криміналістика, почеркознавство, експертні установи, історія криміналістики.

Изложены предпосылки и отдельные факторы, повлиявшие на формирование, организацию и развитие почерковедческих исследований в системе криминалистических организаций Украины в начале ХІХ в. Рассмотрено формирование ряда присущих криминалистическим организациям аспектов теоретического, научного и организационного обеспечения деятельности таких организаций.

The system of reasons and specific factors that affected the formation, organization and development of handwriting research in Ukrainian forensic institutions in the early nineteenth century is described.

The aspects of theoretical, scientific and organizational support of such institutions' activities are described.

Для кожної науки вивчення власної історії та досвіду, аналіз вже пройдених етапів розвитку мають важливе значення, безпосередньо сприяють удосконаленню фундаментальних основ науки, а іноді приводять до революційних змін. Ця теза стосується становлення та розвитку науки криміналістики і криміналістичних установ. Екскурсам в історію криміналістики у цілому та становленню криміналістичної експертизи та створенню експертних установ зокрема приділяли увагу в своїх роботах такі відомі вчені-криміналісти, як І.Ф. Крилов, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг та інші. Проте їх роботи присвячено лише історії розвитку криміналістики за останні 70—80 років, а питання розвитку криміналістики, криміналістичних та експертних установ висвітлено недостатньо. У цих наукових працях розглянуто лише окремі періоди наукової та експертної діяльності, а також передумови становлення експертних установ у цілому.

Мета цієї статі — спроба комплексного підходу до вивчення зазначених вище проблем, у тому числі з позиції спадковості наукових почеркознавчих досліджень, виокремлення низки основних і допоміжних факторів, що впливали на розвиток таких установ, а також з'ясування вагомості цих факторів у подальшому розвитку як окремих напрямів досліджень, так і експертних установ.

Проведення почеркознавчих експертиз на сьогодні здійснюється у спеціалізованих, як правило, державних установах. Кожне дослідження проводиться лише за перевіреними та науково обґрунтованими методиками. Вивчення низки наукових праць дозволило умовно визначити такі етапи формування методик криміналістичних досліджень:

- від теоретичних положень до практичного застосування;
- від перевірки ефективності практичних результатів до затвердження методики відповідними нормативно-правовими актами;
- від виконання вимог нормативних актів до забезпечення єдиного результату проведення досліджень тих самих матеріалів в установах різної адміністративної належності чи територіального розташування.

Такий послідовний шлях розробки і впровадження криміналістичних методик розпочався на початку ХХ ст. та отримала його Україна у спадок від СРСР. Основним напрямом досліджень криміналістів-істориків на теренах Радянського Союзу був розвиток науки саме у зазначених межах.

Дорадянський період розвитку криміналістичних досліджень заслуговує на окрему увагу. Потужним поштовхом до організації державних експертних установ було створення у 1889 році першої у світі судово-фотографічної лабораторії при Петербурзькому окружному суді, організатором і керівником якої був відомий на той час дослідник Є.Ф. Буринський. Ця лабораторія була першою установою, яка займалася виключно криміналістичними дослідженнями (А.В. Дулов, С.М. Трегубов та інші дослідники історії криміналістики у своїх працях наголошують на цьому факті). У подальшому вона сприяла визнанню доцільності використання новітніх науково-технічних засобів та методів для підвищення ефективності боротьби зі злочинністю.

Фотографічну лабораторію було створено у період формування основ криміналістичної науки. Тому саме досягнення цієї та інших схожих установ стали вагомим вкладом у розробку основних теоретичних положень науки криміналістики.

Спочатку криміналістика не мала чіткого поділу за напрямками досліджень доказів та їх класифікації. Застосовувалася умовна схема поділу досліджень за використаними для дослідження приладами чи окремими методами. Так, наприклад, не відокремлювалися дослідження рукописних документів від друкованих, дослідження хімічних (чорнила на папері) слідів від біологічних (плями крові тощо).

Почеркознавство було окремим напрямом наукових досліджень, що не належав до фундаментальних наукових дисциплін. Науки, яка б містила у собі всі потрібні елементи для подальшого його розвитку, ще не існувало.

У зв'язку з цим діяльність лабораторії складно розглядати, керуючись вимогами чи показниками виключно сучасних експертних установ. Негативними факторами її роботи були відсутність нормативного регулювання діяльності лабораторії та державного фінансового забезпечення (А.В. Дулов, І.Ф. Крилов, А.І. Вінберг та інші дослідники зазначають, що все обладнання лабораторії було власністю

Є.Ф. Буринського), а також складні умови праці (на початку своєї діяльності фотолабораторія була розташована в коридорі, а отже, процес відтворення зображення проходив у неналежних умовах). Створення цієї лабораторії випередило свій час і не мало достатньої державної підтримки.

За час своєї роботи лабораторія на високому рівні проводила дослідження, що надало можливість відповідати на переважну більшість запитань, які виникали під час розслідування злочинів тих часів. При цьому кількість досліджень постійно зростала. Так, за перший рік роботи лабораторії (1889 рік) за офіційними документами було проведено 78 досліджень (порівняння почерку — 29; дослідження чорнил та паперу — 9; відновлення витравленого напису — 6; відновлення вискобленого напису — 4; відновлення забрудненого письма — 2; порівняння часу написання — 15; встановлення способу нанесення на папір — 7; невизначене завдання (загальне дослідження) — 6) [2, с. 104].

Матеріали, пов'язані з порівнянням почерку, становили 37 % загальної кількості наданих на дослідження. Велика їх частина припадала і на розділ криміналістики, що сьогодні має назву «техніко-криміналістичне дослідження документів». Отже, діяльність фотолабораторії була спрямована безпосередньо на проведення експертних досліджень документів і з моменту свого утворення заклала підвалини для виокремлення почеркознавства та техніко-криміналістичних досліджень.

Утворення з ініціативи Є.Ф. Буринського такої установи вирішило низку питань щодо наукового забезпечення криміналістичних досліджень та окреслило подальші шляхи розвитку експертного забезпечення розслідування злочинів. У звіті про діяльність лабораторії зазначалося: «Зважаючи на різноманітність та високу якість підробок документів, експертиза, що проводиться фотографічним способом, на сьогодні без сумнівів є найбільш досконалим, а в більшості випадків і єдиним засобом виявлення істини». До того ж дослідження, що проводилися в приватних лабораторіях, часто-густо викликали сумніви щодо їх достовірності, враховуючи складність і значний проміжок часу для їх проведення [2, с. 106]. Так постало питання щодо організації державної установи для проведення експертної діяльності.

1 січня 1893 року було офіційно створено судово-фотографічну лабораторію при прокурорі Санкт-Петербурзької Судової палати [3, с. 5], що стало логічним продовженням діяльності лабораторії Є.Ф. Буринського. На її організацію у 1893 році було виділено 3000 руб., хоча в рекомендаціях особливої комісії Руського технічного товариства було зазначено вдвітьє більшу суму необхідних коштів. Однак сам факт організації такої установи був значним поштовхом до розвитку цього виду діяльності.

Першими спробами наукового забезпечення діяльності лабораторії можна вважати уточнення термінів, що відбувалися у період створення лабораторії. Так, згідно з архівними документами у доповіді Міністерства юстиції в Державній Раді, яка містила пропозицію щодо утворення судово-фотографічної лабораторії при прокурорі Санкт-Петербурзької Судової палати, спеціаліста з проведення експертизи називали фотографологом (пізніше було замінено на термін «присяжний фотограф»). Перша назва спеціаліста повніше відображала почеркознавчу спрямованість фотолабораторії, хоча наступна її редакція — більш універсальною.

Незважаючи на наявність проблем у діяльності лабораторії умови і методи її роботи постійно удосконалювалися, зростала кількість замовлень, випробовувалися

різні види досліджень та удосконалювалася система архівів (зберігання у спеціальних альбомах фотокопій рукописів, наданих на експертизу, разом з висновками експертів щодо кожного дослідження).

У цей час почали створюватися експертні підрозділи, що функціонували в межах єдиного напрямку досліджень. Так, з 1 січня 1904 року в Києві починає функціонувати дактилоскопічне бюро — перший криміналістичний підрозділ нового типу [5, с. 3], позитивні результати роботи якого сприяли створенню аналогічних підрозділів в інших відділеннях поліції. Зокрема, у 1908 році у деяких містах України створено довідково-реєстраційні бюро.

Важливу роль відіграло створення 18 липня 1912 року (замість фотолабораторії) першого в Росії державного кабінету науково-судової експертизи при прокуратурі Санкт-Петербурзької Судової палати [11, с. 637] (пізніше такі кабінети було створено у Москві, Києві, Одесі). Отже, функціонування фотолабораторії сприяло створенню сучасної експертної діяльності, а саме:

- закріпленню окремого підрозділу, що займається виключно експертною діяльністю;
- утворенню умов для появи аналогічних установ в інших регіонах Російської імперії.

Дослідження з питань створення та розвитку перших науково-дослідних криміналістичних установ слід розпочати з передумов їх створення. Для вітчизняних експертно-криміналістичних підрозділів знаковим є літо 1913 року. У цей період помічнику керівника Санкт-Петербурзького кабінету науково-судової експертизи Сергію Михайловичу Потапову було доручено організувати та провести навчання майбутніх співробітників кабінетів науково-судової експертизи в Москві, Києві та Одесі (1 січня 1914 року він очолив кабінет науково-судової експертизи в Києві) [1, с. 220].

Характерною ознакою новостворених кабінетів була вдосконалена система статистики проведених досліджень, яку наводить В.І. Крилов [табл.; 2, с. 110].

Таблица

**Система статистичних даних проведених досліджень
Московського та Одеського кабінетів**

Види досліджень	Московський кабінет			Одеський кабінет		
	1914 р.	1915 р.	1916 р.	1914 р.	1915 р.	1916 р.
Дослідження та порівняння почерків	129	124	108	122	122	102
Інші дослідження документів	48	79	49	49	30	43
Дактилоскопічні дослідження	55	24	19	11	19	8
Дослідження волосся, сперми, крові	24	30	45	16	19	8
Хімічні дослідження	13	26	29	9	55	58
Інші види досліджень	—	—	—	8	34	25
Усього проведено досліджень	269	283	250	215	279	244
Відсоток досліджень і порівнянь почерків	48,0	43,8	43,2	56,7	43,7	41,8

Приклад роботи Московського та Одеського кабінетів свідчить, що кількість досліджень, проведених ними у різні роки, не зазнала значних змін.

Характерною рисою криміналістичних досліджень того часу було широке використання криміналістичної техніки, що стало гарантією надійності їх проведення. Так, широко застосовувалися метрична, репродукційна, проєкційна фотографія, мікрофотографія та фотографія в ультрафіолетових променях. Гарантією надійності почеркознавчих досліджень у сучасних умовах є проведення спеціалістом експертизи відповідно до певної методики. Відсутність єдиної закріпленої у нормативних актах методики в ті часи компенсувалася широким застосуванням технічних засобів. За попередніми підрахунками в кабінеті науково-судових експертиз за один місяць у середньому проводилася 21 експертиза, що значно менше, ніж кількість таких досліджень у сучасних експертних підрозділах.

Зрозуміло, що велику увагу було приділено технічному оснащенню таких кабінетів і розвитку методів досліджень отриманих матеріалів. Значного розвитку зазнала архівна справа, тобто оформлення зберігання та подальшого використання матеріалів вже проведених експертних досліджень. Усі документи, надіслані до кабінетів судової експертизи, фотографувалися, що було пов'язано з руйнуванням об'єктів під час проведення окремих видів досліджень, а також з можливістю дослідження дрібних деталей.

Система експертно-криміналістичних підрозділів поступово продовжувала удосконалюватися. У порядку обміну досвідом 1—9 липня 1915 року в Санкт-Петербурзі відбувся з'їзд керівників кабінетів науково-судових експертиз та їх помічників, на якому було підбито певні підсумки їх діяльності. На з'їзді зазначалось, що в переважній більшості випадків під час дослідження застосовуються такі фотографічні методи:

- суміщення плівок;
- озобромуння;
- повторне посилення сулемою та пірокатехіном;
- фотографування в ультрафіолетових променях тощо [2, с. 112].

За словами І.Ф. Крилова, доповідачі основну увагу приділяли удосконаленню наявних фотографічних методів досліджень і впровадженню перших зразків технічних засобів, розроблених для проведення виключно криміналістичних досліджень. На з'їзді також обговорювалися приклади вирішення складних і нестандартних випадків проведення криміналістичних експертиз. Слід зауважити, що обмін досвідом став значним кроком для розвитку експертних установ і становлення криміналістичної науки.

Одним з пріоритетних напрямів роботи кабінетів науково-судової експертизи було впровадження в практичну діяльність досягнень науки та техніки інших країн. Для вивчення зарубіжного досвіду вітчизняні криміналісти, як стверджує І.Ф. Крилов, неодноразово виїжджали до Європи. Так, влітку 1911 року група співробітників суду виїхала для прослуховування спеціального курсу техніки розслідування злочинів, який читав професор Лозанського університету Р.А. Рейс (пізніше курс лекцій було перекладено і видано окремим посібником за редакцією С.М. Трегубова під назвою «Основы уголовной техники. Научно-технические приемы исследования преступлений. Практическое руководство для судебных деятелей»). У 1914 році Є.С. Єльчанінов, керівник Одеського кабінету науково-судової

експертизи, відвідав деякі провідні криміналістичні установи: бюро ідентифікації в Парижі, лабораторію Локара та інститут професора Лакассаня в Ліоні, криміналістичне бюро та криміналістичний музей при президентові поліції в Мюнхені. Результати цих візитів було оприлюднено на з'їзді криміналістів у 1915 році.

З огляду на зазначені вище факти можна дійти висновку, що створення такої системи вирішило низку проблем в окремих підрозділах, а саме:

- централізоване і стабільне фінансування такої системи;
- упровадження позитивного досвіду однієї установи у діяльність всіх установ системи;
- обмін досвідом між окремими структурними одиницями (кабінетами) такої системи та можливість системного вивчення зарубіжного досвіду;
- формування єдиної схеми звітності та зберігання виконаних досліджень у відповідних архівах;
- наслідування досягнень попередніх експертних установ та формування певної бази для діяльності наступних;
- об'єднання різних установ, діяльність яких була спрямована на розслідування злочинів, в єдину систему.

Можливість спеціалізації територіальних одиниць на окремих наукових дослідженнях у певних галузях знань, можливість планування подальшої діяльності експертних підрозділів та визначення найбільш ефективних шляхів розвитку окремих напрямів діяльності всієї системи — це складові процесу удосконалення. Формування єдиної системи експертних установ заклало підвалини подальшого розвитку наукових досліджень і створило надійний захист такої системи від впливу низки негативних факторів.

На сьогодні серед науковців існує думка про необхідність утворення централізованої схеми проведення наукових досліджень з єдиним керівництвом, планом і контрольними функціями. Проведене дослідження свідчить про переваги децентралізації наукових досліджень у деяких важливих аспектах і підтримання існуючої системи спеціалізованих установ. Актуальним залишається і проведення періодичних спільних заходів — конференцій, круглих столів, спрямованих на обмін досвідом.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Ануфрієв В.В.* Выдающийся советский криминалист Сергей Михайлович Потапов (к 100-летию со дня рождения) / В.В. Ануфрієв // Труды высшей школы. — 1972. — Вып. 34. — С. 218—223.
2. *Дулов А.В.* Из истории криминалистической экспертизы в России / А.В. Дулов, И.Ф. Крилов. — М., 1965. — 165 с.
3. *Ищенко А.В.* Календарь криминалиста / А.В. Ищенко, Д.А. Ищенко. — Харьков : Арсис ЛТД, 2010. — 216 с.
4. *Ищенко А.В.* Використання спеціальних заходів у юридичній практиці в давнину / А.В. Ищенко, С.Б. Черунов // Теоретичні та практичні проблеми використання можливостей криміналістики і судової експертизи у розкритті й розслідуванні злочинів : збір. наук. праць. — К. : УАВС, 1996. — С. 41—47.
5. *Красюк І.П.* Виникнення, становлення та розвиток експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України / І.П. Красюк, В.С. Печніков // Про актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів : збір. матер. міжнар. наук.-практ. конф. ; під заг. ред. Красюка І.П., Печнікова В.С. — К. : Еліт Прінт, 2010. — 344 с.

6. Крылов И.Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе / И.Ф. Крылов. — Л., 1963. — 155 с.

7. Крылов И.Ф. В мире криминалистики / И.Ф. Крылов. — Л., 1989. — 328 с.

8. Кузмічов В.С. Із історії розвитку знання про криміналістичні засоби і методи сучасної діяльності / В.С. Кузмічов // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. — 1996. — № 1. — 182 с.

9. Лисиченко В.К. Развитие криминалистики и судебной экспертизы в первые годы советской власти в РСФСР и УССР / В.К. Лисиченко, И.В. Сабуров // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1983. — Вып. 26. — 78 с.

10. Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. — К. : Генеза, 1997. — Т. 1: 1917—1925. — 504 с.

11. Міжнародна поліцейська енциклопедія / [під. ред. Моїсєєва Є.М., Тацій В.Я., Шемшученко Ю.С.]. — К. : Атіка. — 2009. — 864 с.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

1. Наукові статті до збірника мають бути написані українською або російською мовою, відзначатися високим науковим та навчально-методичним рівнем підготовки, містити глибокий авторський аналіз проблем сучасного розвитку криміналістики, законодавства, законотворчості, шляхів боротьби зі злочинністю тощо. Звертаємо особливу увагу авторів на обов'язкове дотримання ними при оформленні статей вимог міждержавних і державних стандартів, зокрема: **ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006** «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», ГОСТ 7.5-88, ДСТУ 3582-97, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, постанови президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», наказу ВАК України від 26.01.2008 № 63*.

2. Приймаються наукові статті, на які є дві рецензії і які раніше ніде не друкувалися.

3. Стаття подається у надрукованому вигляді (один примірник) з підписом(-ами) автора(-ів) та на електронному носії в форматі doc (Word), шрифт Times New Roman Cyr (Symbol, Wingdings). Кегль (висота літер) — 14, інтервал між рядками тексту 1,5 см, поля: зліва — 3 см, справа — 1 см, зверху та знизу — по 2 см. Весь матеріал наукової статті повинен міститися в одному файлі; ілюстрації, діаграми та графіки дублюються окремими файлами.

3.1. Ілюстрації (чорно-білі або кольорові) подаються в електронному вигляді форматом Adobe PhotoShop (PSD) або TIFF (у виняткових випадках JPEG) з належною якістю. Роздільна здатність не менш як 300 пікселів / дюйм, розмір зображення не менш як 9x12 (1060x1410 пікселів). Не допускається перифотографування або сканування ілюстрацій з друкованих джерел!

3.2. Фотографії (чорно-білі або кольорові) подаються на фотопапері мінімальним розміром 9x12 см або в електронному вигляді з дотриманням вимог, наведених у п. 4.1.

3.3. Діаграми та графіки повинні бути зроблені за допомогою векторних редакторів Adobe Illustrator, Corel Draw або MS Excel.

3.4. Таблиці виконуються у форматі MS Word (rtf).

3.5. Блок-схеми виконуються за допомогою редактора MS Graph, що вбудований в MS Word, або за допомогою інших програм.

3.6. Хімічні, математичні та фізичні формули набираються за текстом з використанням редактора формул MS Equation 3.0.

3.7. Ілюстрації, фотографії, діаграми, графіки, блок-схеми, таблиці і формули не розміщати в окрему рамку або поверх тексту, текст повинен бути зверху та знизу без використання обтікання.

4. Небажано робити підкреслення слів у тексті. Лапки для українських та російських слів — кутові («...»).

* Рекомендуємо у бібліографічному описі дотримуватися набору обов'язкових елементів, наведених у зразках Форми 23 Бюлетеня ВАК України (2008. — № 3. — С. 9–13). — Прим. ред.

5. Використані в тексті джерела нумеруються у послідовності посилання на них. Цифри беруться у квадратні дужки, наприклад « [1] ». Номер посилання повинен відповідати його номеру у списку використаної літератури. У разі посилання на одне й те саме джерело кілька разів обов'язково зазначати конкретні сторінки, наприклад « [7, с. 235] ».

6. При бібліографічному описі джерел у списку використаної літератури обов'язково вказувати місто, видавництво, рік видання та загальну кількість сторінок.

7. Обсяг наукової статті має бути не менш як 6 сторінок тексту формату А4 (1700–1800 знаків на сторінці).

8. До авторського оригіналу додається авторська довідка, яка містить: назву статті, УДК; анотацію до статті українською, російською та англійською мовами (близько 50 слів) та 4–5 ключових слів; прізвище, ім'я та по батькові (повністю) автора(-ів); повну назву установи, в якій працює автор(-и) та повну назву посади, яку він обіймає; контактний телефон; кількість таблиць, ілюстрацій, літературних джерел.

9. Авторські оригінали обов'язково рецензуються членами редакційної колегії збірника.

10. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір і точність наведених фактів, цитат, власних імен і прізвищ та інших відомостей.

11. Внесені редактором зміни та скорочення тексту, що не впливають на зміст матеріалу, а також уточнення в назвах міністерств, установ, відомств тощо редакція здійснює без попереднього узгодження з автором(-ами).

12. У разі недодержання автором(-ами) перелічених вимог редакція залишає за собою право не розглядати статтю.

13. Передрук надрукованих у «Криміналістичному віснику» статей можливий тільки за умови обов'язкового посилання на нього.

Редколегія

Наукове видання

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (15), 2011

Свідоцтво про реєстрацію, видане Державним комітетом телебачення
і радіомовлення України, від 12.08.2003 серія KB №7713

За зміст матеріалів і достовірність фактів, цитат, назв, дат та прізвищ відповідає автор.
Матеріали не повертаються. При передруку посилання на
«Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого ТОВ «Еліт Прінт»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру від 14.04.2010 серія ДК №3761

Редактор А.В. Маслянюк
Коректори Н.П. Когут, О.А. Оксимець
Комп'ютерна верстка С.М. Гавриляк

Підп. до друку 24.06. 2011 р. Формат 70x100/16
Папір оф. №1. Гарнітура Pragmatica. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 14, 19 Обл.-вид. арк. 12, 17
Тираж 400 пр. Зам. № 9-767

Віддруковано на ТОВ «Еліт Прінт»
04073, м. Київ, пр-т Московський 6, корп.1, тел./факс: 494-35-75
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 14.04.2010
серія ДК № 3761

Адреса редакції: вул. Велика Окружна, 4, м. Київ, 03134, Україна
тел.: (044) 273-53-66, факс: (044) 405-74-69
dndekc@mvs.gov.ua
<http://dndekc.mvs.gov.ua>